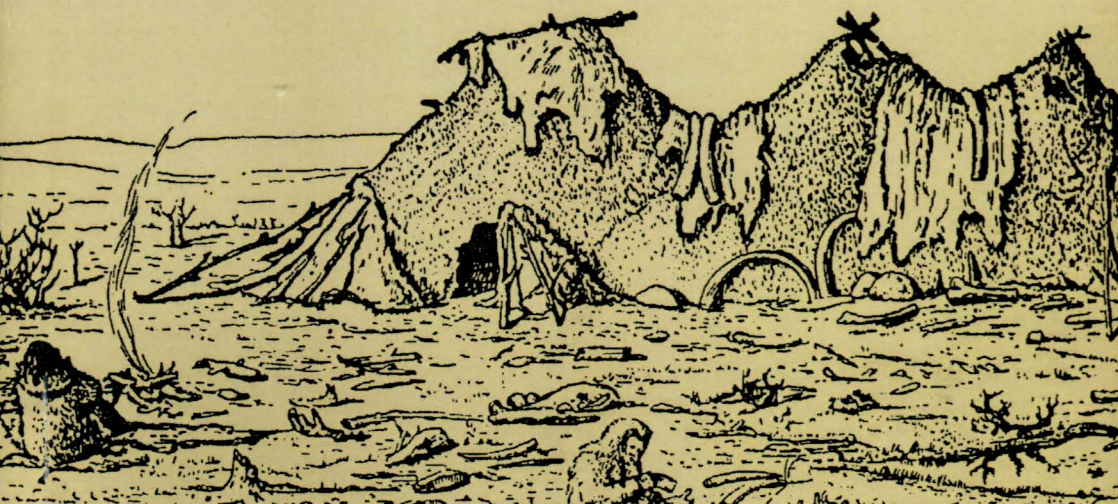

В. Г. Таранець

**Трипільський субстрат:
Походження
давньоєвропейських мов**

Монографія

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

В. Г. ТАРАНЕЦЬ

**ТРИПІЛЬСЬКИЙ СУБСТРАТ:
ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ**

Монографія

**Одеса
2009**

ББК 63.5+81.2

Т 19

УДК 811.1'37:94(=16)

Рецензенти:

Бондар О. І. – доктор філологічних наук,

Каліущенко В. Д. – доктор філологічних наук,

Кривцова В. М. – кандидат історичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (*протокол № 122/9-7 від 13 листопада 2008 р.*) та Вченою радою Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського (*протокол № 5 від 11 листопада 2008 р.*).

Таранець В. Г.

Т 19 Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов :
[монографія] / В. Г. Таранець / – Одеса: ОРІДУ НАДУ,
2009. – 276 с.

ISBN 978-966-394-014-4

У монографії розглядається проблема впливу Трипільського мовного субстрату на давньоєвропейські мови, носії яких, залишивши свою прабатьківщину в Анатолії на Близькому Сході, переселились зі сторони Східного Кавказу в південні степи Росії та України. Перебуваючи тривалий час на території Трипілля, арії разом з автохтонним неіндоєвропейським населенням пережили двомовність, у результаті якої останні асимілювались, а індоєвропейці, розпавшись на окремі етноси, утворили зі своїх діалектів окремі мови: індоіранські, слов'янські, балтійські, германські, італійські, кельтські, іллірійську та фракійську, в яких чітко засвідчено субстратний елемент. З кінця 3 тис. до н. е. зазначені етноси почали мігрувати в Європу, зазнавши різного ступеню впливу Трипільського субстрату. Найдовше знаходилися в Трипіллі слов'янські племена, а серед них і донині тут проживає український етнос, які зазнали найбільшої інтерференції мови-субстрату, і звідси українська мова зберегла найбільше архаїчних слов'янських та індоєвропейських рис. Результати дослідження ґрунтуються на лінгвістичному, історико-культурологічному аналізі давніх слів та свідчень археологічного, етнографічного і фольклорного матеріалу.

Для філологів, істориків, соціологів, етнологів, державних службовців і всіх, хто цікавиться походженням наших предків – слов'ян та європейських народів.

ББК 63.5+81.2

© ОРІДУ НАДУ

при Президентові України, 2009.

© Миколаївський державний

університет ім. В.О.Сухомлинського, 2009.

© В. Г. Таранець, 2009.

© О.В.Рома (обкладинка), 2009.

ISBN 978-966-394-014-4

*Світлій пам'яті моїх батьків –
Уляни Іванівни та Григорія Івановича –
п р и с в я ч у ю*

*Ми горді тим, що звемось українцями,
І з діда-прадіда – сини оцих степів,
Хоч щастя в душах і не повні вінця,
Та завжди з нами славних предків спів.*

Людмила Збираник

ВСТУП

В останні роки збільшився інтерес до Трипільської культури і, зокрема, мови її носіїв. Археологічні знахідки в межах Трипілья поступово були об'єднані в культурну спільність Трипілья-Кукутень в кінці XIX ст. Вікентієм Хвойкою. З того часу з різним ступенем активності вивчали культуру Трипілья археологи, філологи, історики, етнологи. Порівняння мовних і в цілому історико-культурологічних паралелей Трипілья й Балкан свідчать про існування доіндоєвропейського трипільсько-балканського субстрату. До них належать паралелі у матеріальних пам'ятках та лексиці, а також у фонетичних явищах, зокрема відкритоскладовості у слов'янських, грецьких та інших свідченнях (мікенське письмо, критське, лінійне А та В) [166; 167].

У зв'язку зі сказаним постає проблема впливу Трипільського субстрату на мови північно-східної гілки індоєвропейців (аріїв), які перебували на території від Волги до Карпат після розпаду мови-основи. Наявність субстратних явищ у мові індоєвропейців свідчить про те, що ці племена, перебуваючи тривалий час у південних степах України та Росії, є **прийшлими**, а до них на зазначеній території проживали інші, не-індоєвропейські, племена, мова яких суттєво вплинула на арійський страт. У зв'язку з цим зазначені степи не можуть розглядатися як прабатьківщи-

В. Г. Таранець

на аріїв (Г.Чайлд, Ю.О.Шилов, Л.Л.Залізник, В.Кульбака), сюди вони прийшли, як свідчать новітні дослідження (К.Ренфрю), із Близького Сходу, району Анатолії (розділ 1).

Вважаємо, що зазначена індоєвропейська гілка мов на своєму початку становила відносну єдність. На трипільській території були ті індоєвропейці, які пізніше утворили мови слов'янські, германські, італійські, балтські, індо-іранські, кельтські, фракійську та іллірійську, які називаємо наявним у мовознавстві терміном «давньоєвропейські». Очевидно, що останні зазнали впливу мови автохтонного трипільського населення. Вивчення субстратних особливостей цієї гілки індоєвропейських мов становить **мету** нашого дослідження. Сюди входить аналіз фонетичних та семантичних особливостей, які є спільними для зазначених вище мов, і, перш за все, для слов'янських та германських, що характеризуються специфічними рисами у сфері фонетики та лексики (розділ 2).

Окремо і в деталях розглянуто походження германських (розділ 3) та слов'янських (розділ 4) етносів та їхніх мов. При цьому використовуються результати історико-культурологічних досліджень, давні міфологічні та фольклорні свідчення, а також етимології численних лексем, у першу чергу тих, що зазнали впливу субстрату.

Окремий підрозділ присвячений розгляду походження праукраїнців, локалізації їхньої прабатьківщини та деяких особливостей зародження і розвитку давніх лексем. Одночасно розглянуто з нових позицій етимології давньоукраїнських племен *бойки*, *гуцули* та *лемки*, а також походження Запорозьких *козаків*; виходячи із отриманих нами свідчень, уточнено витоки назв *укра* та *Україна*.

До сказаного зауважимо, що терміни *арії*, *арійський* вжито як синоніми до *індоєвропейці*, *індоєвропейський*. За змістом зазначена монографія є продовженням нашої попередньої праці «Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь. - Одеса, 2004».

Книга побачила світ завдяки підтримці зі сторони керівників зазначених у монографії вузів проф. М.М. Іжа і проф. В.Д.Будака та вчених Рад і профільних кафедр. Висловлюю їм велику подяку, а також рецензентам проф. О.І. Бондарю, проф. В.Д. Каліушенку та проф. В.М. Кривцовій, які взяли на себе великий труд щодо прочитання рукопису монографії, за їхні

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

зауваження і поради, які сприяли покращенню змісту і структури роботи.

Велику підтримку у вирішенні спірних питань дали мені бесіди та консультації зі спеціалістами у різних галузях знань, серед них Ю.О.Карпенко, П.Ю.Гриценко, О.Б.Ткаченко, Р.В.Васько, О.С.Різників, П.Ю.Данилко, Х.Пфейфер (Берлін), О.С.Тебешевська. Велику допомогу надали мені мої колеги та друзі в доступі до вітчизняної та зарубіжної літератури, за що я їм дуже вдячний, серед них хочу назвати: Н.В.Петлюченко, І.В.Слободцову, Г. Пфейфер (Берлін), О.В.Яковлеву, О.С.Тебешевську, О.М.Гвоздяк, Н.І.Головчак, Т.В.Тупікову, І.А.Черняєву, С. В.Чеботар, С. А.Бронікову, Ю.В.Лухнєву, Л.М.Зощенко, О. Д.Полякова, О.Немченко, П.Полякову. Виражаю подяку моїй дружині Л.Є.Таранець за духовну та фізичну підтримку в цій напруженій праці.

Глибоко вдячний за добре поліграфічне оформлення роботи працівникам видавництва та типографії, зокрема О.І.Чебану (зав. видавництвом) і О.В.Патику та І.В.Новосьоловій (зав. типографією) і О.О. Грінченко. Виражаю подяку О.Ромі за художнє оформлення обкладинки.

РОЗДІЛ 1.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ПЛЕМЕНА В ЄВРОПІ

1.1. Населення доіндоєвропейської Європи

У проміжок часу 6500–3500 років до н. е. (пізній кам'яний та бронзовий віки) Європа була заселена неіндоєвропейськими племенами, до яких іноді застосовують термін мешканці «Старої Європи» [333; 33; 45]. Тут археологи знаходять рештки людини та примітивні знаряддя праці, які притаманні неандертальцям і відносяться до прикінцевого льодовикового періоду [355, с. 23]. Давня людина з'явилася у цьому регіоні близько 100 тис. років тому, і проживала вона в Західній та Південній Європі переважно в печерах. На Заході Європи, у Франції та Іспанії, тривалий час мешкали мисливці, із півдня Середземного моря сюди прийшли землероби [332, с. 100]. В 6 чи 5 тис. до н. е. вони були в Сицилії, півдні Іспанії, півдні Італії та о. Крит, прийшовши із Північної Африки. Це далекі родичі давніх єгиптян, звідси, ймовірно, походять баски (північ Іспанії та південь Франції), які не належать до індоєвропейських народів. Протягом двох тисячоліть першопоселенці поширилися в Італії, Франції і на британських островах.

До цього часу, як зазначає К.Кроммер, відносяться перші релігійні уявлення про життя після смерті [355, с. 25]. При похованні небіжчиків клали в могилу кам'яні знаряддя та їжу. Але сучасна людина (Номо

В. Г. Таранець

sapiens) походить не від неандертальця, який не вижив в умовах льодовикового періоду, а від протолюдини, яка прийшла до Європи з Африки чи Переднього Сходу. З приходом цього виду людини відзначають швидкий технічний та культурний розвиток. Із Дунайського культурного ареалу відбувся прорив у напрямку Східної Європи.

Сучасні археологічні дослідження доводять, що на терені нинішньої України людина проживала в дольодовикову добу і закріпилася постійно в післяльодовиковий період, коли стабілізувалися природні умови [99]. Мисливці та збирачі поступово адаптувалися до природних умов і разом з останніми «виступають як неподільна цілісність» [218, с. 7]. У північно-західній частині Чорного моря в 50–60 роки XX ст. були відкриті, як пише М.Гімбутас, ранньонеолітичні поселення, які представляють Дністровсько-Бузьку культуру [332, с. 210]. У басейнах Дністра і Бугу засвідчено початок неоліту згідно з радіовуглецевим аналізом ще в 6 тис. до н.е. Сліди диких трав і наявність кам'яних жорен указують на важливу роль збирачів [там само, с. 210]. Із культивованих рослин відомі сорти пшениці (однозернянка, двозернянка, спальта). Рогата худоба і свині були найважливішими домашніми тваринами. Поширені мисливство та рибальство, багато виловлювалося риби як лосось, осетр, короп та інші види [332, с. 211]. Знахідки свідчать про перехід мисливців та збирачів до напівосідлого життя і будівництва тривалих сільських поселень.

На території Білгород-Дністровського району знайдено також місця поселень, які відносяться до раннього кам'яного віку, коли тут мешкали неандертальці [219, с. 8–9]. Їх основним заняттям були мисливство та збирання плодів. Це був час складних природно-кліматичних умов, оскільки пересування на півночі льодовика спричиняло зміни погоди у цій нельодовиковій стороні. Особливо велика кількість знахідок різних помешкань людей сучасного типу відноситься до пізнього палеоліту (35–10 тис. років до наших днів). Мешканці часто пересувалися з місця на місце в пошуках дичини та риболовних угідь, тимчасові стоянки засвідчені в основному на берегах річок [там само, с. 11]. У мезолітичну епоху (9–6 тис. років тому) є помітним вдосконалення виробів праці із каменя.

У Північному Причорномор'ї водилося багато звірів, особливо поширеними були бізони, на яких, як свідчать розкопки, активно велось

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

полювання [136, с. 13]. Бізони швидкі, добре плавають, це засвідчується в літописі в XII ст. про «пловлях воловиих», яких багато сотень, як зазначає Г.С.Краснокутський, переправлялося через Південний Буг.

Ранньонеолітичні поселення в долинах і біля самих річок у Північному Причорномор'ї свідчать про сухий клімат у цей період, у той же час сьогодні весняні води переходять рівень найдавніших неолітичних стійбищ [332, с. 211].

Для середнього кам'яного віку (мезоліту) властива зміна природних умов і способу життя мешканців Європи. Відхід льодовика на північ привів до переходу в ці широти мамонта та інших звірів, які призвичаїлися до холоду, або спричинив їх вимирання в теплих місцях. Разом з тим стала змінюватися і фауна тих районів, де знаходилися давні європейці. З'являлося все більше дрібних лісових звірів, які проживали не стадами, а поодинці. Зміна клімату спричиняла нестачу продуктів харчування для людини і ставила її в тяжкі умови виживання [355, с. 91–92]. Людина часто міняла місця помешкання, пристосовуючись до нових обставин життя. Все це добре засвідчено в розкопках у Європі, коли її жителі перебували між землеробством та скотарством. Поступово людина перейшла від господарства споживання до відтворювального виробництва, цей період археологи називають «неолітичною революцією». Будучи «дитиною природи», мешканці землі стали «покоряти природу», змінюючи всі форми життя [там само, с. 95].

Вищезазначені причини привели до таких типових рис помешкання людини в неоліті як осідлість в укріплених поселеннях та селах, активне заняття землеробством та скотарством, застосування кераміки у широкому обсязі, шліфування із каменю та свердління [355, с. 96]. З цього часу бере початок одомашнення вовка, який став жити в контакті з людиною і допомагати їй на полюванні. Вважається, що сучасна собака є різновидом вовка [59, с. 11].

Скотарство почалося з приручення кіз, овець, пізніше рогатої худоби. Одомашнення, як свідчать кості у розкопках, проходило поступово і протягом багатьох поколінь тварин. З іншого боку, збирання згодом привело до вирощення окремих зернових, у тому числі монокультур [355, с. 98–99]. Колективи людей – скотарі та землероби – за тривалий час

В. Г. Таранець

стали різними, суттєво відмінні своїм менталітетом. У мисливців та скотарів був ватажок, що мав гарні здібності, був здоровим та сміливим. Освоєння земельних угідь проводилося колективно, проте і тут виділяються окремі особистості, які отримували більше збіжжя, оскільки затратували значну частину сил та часу при обробці земельних ділянок. У цілому в соціальній структурі колективів стали виділятися «панівні» та «підлеглі» прошарки населення, «князі» та їх «васали» [355, с. 105]. Взагалі-то, скотарі та землероби перебували завжди в суперечливих стосунках, позаяк жили в різних природних умовах, що і зумовлювало протилежні наслідки. Пастухи харчувалися переважно м'ясом та молочними продуктами, тобто більше вживали тваринного білка, а землероби, навпаки, споживали в основному рослинну їжу. Звідси і різний характер одних та інших. Пастухи сильніші, енергійніші та задиристіші, що призводило згодом до агресії та війн. Такі ж наслідки мають взагалі в природі і тварини, які харчуються відповідно м'ясом або рослинною їжею. Все це ставить за необхідне розрізняти, з одного боку, мисливців та пастухів, а з іншого, селян, землеробів.

Р.Шмьокель вважає, що у народів, які первинно належали до скотарів, хазяїном дому був чоловік, а дружина була йому підпорядкована, це ж засвідчено у індоєвропейців, семітських народів, у гуннів та монголів. Головою роду був найсильніший та найміцніший здоров'ям чоловік або найбагатший, маючи великі стада тварин [377, с. 80].

Проживаючи в неоліті, землероби більше вживають рослинної їжі, а також хліба і каш, м'ясо стало у селян цінним додатком. Зменшення м'ясної їжі, готування її в горшках зробило обов'язковим вживання солі, природні джерела якої мали неоціненне значення на цю добу. Спосіб життя та зазначена вище структура колективів свідчать про досить високий рівень культури в розвитку людини. Немає сумніву, пише К.Кромер, що перші неолітичні культури прийшли в Європу із Переднього Сходу, де вони простяглися від Сирії через Палестину до долини Нілу і уже існували в 7–6 тис. до н. е. [355, с. 105]. Це знайшло підтвердження в численних розкопках в Анатолії (Турції), результати яких в деталях описані М.Гімбутас [59].

Різноманіття культур розглянутого часу в доіндоєвропейській Європі дозволяє виділити такі великі їх ареали: **Західноєвропейську, Приду-**

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

найську (Балканську) та Північну [355, с. 105]. Придунайська культура характеризується стрічковою керамікою, маючи також розмальований орнамент. Вона простяглася від гирла Дунаю біля Чорного моря і до його витоків та до правого берега Рейну аж до його виходу в Північне море. Цей терен заселяли з 5 тис. до н. е. люди єдиної культури. Її носії були перші, хто вирощував зерно та фрукти, тримав худобу і виготовляв керамічне начиння, і все це долучили вони в цей регіон.

Західноєвропейська культура прийшла із Північної Африки в Іспанію, Францію та на Британські острови. Пізніше інших з'явилася Північна культура, що є спорідненою з Західноєвропейською в будівництві поховань із великого каменя. Що привело до будівництва таких поховань з використанням великих і надтяжких каменів, вчені затрудняються сказати. Ці могили мають назву *дольмени* (від д.кельт. *dol* 'стіл, дошка' і *теп* 'камінь') і відносяться до часу неоліту. У ранній бронзовий вік будівництво мегалітових гробниць закінчилося, натомість появились могильні коробки із кам'яних блоків.

Археологічні знахідки у Фінляндії, що відносяться до верхнього палеоліту, свідчать про досить раннє заселення Північної Європи [128]. Звідки прийшли сюди селяни, важко сказати [355, с. 109]. Всі продукти поля були їм відомі, а також вирощування домашніх тварин як велика рогата худоба, вівці, кози і свині. Коні з'явилися пізніше. Селяни мали добрі кам'яні сокири, якими вони розчищали ліс під землеробство. Ліси з'явилися тут широко в післяльодовиковий період. На першому місці все ж було скотарство.

У 3500 р. до н. е. ця землеробська культура поширилася від Гарца до Півночі, північ Німеччини та південь Скандинавії були обжиті одним народом, народом ямної культури [332, с. 101]. М.Гімбутас вважає, що вони були предками германців, тобто в цій місцевості проживало якесь неіндоєвропейське населення, мова якого вплинула на прагерманську мову. Як буде показано далі, сюди прийшли германці із території Трипілья. Мова автохтонного населення Півночі суттєво вплинула на прамову германців, викликавши, перш за все, такі зміни: закріплення наголосу на корені слова і перехід індоєвропейських зімкнених приголосних, відомий в германістиці як перший пересув приголосних (закон Грімма). Мовні явища, які

В. Г. Таранець

відображають вплив Північного субстрату, свідчать про те, що германський етнос є прийдешнім у цьому регіоні. В деталях на цьому питанні зупинимось нижче.

Мешканці «Старої Європи» жили громадами, якими управляла жінка-священиця, вони не знали військового класу. Це був час матриархату, коли жінка вважалася хазяйкою виробництва [185, с. 100; 33, с. 182 і далі]. У господарстві ще не було коней [333, с. 8]. М.Гімбутас зазначає, що у Північно-Східній Європі була неолітична культура з сильним мезолітичним характером [332, с. 581]. Морські райони Фінляндії та Північно-Західної Росії мають багато костяних знахідок від риби та птахів, тобто, основним заняттям населення були рибна ловля та полювання на водоплавне птаство. Проводилася активна торгівля, особливо в 3–2 тис. до н. е., із племенами Північної та Центральної Росії [6].

До найдавніших художніх виробів в історії мистецтва Європи та Азії належать жіночі фігурки із кості мамонта, каменя або кераміки, які називають «статуетками Венери» [355, с. 63]. Райони, де знаходять такі статуетки, простяглися від Франції через Центральну Європу, Південну Росію і до Сибіру, припадають ці знахідки на період верхнього палеоліту. З-поміж фігурок чітко вирізняються повногруді жіночі статуетки, що уособлювали Праматір природи та її плодючість. Ці фігурки мали також магічний характер, їх риси збереглися в казках та легендах різних народів [355, с. 73].

У цілому господарство селян Європи в неоліті, коли землеробство і скотарство існували приблизно однаковою мірою, за своєю суттю змінилося. Цікавого розвитку набуває господарство в Східній Європі, де переважає землеробство. У цьому регіоні проявляється **Кукутень-Трипільська** культура, культура Дунайського регіону, з гарно розмальованою керамікою, що утворює основу для поширення в Україні, Південній Росії та в східній частині Румунії [355, с. 123]. Кераміці було притаманне застосування двох кольорів – червоного та білого, а чорний колір був по боках, розділяв перші. Жіночі фігури з невеликою кількістю чоловічих утворюють велику частину інвентаря кераміки [332, с. 225]. Окремі місця розкопок мають сотні і навіть тисячі антропоморфних фігур диких тварин, таких як биків, козлів або диких кабанів, що служили культовим

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

цілям. Очевидно, що домінуючим був образ Великої матері. Небіжчиків хоронили в сидячому положенні, в окремих випадках спалювали тіла.

Виходячи із численних матеріалів розкопок, виконаних у Київській, північній частині Херсонської областях, у районі лівого берега Десни та Прикарпаття, В.Хвойка відзначає осілий землеробський спосіб життя мешканців цього ареалу, підтверджений предметами побуту та землеробства [272]. У цих місцях знайдені зернотерки, підсмажені зерна пшениці, проса, рештки домашніх тварин. Всі ці факти, разом із стійкістю поховального обряду та антропологічних даних, послужили висновком для вченого вважати цей давній період арійським. Вчений допускав, що слов'яно-литовсько-германське відгалуження займало місцевість між Дніпром та Прикарпаттям. Хоча пізніші дослідження дозволили відділити автохтонних мешканців, населення Трипілля, від аріїв, сміливі висновки В.Хвойка дали поштовх до подальших досліджень і в цілому до відкриття прадавнього поселення землеробів досить високої культури на теренах України.

У наш час розкопані обширні поселення і отримано матеріал, який, очевидно, був важливим для селян Трипілля за доби неоліту. Майже у кожній будівлі археологи знаходять кам'яні терки, за допомогою яких із зерна вироблялося борошно. У давній час у цій місцевості фіксували досить розвинене землеробське господарство **трипільців**. У часі вони стикаються з приходом арійських племен, який припадає десь на початок IV тис. до н.е. Спільне тривале проживання на зазначеній території трипільців і, серед інших, праслов'ян відзначилося впливом автохтонних мешканців на господарську діяльність слов'ян, у тому числі і на їхню мову. Саме таким контактом можна пояснити субстратні явища в мові протослов'ян (а також і в мові інших аріїв). Цей вплив досить переконливо показав у ряді своїх праць Ю.Л.Мосенкіс, який провів реконструкцію деяких ознак мови носіїв Трипільської культури і порівняв їх з реліктовими явищами в слов'янських мовах [166].

Трипільське населення, пише М.Чмихов, пройшло стадію енеоліту, або мідно-кам'яного віку (5–3 тис. до н.е.) [283, с. 76]. Цей культурний зріз характеризується відтворювальним господарством, зокрема мотичним землеробством з вирощуванням майже всіх сучасних зернових

В. Г. Таранець

культур, як тяглова сила використовували велику рогату худобу, «бик тягнув рала, волокуші, сани» [там само, с. 76]. Велику кількість моделей саней Трипільської культури знайдено в Буго-Дніпровському межиріччі, які, як передбачає Н.Б.Бурдо, «пов'язані з жертвопринесенням і поховальним ритуалом» [33, с. 178]. У цей час існував уже віз, хоча із суцільними (без спиць) колесами; розвивається водний транспорт, про що свідчать знайдені на терені Південного Бугу та на Осколі два човни, видовбані із дерева [283, с. 68]. У мідному віці зароджується ремесло – металообробне, гончарне, виникають навіть центри у трипільських племен. Поліпшуються умови побуту, виникають піч, стіл, планується розміщення споруд [с. 77]. У цілому М.Чмихов вважає, як і ряд інших археологів, що зародження і розвиток культури Трипільля припадає на періоди неоліту та енеоліту. Відносно подальшої долі трипільської цивілізації вчені вважають, що ця культура зникла, оскільки вона не засвідчена в подальших пам'ятках [33, с. 12; 45, с. 13]. Проте наш аналіз показав, що Трипільська культура поступово ввійшла в цивілізацію індоєвропейців, утворивши основу останньої. Арії, які прийшли в Трипільля, розвивали свою культуру, в тому числі і мову, на трипільському субстраті.

М.Гімбутас розглядає також неолітичну Кукутень-Трипільську культуру, пов'язану з балканським краєм. Її область поширення відповідає лісостеповому поясу між Східними Карпатами і Середнім Дніпром і охоплює басейн Сірету, Пруту, верхнього і середнього Дністра і південного Бугу в Північно-Східній Румунії та Західній Україні [332, с. 212]. Історично в літературі вживаються паралельно назви Трипільська культура (в Україні) та культура Кукутень (в Румунії), вчена пропонує компромісну назву як «Кукутень-Трипільська культура», через те що вони не мають між собою суттєвих відмінностей. Ця культура, як уже зазначалося, відома з ХІХ ст., тоді було зроблено багато розкопок і знайдено розмальовану кераміку на півночі Молдови, в Галичині, в Буковині і Західній Україні. Дво- і трикольорові глечики і жіночі статуетки, яких було безліч уже при перших розкопках, викликали міжнародну зацікавленість [332, с. 212]. Дослідження багатьох шарів при розкопках свідчать про тривалий період існування цієї культури. Узагальнюючи дослідження українських, російських та румунських вчених, М.Гімбутас відзначає, що пра-кукутень-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ський період згідно з радіовуглецевим аналізом починається у першій половині 4 тис. до н.е. [там само, с. 215].

О.М.Трубачов також зазначав: «трипільська культура (III тис. до н.е.), носії якої спочатку жили в басейні Пруту, Дністра та Південного Бугу ... згодом розселилися на Середній Наддніпрянщині, Лівобережжі, Волині, Південно-Західному Причорномор'ї» [255, с. 41].

Трипільські поселення знаходилися на чорноземі в Україні, де заняття землеробством було найкращим. Це були великі села, деякі з них мали до 3 тис. мешканців та 200 будівель. Селянські будівлі розташовувались по колу в кілька рядів, і в центрі була головна будівля, яка слугувала релігійним цілям або була будівлею старійшини племені. Житла будували із глини, для багатьох малих родин дах тримався на сохах. Суттєвим для всіх будинків було те, що всі вони мали високо накладену підлогу із піщанистої глини. Такі підлоги часто обновляли, так що всередині будинку вони ставали все вищими, але це дозволяло постійно тримати приміщення в чистоті і без куряви [355, с. 124]. У будинку окремі приміщення слугували для різних робіт. У цей час полювання відійшло на другий план, на перше місце вийшла велика рогата худоба (37%), далі – домашня свиня (23%). Вівці і кози займали в раціоні трипільців 15% [355, с. 127–128].

Початковий період Кукутень-Трипільської культури засвідчено в розкопках долини Прута та верхнього Дністра [332, с. 216]. Із селянських форм господарювання трапляються кам'яні жорна, зерна проса. Кістки свідчать про одомашнених таких тварин як велика рогата худоба, свині, кози та собаки, трапляються поодинокі знахідки коня. Знайдені артефакти із міді, прикраси. Жіночі і рідко чоловічі глиняні фігури часто знаходяться у розкопках [там само, с. 220]. Помітний прогрес засвідчено у всіх сферах у «класичному» періоді. Відкрито великі села на Середньому Дніпрі, на березі Синюхи, притоці Бугу, в Молдові і ін., що свідчать про суттєвий розвиток селянських колективів в Кукутень-Трипільському комплексі. Зміна вологого клімату на теплий і сухий [332, с. 221] створила вельми сприятливі умови для проживання. Поселення перемістилися з низин на другу річкову терасу, навіть на підвищення, звідки огляд в долину сягав десятки кілометрів.

У ранній час Трипільської культури перевагу мало землеробство. Це підтверджується культовими речами із розкопок поховань. У Три-

В. Г. Таранець

піллі знайдено чимало жіночих глиняних фігур, так званих «ідолів». При їх виготовленні використовували у глині борошно, часто трапляється зерно, що свідчило про культ родючості поля. Ці фігурки є символом жінки Праматері і богині родючості.

Трипільці вживали однаково часто в їжу м'ясо диких і домашніх тварин. Серед домашніх тварин переважала свиня (25,5%), далі йде велика рогата худоба, молоко не відігравало великої ролі, зовсім небагато трипільці вживали м'ясо овець та кіз. Вирощували коней, була і собака.

Вози як транспорт на Півдні Росії ще не були відомі [355, с. 127]. Поки колесо та колісні візки не з'явилися, використовували санки, також і влітку. В.Кульбака та В.Качур, виходячи із даних археологічних розкопок, відтворили найдавніші форми колісного транспорту. Йому передували волокуші, які нагадували собою двополозові дерев'яні знаряддя для транспортування різного вантажу взимку і влітку. Такі «санки» використовували трипільці, вони засвідчені у народному фольклорі слов'ян і трапляються у похованнях пізньокам'яного віку. На зміну саням-волокушам прийшов колісний транспорт, який широко представлений в похованнях, розкопаних по степовій смузі від Дунаю до Надчорномор'я і Надазов'я і далі до Калмикії [140, с. 27]. Зазначені вчені відтворили на археологічному матеріалі розвиток колісного транспорту у вигляді візків чи шатер-візків, починаючи від візків з суцільними дерев'яними колесами і закінчуючи колесами зі спицями. Погоджуючись з еволюцією колісного транспорту, засвідченого в деяких похованнях зазначеного регіону, все ж вважаємо, що зародження шатер-візків відбулося у індоєвропейців раніше, до їх приходу на терен Південно-Східної Європи, як про це неодноразово зазначала М.Гімбутас. Оскільки арії мігрували зі Сходу у напрямку Західної Європи, то вони і долучили до місцевої культури візок як транспорт пересування з використанням прирученого коня. Очевидно, що колісний транспорт отримав подальший розвиток у Південно-Східній Європі, перші знахідки якого належать до XXXII ст. до н.е. [там само, с. 32]. Шатер-візок, найзручніший для проживання і пересування скотарів-індоєвропейців, поступово набув сакрального значення і увійшов у їхні міфологічні та релігійні вірування. Цей вид транспорту широко засвідчений у ямній та катакомбній культурі [с. 13–28]. А втім, не можна відкидати з рахунків і

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

варіант зародження колісного транспорту і приручення коня у автохтонного населення Трипілья одночасно з приходом аріїв, оскільки вважається, що зазначені явища в техніко-економічному поступі мають поліцентричний характер і можуть виникнути в різних місцях [140].

На наступному етапі, головному (біля 2300–1900 рр. до н.е.), починаються господарські зміни у мешканців Трипілья. Це розквіт в розвитку всієї Трипільської культури. Багато свідчень отримано від поселень на Подолі і на правому березі Дніпра.

Населення жило осіло, навкруги помешкань було землеробство, яке виконувало суттєву роль. Але починається господарська перебудова. Великі стада худоби вимагали іншого догляду. Цей скот потребував справжніх угідь, у той же час свиней легко можна було тримати навіть у лісі. Для нових господарських потреб слугував кінь. Його роль, як свідчать розкопки, суттєво збільшилася. Коні необхідні були як засіб пересування; помічником при догляді за великими стадами стала собака. Удосконалюються сани. Т.С.Пассек упорядкувала велику кількість археологічного матеріалу із Західної України, який класифікувала як раннє, середнє і пізнє Трипілья [185]. Останнє має елементи Курганної культури, про що йтиметься нижче.

Пізній ступінь Трипільської культури (1900–1700 рр. до н.е.) знаменує собою тотальну перебудову господарства. Трипільці живуть уже не в великих селах у міцно складених будівлях, а в хатах, занурених наполовину в землю у вигляді овальної та прямокутної форми. Основа розвитку культури засвідчена від лісостепу північних районів до відкритих степів біля Одеси на Чорному морі [355, с. 128]. Збільшилася роль овець та кіз, цінною стає велика рогата худоба. Освоюються обширні площі пасовищ, необхідною є швидка рухомість. Кінь залишається важливим транспортним засобом, що тягне за собою на санях побудовані хижі або курені. Землеробство, а також полювання відіграють підпорядковану роль.

Складовою Трипільської є Дніпровсько-Донецька культура, яка бере свій початок із розкопок в 1933 р., зроблених біля Маріуполя. Тут знайдено кладовище, що належить до неолітичного періоду, сьогодні таких пам'яток близько 200 свідчень, людність того часу в нижньому Дніпрі та басейну Донецька і в Криму свідчить про давньоєвропейських кроманьйонів, які не належать до групи мезоліту, що тут жили.

В. Г. Таранець

Імовірно, що Дніпровсько-Донецька культура зародилася в лісо-степовому просторі. Вчені виділяють кілька періодів. У ранньому флора та фауна свідчать про лісові умови поблизу річки. Заняттям людей були полювання та рибальство. Із тварин відома рогата худоба, про культурні рослини ще нічого невідомо [332, с. 230].

Середній період характеризується прирученням свиней, а також малої худоби, можливо, овець [там само, с. 230], що засвідчені в Криму. На островах Дніпра були відомі домашні тварини (крім коня). Охота та рибальство все ж відігравали суттєву роль. У цей же час поширюються поселення Дніпровсько-Донецької культури. Поселення, як свідчать розкопки, знаходилися в долинах Сож, верхнього Дніпра і середньої Прип'яті та в Криму. Місцеві варіанти цієї культури помітні в ділянці Дніпровських порогів і Азовського моря, біля Черкас, на Волині і в районі Києва, а також у місцях Гомеля-Чернігова і долини Донецька [332, с. 230].

До пізнього періоду належать розкопки кладовища біля Маріуполя. Кінець Дніпровсько-Донецької культури настав у зв'язку з експансією **Курганної** культури із степових смуг до Азовського моря і Дніпра [там само, с. 231]. Курганна культура поступово просувалася на північ, сліди Дніпровсько-Донецької культури залишаються на цю добу лише в районі Києва, Чернігова і Гомеля, а також на Волині.

Під кінець класичного періоду Трипільської культури появляються чужоземні елементи, риси, властиві Курганній культурі євразійських степів [332, с. 225–226]. Їх частка була напочатку невеликою, але вони поступово заповнили багато розкопаних місць в Україні та в Молдові. Курганна культура досягла верхнього Дніпра на заході і потім всієї території Трипілья.

Зміна господарства привела до зміни соціальної структури населення. Люди Трипілья в ранній і час розквіту жили по селах. Серед них були і заможні селяни. Але все було невеликих масштабів і влада обмежувалася малим простором. Могили були однаковими і чимось особливим не виділялися. Тепер же на передній план виходить військове утримання великих просторів для худоби. Народи зі Сходу - воєнізовані скотарі, які загрожували західній землеробській культурі. У похованнях появляються монументальні могили, названі курганами в 16–18 м діамет-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ром в основі. Це могили князів. Основним заняттям стає скотарство. На зміну культурі Трипілля приходить Курганна культура, носіями якої були **індосвропейці-арії**.

Найбільших успіхів цивілізації досягла Східно-Центральна Європа починаючи з 5 тис. до н. е.. Це стало результатом симбіозу мешканців «Старої Європи» та кочових племен із Дніпровсько-Волзьких степів, а саме: протоіндосвропейців, яких археолог М. Гімбутас скорочено називає *Kurganleute* «людьми курганної культури» [333, с. 6]. Вчена чітко розрізняла мешканців Європи – первісних європейців від прийдешніх індосвропейців. Перші - мисливці та рибалки - жили в середній кам'яний вік, поряд з ними були селяни, які були осілими і вирощували давні рослини, свиней, овець та кіз. Прийдешні арії займалися насамперед скотарством, утворювали воєнізовані угруповання.

Узагальнюючи все вищесказане, відзначимо, що давні європейці мали матриархат, спадщина передавалася через матір, чоловіки і жінки були рівноправні, ще не було дворянства, і існував середній прошарок ремісників. Були королеви, глави племен – жінки. Боги в основному жіночого роду, це Велика мати, рожаниця всього живого. Сусідні народи проживали мирно [332, с. 104]. Археологічні знахідки свідчать про відсутність укріплень чи військових знарядь, а отже, не було міжплемінної ворожнечі чи пограбувань. У це життя вторглися люди Курганної культури. Вони стояли над селянами, мали великі стада худоби; це було патріархальне суспільство, де керівну посаду займали багаті люди – чоловіки. Воїни були поважними, рядом з ними високе положення займали священики. Богами були також чоловіки, уособлюючи собою небо, вогонь, грозу, божественних коней. Перевагою індосвропейців вважається те, що вони не штурмом, а повільно, навіть непомітно, малими групами змикалися з автохтонним населенням. І це не викликало великого супротиву у місцевих людей [там само, с. 106]. Такі умови дозволяли аріям поступово вживатися зі старими мешканцями, змішуючи мову, звичаї, форми суспільного життя, богів.

Таким чином, археологічні дослідження свідчать: мешканці Східної Європи, що належали до Придунайської культури і зокрема Трипільської, зосередженої на теренах України від Карпат і до Дону, зіткнулися з

В. Г. Таранець

населенням Курганної культури, яке прийшло зі Сходу. Починаючи з 4 тис. до н. е. відбувалося відносно мирне і тривале співіснування носіїв різних культур. Трипільська культура автохтонного населення, яка була нижча за рівнем розвитку прийдешніх арійських племен, стала субстратом для останніх. Культура індоєвропейців асимілювала в собі багато субстратних явищ, зокрема мовних, про які йтиметься далі. Зараз же повернімося до розгляду особливостей носіїв Курганної культури.

1.2. Індоєвропейці – носії Курганної культури

Курганна культура – це загальне наймення для євразійської культури, яка поширилася на доісторичну Європу та Близький Схід і займала первинно область від Донбасу і нижнього басейну Волги до озера Балхаш [332, с. 459]. Вона припадає на час неолітичного віку та раннього віку бронзи. Сюди входять також культури бойових сокир і шнурової кераміки, з яких остання поширилася на Дніпровсько-Донецький район. У слов'янській літературі вживається термін «ямної культури», або вираз «степова культура», хоча, як зазначає М.Гімбутас, ми не впевнені, який був клімат в ті часи – 4–5 тис. років до н.е. в північній частині Чорного моря, можливо, ці місця були покриті лісом і термін “*Steppen-Kultur*” є неточним.

Для Курганної культури типовим є поховання з курганом (насіпом) зверху могили. Носіями цієї культури були індоєвропейці, точніше, північно-східне відгалуження протоетносу [234]. Займалися вони скотарством з елементами землеробства. Уже в 4 тис. до н.е. арії приручили основних домашніх тварин, з-поміж них коня, що припускає наявність верхової їзди та пересування у візку [332, с. 460–461]. У суспільстві існує соціальна нерівність і радше патріархальний устрій. Для людей Курганної культури єдиною була мова, і це був єдиний народ [377, с. 55 і далі]. Виходячи з лінгвістичних наукових досліджень, для цих людей напочатку характерним було заняття скотарством, перед розпадом цього етносу почало зароджуватися землеробство. Жили люди Курганної культури в будинках з дверима, дахом, в хаті стояла груба з вогнищем. Будинки утворювали села, які часто обносилися земляним валом і тим самим утворюва-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ли фортецю. У побуті використовували казани, горшки з глини, які випалювали з каменю, виготовляли різні знаряддя: молотки, ножі, сокири, пилки, голки з кісток. У них були кинджали з міді, яку, мабуть, шляхом обміну, отримували від сусідів, луки зі стрілами.

Із богів у носіїв Курганної культури відоме ім'я верховного бога, це – «Батько сяючого неба», святими були тварини, перш за все коні [377, с. 58].

Курганна культура, що охоплює низини Волги і побережжя Чорного моря, розділяється на кілька етапів. Заселення Європи відбувалося чотирма могутніми хвилями, відзначає М.Гімбутас. Їх хронологія визначена калібровкою радіоактивних речовин і знаходиться в межах:

I хвиля близько 4400–4300 років,

II – 3500–3400,

III – 3000–2900 рр. і

IV – 2300–2200 до н. е. [332].

Кожна із хвиль приводила до індоєвропеїзації корінного населення. Як свідчать археологічні та лінгвістичні дослідження, у результаті відповідних культурно-етнічних трансформацій відбулася заміна матріархального способу життя патріархальним, носієм якого були індоєвропейські скотарські племена. Відповідно змінювався пантеон богів, у яких на перше місце ставали чоловічі божества.

Як зазначає М.Гімбутас, індоєвропейці принесли з собою секрети виготовлення металу та нове військове оснащення, разом з участю коней. Соціальний устрій скотарського типу вступив у конфронтацію із землеробським автохтонного населення, що привело до симбіозу обох систем, в якому з часом виділилося 3 прошарки класів: панівна верхівка, воїни-дворяни та трудове населення [333, с. 6–7]. Особливо важливим є час після 2-ї хвилі міграції, який припадає на другу половину 4 тис. до н.е., що особливо важливо для етногенезу індоєвропейських мовних груп у Європі. М.Гімбутас зазначає, що Центральна Європа стала другою батьківщиною індоєвропейців [там само, с. 8]. Такому твердженню суперечить наш матеріал, оскільки, як буде показано далі, зародження європейських мовних груп відбувалося не в Західній Європі, а в період відносно тривалого перебування індоєвропейського праятносу на території Трипілья. Первинно арії як носії Курганної культури прийшли на терито-

В. Г. Таранець

рію Трипільля єдиним етносом, утворюючи давньоєвропейську (де.) прамову. Саме на цьому терені відбувся розпад зазначеного праєтносу, з якого виокремилися нові етнічні утворення, а також зароджувалися окремі мовні групи. Уже з Трипільля відбувалася подальша міграція в різних напрямках, в тому числі Європи, окремих європейських та індоіранських народів. У такому розумінні територія Трипільля є для великої праїндоевропейської мовної гілки **другою батьківщиною**, куди арії прийшли з інших місць.

Як уже йшлося, заселення аріями Трипільля відбувалося поступово і тривало довго, протягом багатьох сотень років. Звернімося до зазначених вище періодів заселення Європи носіями Курганної культури.

І період – перші контакти Курганної культури з «західними» групами засвідчені в одному пізньонеолітичному цвинтарі Дніпро-Донецької культури під Нікольським в районі нижнього Дніпра, тут знайдено посудину докукунської культури [332, с. 463], остання засвідчена і в інших розкопках у Михайлівці під Херсоном. Добре збереглися кістки коней як свідчення про те, що люди Курганної культури принесли з собою із східночорноморських степів до Європи коня, якого почали освоювати мешканці Трипільля. Проте останні дослідження, починаючи з 1980 року, українського вченого Д. Телегіна та американських вчених Д. Антонія і Д. Браун показали, що ними знайдено поселення за 250 км на південь від Києва, в якому були вже приручені коні: на їх їздили верхи [307]. Були знайдені загнудані вудилами коні, чого не може бути з дикими тваринами. Давнина була визначена за допомогою вуглецевого аналізу С-14. Автори зробили висновок, що коні, на яких мешканці їздили, відносяться до 4000 р. до н. е. Як стверджує М. Гімбутас, все ж коні були приручені індоєвропейцями і ними долучені до трипільських земель. З цього випливає, що в зазначений вище час індоєвропейці у своєму розселенні вже досягли вказаного терену Східної Європи.

В. Кульбака і В. Качур стверджують, що колісний транспорт було винайдено індоєвропейцями і розповсюджено до початку «розпаду і територіального поширення з єдиного центру» праїндоевропейського етносу [140, с. 6]. Під час дослідження археологічних пам'яток використовували метод радіовуглецевого аналізу з відповідною калібровкою. Згідно

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

з цією методикою історичне датування Трипільської культури відносять до періоду V – початку III тис. до н.е.

В.М.Даниленко знайшов на території Східної Європи дерев'яні візки з колесами в похованнях «заключної доби давньоямної або раннього періоду розвитку катакомбної культури» [74, с. 114]. Велику кількість візків знайдено в «степовій та лісостеповій смузі від Дунаю на заході і до Каспію і Кавказу на сході ... мідно-бронзового віку» [140, с. 43]. Початкові «спроби доместикації коня найдавнішими індоєвропейськими племенами цієї культури ймовірно відносяться до середини V тис. до н.е.» [там само, с. 37]. Перші в світі дерев'яні візки з'явилися у індоєвропейців на території Південної України та Надчорномор'я і Надазов'я у пізньокам'яний період (XXXII ст. до н.е.).

«Люди курганної культури займали високі береги річок і жили впродовж століть по сусідству з ранньою Кукутень-Трипільською культурою і рядом з місцевими Дніпровсько-Донецькими селянами», відзначає М.Гімбутас [332, с. 464]. Трипільська культура (Кукутень) переживала свій час розквіту і була поширена в басейні Середнього Дніпра, включаючи район Києва. Як зазначає М.Гімбутас, є багато поселень, які засвідчують сумісне існування культур Курган II і Кукутень А3 (Трипільля В).

Період II Курганної культури відповідає Кукутень А3, це показують археологічні розкопки під Кременчуком, радіовуглецевий аналіз датує їх роками 3565±90 до н.е.

Курганна культура II та III періодів свідчить про її поширення за межі сучасної України, на Балкани, Трансільванію, Центральну Європу, Північну Європу, на Кавказ і Близький Схід [332, с. 467]. У перші фази (4500–2000 рр.) індоєвропейці невеликими племенами поселилися на півночі Чорного моря, в 4-х наріжних будинках, заглиблених частково у землю, зроблених із дерева, вони утворювали невеликі села. Люди були переважно скотарі, але у ранню добу все ж переважали селяни-землероби [там само, с. 88]. Археологи називають культуру автохтонного населення «Дніпровсько-Донецька» [332, с. 89], що становила собою субстрат для людей Курганної культури. Вплив сухих сезонів, про що йшлося раніше, чи, можливо, подіяли інші причини, але вони змусили покинути обжиті раніше території [там само, с. 90].

В. Г. Таранець

Утворені індоєвропейські поселення з Курганною культурою почали за 3 тис. років до н. е. нові розселення [333, с. 9]. У цей час започаткована 3 міграційна хвиля індоєвропейців із Дніпровсько-Волжських степів, носіїв так званої «ямної культури». У результаті змішування автохтонної та індоєвропейської культур утворилися нові гілки мов, що були предками германської, балтійської, кельтської, слов'янської, італійської, іллірійської, фригійської та індоіранських, утворення яких завершилося до середини 2 тис. років до н.е. [там само, с. 1 0]. До цих груп М. Гімбутас відносить також вірменську та грецьку й албанську, з чим ми не можемо погодитися, бо ці етноси, як зазначено вище, мігрували через західну сторону Кавказу і зупинилися на півдні Кавказу та на Балканах. Наша точка зору ґрунтується на лінгвістичних дослідженнях, виконаних насамперед Т.В.Гамкрелідзе та Вяч.Вс.Івановим [51].

Поширення в Європі носіїв Курганної культури, як вважає М.Гімбутас, стало можливим завдяки тому, що вони навчилися запрягати коней [332, с. 468]. Люди цієї культури мали вози на 2 або 4 колесах, зроблених у вигляді кружала із дуба, останні (4-х колісні) знайдені на початку 3 тис. до н. е. як вози для поховань небіжчиків, двоколісні були транспортом у степу, але це ще не бойові колісниці [там само, с. 468]. Коли люди цієї культури вторглися в Центральну та Північну Європу, з впевненістю сказати не можна [332, с. 470]. Протягом третьої міграційної хвилі (3000–2900р.р. до н.е.) люди Курганної культури пішли на Захід до Рейну, на північ до Південної Скандинавії, на Північну Росію.

Четвертий період в 2300–2200 рр. до н. е. характеризується завершенням міграцій носіїв Курганної культури і показує їх шляхи: через Кавказ на Близький Схід, через Балкани і можливо через Чорне море до Егеї і Західної Анатолії, через Румунію до східної частини Центральної Європи, через Західну Україну і Польщу в Центральну Європу і Балтику [332, с. 472]. Четверта хвиля, спричинена сухов'ями клімату, привела до міграцій у Середню та Північну Європу [332, див. карту на с. 92–93].

Поселення людей Курганної культури в Південно-Західній Фінляндії привело в 2 тис. до н. е. до появи нових культурних рис [там само с. 592], їхнє вторгнення різко змінило уклад життя цих автохтонних племен. Це відноситься до початку 3 тис. до н.е. [332, с. 590].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

У пізній час четвертого періоду в окремих ділянках північного Кавказу чи південної Росії носії Курганної культури були знайомі з металургією. У бронзову добу відбувалася культурна диференціація і утворення нових культурних груп [332, с. 478], які знаходяться по сусідству з Трипільською культурою. Серед них М. Гімбутас розглядає такі:

1) Усатова група: цей змішаний варіант розвинувся із Курганної культури та Трипільського елементу. У розкопках знайдено багато кісток овець, також рогатої худоби та коней. На цвинтарях співіснують одночасно курганні могили та плоскі без насипу поховання, типові для трипільців.

Досить поширеними є кургани в Одеській області, в яких знайдені предмети, що відображають культуру різних епох [230, с. 29]. До появи курганів, які появились з приходом індоєвропейців, автохтонне населення цих земель робило поховання в простих ґрунтових ямах, не залишаючи над могилою горбів. Таких поселень, гумельницьких, понад 30 відкрито у межиріччі Дунаю та Дністра. На зміну їм прийшли носії ямної культури, індоєвропейці. В одній із могил було знайдено поховання небіжчика разом з 4 кругами дерев'яних коліс та рештки каркасу візка [там само, с. 35]. Цю знахідку відкрито під час розкопок у Буджакському степу (Одеська обл.). Завдяки такому транспорту, який мали люди ямної культури понад 4 тис. років тому, ямники в будиночках-халабудах швидко пересувалися на великі відстані, тим самим зайнявши простори від Волги до Дунаю. Носії ямної культури обживали родючі землі, що належали місцевим землеробам гумельничанам. Останні через страх перед прибульцями – скотарями-ямниками відходили за Прут та Дунай. Згідно з вуглецевим аналізом С-14 одне із таких поховань має вік 4520 ± 70 років, або 2500 ± 70 років до н. е. [там само, с. 35]. Носії нової культури розводили биків, овець, коней, робили обробку міді, золота, срібла, попри те що металу ще не виробляли. Деякою мірою ямники вели і землеробство, в курганах знаходять кам'яні зернотерки, кремневі серпи, посуд із глини, а також із дерева, посуд для молока та кумиси.

Як свідчать розкопки, ямники не затримувалися довго на зайнятих місцях, тому їх поселення трапляються рідко. З плином тисячоліть кургани зникають і на місці поховань робляться лише невеликі горбики. Ця традиція збереглася до наших днів.

В. Г. Таранець

2) Городська група: із далекого передмістя Києва і до західної частини Житомира відомо багато поселень, у яких житла вбудовані в землю і чітко відрізняються від довгобудівель Трипільської культури; те ж відноситься і до господарства: у розкопках серед кісток переважають кінські, далі яловичі і повністю відсутні свинячі.

У результаті огляду досліджень різних культур на терені Європи можна зробити деякі узагальнення і назвати типові риси автохтонної Трипільської культури та культури Курганної, яку принесли з собою арії-індоєвропейці. Ці характерні риси подані в табл. 1.

Таблиця 1

Характерні риси Трипільської культури у порівнянні з Курганною

N з/п	Трипільська культура (доіндоєвропейська)	Курганна культура (індоєвропейська)
1.	5000-2000 років до н.е.	4000-1000 рр. до н.е.
2.	матріархат	патріархат
3.	богиня Прамати	Бог-Отець
4.	землеробство	скотарство
5.	застосування возів на санях	застосування возів на колесах
6.	приручення рогатої худоби, свиней, овець, кіз, собак	приручення коня
7.	виготовлення кераміки	виготовлення металу
8.	рівнинні поховання	курганні поховання
9.	панівна верхівка, селяни	князі, воїни-дворяни, скотарі
10.	осідлість	кочовий спосіб життя

У другому тисячолітті до н. е. індоєвропейці займали територію від Норвегії до Сицилії, від Північної Франції до Західної Польщі, вони «користувалися єдиною мовою», пише М.Гімбутас [332], проте мовна

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

спільність все ж була відносною, бо ця мова відрізнялася від попередньої загальноіндоєвропейської ще неподілених людей Курганної культури. Г.Крає назвав цю мову поміж загальноіндоєвропейською і мовою пізніших історичних народів в Центральній та Західній Європі – кельтів, римлян, іллірійців, германців – мовою «давньоєвропейською» (Alteuropäisch). У нашому розумінні, «давньоєвропейська» мова як гілка праіндоєвропейської існувала на терені Трипілля, де після міграцій зупинилися арії. Тут під впливом субстрату – мови автохтонного населення – та поширення на великій території давньоєвропейська мова почала суттєво видозмінюватися і в результаті розпалася на окремі мовні підгрупи, з яких витворилися пізніше слов'янські, германські, кельтські, балтійські та інші мови. Зародження цих протомов та утворення нових етносів спричинило подальшу міграцію арійських племен в різні сторони європейського континенту. Незважаючи на мовну та культурну близькість, ці племена уже були самостійними мовними осередками, з яких з часом утворилися нові етнічні групи та почали розвиватися названі раніше споріднені мови. Таке розуміння вкладається нами в поняття «давньоєвропейської» прамови, яка хронологічно, як зазначав і Г.Крає, перебувала між праіндоєвропейською та мовою сучасних європейців. Проте в нашому розумінні «давньоєвропейська» являла собою окремий етнос, який тривалий час перебував на території, узагальнено названій Трипілля. «Давньоєвропейські» мови, до яких включаємо і індоіранські, зазнали впливу Трипільського мовного субстрату, і тому вони суттєво відрізнялися від попереднього стану індоєвропейської прамови.

Перші хвилі розселення людей Курганної культури проходили практично у всіх напрямках, вони були також вздовж східноєвропейських річок – Дніпра, Двіни, Вісли та Одери на півночі, поширилися в середню Росію і до берегів Балтійського моря, тут поселялися селяни та пастухи [332, с. 528].

Як уже йшлося вище, приблизно в 3500 р. до н. е. під впливом тривалої засухи племена прийшли в рух [332, с. 363]. Дослідження археологів стверджують, що в районі Криму в степах були затяжними посухи, які тяглися десятки років, все це й спричинило переселення людей Курганної культури [377, с. 38]. Останні, як пише автор зазначеної праці,

В. Г. Таранець

пішли з нижнього Дону вздовж східної частини Дніпра у напрямку північного заходу, очевидно, що це були предки германців. Р.Шмьокель побіжно згадує про перебування аріїв між двома областями – південних Карпат та Балкан, де знаходились добрі пасовиська для худоби.

В оформленні процесів індоєвропейської спільноти вирішальне значення мали зусилля жерців, або «первісної інтелігенції» [295, с. 618]. Як зазначав Ж.Дюмезіль, протоіндоєвропейська спільнота мала 3 засади, в основі яких були такі функції: поява виокремленого класу жерців, існування правлячого військового класу та виокремлення суспільних класів – пастухів і землеробів, на утриманні яких знаходилися жерці та воїни [82].

У науковій літературі, з урахуванням археологічних та лінгвістичних свідчень, на сьогодні широко побутує думка, що землі Південно-Східної Європи були прабатьківщиною індоєвропейців [див.: 100, розд.7]. Споконвічність проживання тут усіх зазначених племен приймав В.І.Абаєв, він допускав розпад цієї спільноти в другій половині III тис. до н. е. [1]. У другій половині II тис. відбувається виділення протоіранської та протоіндійської груп мов, пише В.І.Абаєв, з яких остання повертається в Індію, на нашу думку, на свою первісну батьківщину. Розпад мови-основи відбувався поступово, в кілька етапів. З часом на території Південно-Східної Європи витворилася давньоєвропейська мовна сукупність, в яку входили “майбутні балтослави, тохари, германці, кельти і італіки” [5, с. 127]. До такого висновку вчений прийшов у результаті дослідження скіфо-європейських лексичних ізоглос. Існування зазначеної мовної сукупності припадає на II тис. до н.е., і вона на цей час, включаючи балтійські та слов’янські мови, була ще “кентумною” [там само, с. 141]. З кінця II тис. до н.е., вважає Ю.О.Карпенко, “з’являються праслов’яни” [125, с. 4]. На початку I тис. до н.е. розпадається іранська мовна сукупність і з неї виділяється кіммеро-скіфська група. Скіфські племена, які потім пішли в Середню Азію, частково повернулися в VIII–VII ст. до н.е. в Європу і потіснили кіммерійців. Але повернімося до того часу, коли в Східній Європі проживали племена, що утворювали **давньоєвропейську** мовну сукупність. “У благодатних причорноморських краях, – пише Ю.О.Карпенко, – давньоєвропейці затрималися надовго: тут маємо їхню другу прабатьківщину” [125, с. 4].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Лінгвісти і археологи припускають, що утворення і розпад індоєвропейської мовної спільноти припадає на донеолітичну епоху. “В неолітичний час (кінець V–III тис. до н.е.) в Європі уже реально існувала більшість індоєвропейських мовних груп”. Прабалти і праслов’яни були в IV–III тис. до н.е. в середовищі інших індоєвропейців [245, с. 97].

Вищезазначений огляд наукових досліджень засвідчує розселення племен давньоєвропейського етносу, який розпався на окремі народи будучи в Трипіллі, не пізніше кінця 3 тис. до н.е. Очевидно, що утворення окремих європейських етносів і їх переселення на інші території Європи відбувалися поступово і безперервно, це знайшло різноманітне відбиття на лінгвістичному матеріалі, спільному для давньоєвропейської прамови. В результаті можна буде припустити більш ранню чи пізню міграцію тих чи інших європейських народів, проте єдине, що є очевидним, це те, що слов’янський етнос витворився на терені Трипіллі і перебував тут у своїй первісній основі досить тривалий час. Лише з часом дець в середині другого тисячоліття до н. е. слов’яни прийшли в рух і частково перемістилися на захід, на схід та північний захід Європи. Але на терені Трипільля після розпаду прамови продовжували жити окремі слов’янські племена, які згодом утворили Київську Русь. Очевидно, що слов’яни більшою мірою, ніж інші європейські народи, зазнали впливу субстрату автохтонного населення Трипільля. Тому в мові слов’янських народів зустрічаємо суттєвий вплив мови трипільців, який, як свідчать дослідження, мав дію і в той час, коли вже його мовці злилися з прийдешнім народом і перестали існувати окремим етносом. Серед слов’янських народів найбільшого впливу Трипільського мовного субстрату зазнали українські мовці, які проживають на цьому терені з моменту свого зародження і до тепер. Тому не випадковим є те, що в українській мові трапляється більше, ніж в інших мовах, в тому числі в слов’янських, архаїчних рис, про які йтиметься нижче. Зазначені особливості субстратного впливу на європейські мови будуть також розглянуті в подальшому лінгвістичному аналізі.

1.3. Арії, їхня прабатьківщина та міграції

Наявність народу, території та єдиної мови свідчать про існування відповідно етносу та його батьківщини. Територія, яку займала індоєвро-

В. Г. Таранець

пейська прмова до розподілу на окремі групи, є її прабатьківщиною. Причиною мовних змін виступають економічний уклад, характер природних перешкод, що розділяють мовні групи, наявність писемності, іноземний субстрат та ін. [162, с. 61].

Як зазначається в літературі [295; 162; 100; 140; 377; 398], існує кілька основних теорій місцєпоходження індєєвропейців. Дж.П.Меллорі розглядає цю проблему з різних позицій, зокрема, виходячи із принципу «центру тяжіння» щодо індєєвропейських мовних груп, і схильється до Балкан; принципу консерватизму, згідно з яким виділяються балтійські мови, далі – контакту між мовними сім'ями, хронологічних зрізів та ін., проте жоден із підходів не дає задовільного результату [162]. Резюмуючи своє спостереження, вчений припускається все ж причорноморсько-прикаспійської гіпотези [там само, с. 79].

Заслугує на увагу теорія Г.Крає, що ґрунтується на прадавній гідронімії Європи [351]. Згідно з нею індєєвропейці виникли в Центральній Європі, і звідти походить давнє населення континенту. Близькою до неї є більш рання теорія, згідно з якою індєєвропейці проживали в Північній Європі [377, с. 59]. Відносно північної концепції, яку представляє Г.Гірт, ці племена з'явилися в північнонімецькій долині між Везером та Віслою [там само, с. 60]. Про це свідчать лінгвістичні спостереження над номінаціями звірів, рослинності та явищ природи, які притаманні зазначеній місцевості. Основою цієї концепції було збереження народами, в цьому випадку германцями, ознак зовнішнього вигляду предків, тобто індєєвропейців, до яких відносилися висока постать, продовгувате обличчя, русяве волосся та блакитні очі. Очевидно, що таке підґрунтя було використано в расовій теорії. У той же час сама теорія не могла відповісти своїм опонентам, згідно з твердженнями яких за час не однієї тисячі років еволюції людини відбувалися суттєві зміни у її зовнішності, що практично не зберегло до нашого часу її незмінною.

Зазначеним теоріям протиставляється теорія Курганної культури, що бере свій початок із степів північнопонтійського (північночорноморського) простору. На початку ХХ ст. багато вчених висловили припущення, що прабатьківщиною індєєвропейців є степи північної і північно-східної частини Чорного моря. Індєєвропейці зародилися в Причорномор'ї

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

та Приазов'ї [140, с. 39], розпад іє. прамови та етносу – в V–IV тис. до н.е. [там само, с. 38]. Ю.О.Шилов стверджує, що індоєвропейська община виникла в циркумпонтійській зоні (навколо Чорного моря), тут сформувалася «країна землеробів» Аратти в VI тис. до н. е. в Подунав'ї, яка потім в V–IV тис. змістилась на Правобережжя Середнього Дніпра (відома як «Трипільська археологічна культура») [295, с. 615]. Цієї точки зору дотримуються В.Кульбака та В.Качур, виходячи із обширних археологічних та етнокультурних спостережень [140, с. 5]. Автори вважають терен України первинним осередком індоєвропейської цивілізації, де вона пройшла «свій шлях від зародження, розвитку та розповсюдження по всій майбутній індоєвропейській ойкумені» [там само, с. 2]. У Надчорноморсько-Прикаспійському регіоні, як свідчать розкопки, мало місце розповсюдження та вдосконалення колісного транспорту, винайдено кінську упряж, що свідчить про подальшу доместикацію коня. Археологічний матеріал дозволив вченим засвідчити і провести розподіл індоіранської гілки на три групи племен: індоарійську, давньоіранську та нуристанців. Індо-іранці в середині II тис. до н. е. перемістились до Індії з Чорноморсько-Аральських степів [295, с. 621].

Праця Ю.О.Шилова ґрунтується на матеріалі, одержаному при розкопках в Північному Приазов'ї та Північному Причорномор'ї, археологічні знахідки відносяться до культурних шарів II–IV тис. до н. е. Разом з лінгвістичними даними вони утворюють основу авторської концепції походження арійських племен Подніпров'я. Досить поширеною в наш час є ця концепція, згідно з якою індоєвропейці вперше з'явилися у східноєвропейських степах і звідси уже йшло їхнє розселення у Євразії [99, с. 250].

В останні десятиріччя утвердилася серед вчених думка про мешкання індоєвропейців протягом тривалого часу на терені Трипілья. Погляди дослідників розходяться лише стосовно прабатьківщини аріїв. Одні дослідники, як було показано вище, схиляються до думки, що ця ж територія була і прабатьківщиною індоєвропейців, інші вважають, що ці племена є тут прийшлими.

Як дослідила починаючи з 50- років М.Гімбутас [див.: 332; 333], існувала Курганна культура, носіями якої були кінні племена, що прийшли зі степових глибин Росії та Азії в Європу. Виходячи із теорії М. Гімбутас

В. Г. Таранець

[332], ці кінні народи знаходилися у степах між Дніпром та Волгою північніше Чорного моря, утворені від них перші мовні групи були не старшими від 5500 років. Згідно з цією гіпотезою арії в 5 тис. до н. е. були відомі як військовий скотарський люд, який приручив коня (в 4 тис. до н.е.), близько 3 тис. вони винайшли колісного воза, активно займалися польовим господарством з вівцями та рогатим скотом. У результаті погіршення кліматичних умов в 4400–2200 роках до н. е. індоєвропейці розселилися на захід, схід та південь. До цих людей належать носії культури бойових сокир та шнурової кераміки. Міграції досягли Центральної Європи. Ще довго, як зазначає М.Гімбутас, культура бойових сокир, поширена з кінця 4 тис., була знаком індоєвропейського населення. Своєю гіпотезою дослідниця пояснює перетворення, які в 3 тис. до н.е. торкнулися неолітичного суспільства Центральної та Південної Європи. На матриархальну селянську культуру нашарувалася патріархальна індоєвропейська, яка переважала у своїй військовій та технологічній справі, а також більш прогресивніша соціальною структурою. Ця теорія є на сьогодні також досить поширеною, вона ґрунтується на даних археологічних розкопок і лінгвостимологічних дослідженнях, зокрема слів *плуг*, *кінь*, притаманних носіям цієї культури. Вона проявила себе в добу кам'яного віку, ранньої бронзи на півдні Росії, України та Молдови.

У результаті змішання індоєвропейського та автохтонного (неіндоєвропейського) населення Європи, а також ізольованої диференціації розвинулися різні індоєвропейські народи і мови: кельти, германці, слов'яни, італіки, іранці, індуси, балти та ін. Зазначена теорія була піддана гострій критиці, в результаті чого приймається постулат, що Європа почала заселятися аріями не на початку неоліту, а пізніше деє в 3 тис. до н. е., тобто на початку поширення залізного віку на Заході.

У 90-х роках ХХ ст. з'явилися роботи, в яких Анатолію розглядають як прабатьківщину аріїв (див. огляд теорій в: 398]. Зупинімося на анатолійській теорії детальніше.

Згідно з цією теорією індоєвропейці перебували в межиріччі в Месопотамії, займалися землеробством. Перші індоєвропейці жили в районах теперішньої Анатолії, маючи вік близько 9 тис. років. Цю теорію представляє британський археолог К.Ренфрю [366; 318]. Згідно з нею

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

носії індоєвропейської прамови беруть початок з 7000 р. до н. е. в Передній Азії і поширилися в напрямку північного заходу і до 3000 р. принесли в Європу землеробство, осідливість та виготовлення кераміки. Проте інші вчені не приймають цих тверджень появи перших переселенців у Європі.

До зазначеної теорії примикають також дослідження Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс. Іванова, згідно з якими індоєвропейці вийшли зі східної Анатолії на півдні Кавказу. Частково вони пішли на Захід через сучасну Туреччину в Грецію, інші – на Схід, обігнувши Каспійське море, і далі до північного узбережжя Чорного моря, а звідти в Європу. Це досить переконлива для нас точка зору [51]. Вона ґрунтується на великому етнографічному та археологічному матеріалі, а також на свідченнях семантичного словника прамови, укладеного авторами. Вважаємо, що дослідникам вдалося досить вірогідно локалізувати стародавнє помешкання індоєвропейців.

Ґрунтуючись на порівняльному аналізі даних крові і генетичних даних Л.Л.Каваллі-Сфорца і др. [319], вчені запропонували об'єднати різні підходи – з боку курганної теорії та анатолійської. В результаті було отримано ще переконливіші висновки, згідно з якими праатьківщиною протоіндоєвропейців був **анатолійський** простір. Першими відділилися від аріїв хеттські народи, за ними тохарці й вірмени, далі передбачаються грецькі та албанські племена, в той час як друга група пішла на північ і постала в Курганній культурі в степах Євразії, з якої близько 5500–5000 р. вийшли кельти, германо-італіки та балто-слов'яни [398], тобто в III тис. до н. е.

Несподіваний поворот проблеми відносно праатьківщини індоєвропейців, як зазначає Д.Вундерліх, зробило недавнє повідомлення, що базується на даних глотохронології та глибоких комп'ютерних методах еволюційної біології, виконане вченими Р.Грей та Д.А.Квентін. Вони проаналізували 2500 слів спільних для індоєвропейських мов, і результати показали, що вперше відділилися хетти (між 7800 і 9800 роками), це доводить і анатолійська версія [334]. Згідно з цим дослідженням, праатьківщиною аріїв є Анатолія (поблизу межиріччя Тигра та Євфрата). В цілому можна константувати таке: найстарішою є хеттська мова – 8700 років, тохарська має 7900 р., грецько-вірменська – 7300 р., албансько-перська-індійська – 6900 р. і лише після цього починається період Кур-

В. Г. Таранець

ганної культури, з якої вийшли балто-слов'янські мови (близько 6500 р.), кельтські (до 6100 р.) і італійська та германська (до 5500 р.). Зазначене дослідження в цілому ґрунтується на археологічних, генетичних, культурологічних та лінгвістичних даних.

Останнє дослідження, на нашу думку, найбільш вірогідно визначає первинні місця помешкання аріїв, і нами приймається ця точка зору, згідно з якою прабатьківщиною цього праєтносу є простір Анатолії. Після його розпаду північно-східна гілка праіндоєвропейців, обійшовши зі сходу Кавказ, пройшла Волгу, Дон, Дніпро і дійшла до Карпат. Арії зайняли спершу південні степи Росії та України, згодом було їх розселення на території, яку займали Трипільські племена. Основний мовний вплив на аріїв був зі сторони мешканців Трипілля. У цьому регіоні арії утворювали спершу відносно єдиний етнос, а згодом витворилися окремі мовні підгрупи та нові етнічні угруповання. Вищерозглянуті результати досліджень свідчать, що зародження слов'ян, германців, кельтів та інших етносів відбулися в 3 тис. до н.е. Ріст населення та, можливо, зміна кліматичних умов проживання викликали міграції цих племінних груп. Вважається, що першими залишили цю територію індо-іранські племена, які пішли в місця їх історичного перебування. Германські племена мігрували на Північний Захід до західних берегів Балтійського моря, кельти пішли на захід в Центральну Європу, а разом з ними італійці, на Балканах зупинилися іллірійці та фракійці. Балтійські племена переселилися в північний регіон Східної Європи. Слов'яни поширилися на території Трипілля, на місця, звільнені окремими арійськими племенами.

Таким чином, заселені індоєвропейцями первісні терени Трипілля можна розглядати як їхню другу батьківщину, а для утворених нових етносів, які тут зародилися в результаті розпаду племені аріїв, як **прабатьківщину**. Саме звідси в новій якості почалися міграції окремих арійських етносів в Західну та Північну Європу. Ці етноси існували уже як єдині і цілісні об'єднання, що відрізнялися між собою перш за все своєю мовою. На цей час припадає зародження відповідних етнонімів як 'слов'яни', 'германці', 'кельти', 'балти' і т. д.

Очевидно, що новоутворені численні етноси арійських племен займали і відповідно окремо одну від іншої територію, проте певно сказати,

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

в якому регіоні Трипільля мешкали ті чи інші племена, важко. Хоча щодо цього існують деякі здогади та гіпотези вчених.

В наявних дослідженнях стверджується, що праслов'яни походять із району північніше Карпат, в Галичині, в південній Волині та на Подолі (*Galizien, Wolhynien, Podolien*) [333, с. 26]. Тут знаходяться ранні слов'янські топоніми і чітко проявляється культурний континуум від північно-карпатської шнурової кераміки до комплексу Комаров-Чорноліс у час бронзового та раннього залізного віку [див.: 333, с. 21 і далі]. Нові дослідження слов'янських гідронімів підтверджують для них ділянку північних Карпат, тобто Галичину [див. 302]. Про це йтиметься окремо в останньому розділі.

Із царини славістики також відомо, що відтопонімі прикметники (ад'ектоніми) у слов'янських мовах мають суфікс *-sk-* [48, с. 177], який є також у германських та балтійських мовах. Оскільки цей граматичний формант відсутній у інших індоєвропейських мовах, В.О.Горпинич пов'язує його виникнення з часом існування германо-балто-слов'янської спільності [65, с. 1]. У нашому розумінні це був час сумісного помешкання слов'ян, германців та балтів на терені Трипільля, понад те, ці племена були сусідніми і, мабуть, знаходилися в північній частині нинішньої України, розпочинаючи від Карпат і до Дніпра. Вплив Трипільського субстрату частково відобразився у перетворенні *-sk- > -st-* у південно- та східнослов'янських мовах у XII–XIV ст. (сх.сл. *черниговѣстии*, ст.болг. *корунстѣи*) [там само, с. 2].

Припускається, що індоіранці знаходилися в Приазов'ї, кельти в Прикарпатті. Проте, повторюємо, певно сказати про місцезнаходження арійських субетносів важко, щодо цього бракує фундаментальних досліджень.

Виходячи із розглянутих вище точок зору відносно прабатьківщини аріїв, нами приймається теорія, згідно з якою первісно індоєвропейці проживали в гористій місцевості Анатолії (в Туреччині) і там в 7–6 тис. до н.е. почався розпад протоетносу, з якого виділилися хетти, тохарські племена та вірмени. Північно-східна гілка індоєвропейського етносу, обійшовши зі сходу Кавказ, мігрувала частково на схід, але в великій кількості на захід, де кількома хвилями заселяла степи Південної Росії та

В. Г. Таранець

України. Тривалий час ця спільнота аріїв перебувала на терені Трипілля, де згодом відбувся подальший розпад єдиного етносу і утворення окремих племен, серед них слов'янських, кельтських, італійських, германських, балтійських, дакійських, які в різних напрямках розселилися по Європі.

У дослідженні ми дотримуємося точки зору, яка детально викладена нами в монографії [234]. Тут лише зазначимо, що індоєвропейці, точніше, їх північно-східна гілка, прийшли з Анатолії через Волгу та Дон і досягли Карпат. Вплив субстрату, тобто мови автохтонного населення, що проживало в Трипільлі, на мову аріїв, є основним критерієм і, вважаємо, переконливим доказом того, що індоєвропейці є **прийшлими** на території Південно-Східної Європи. Такий критерій у свій час пропонували О.М.Трубачов і В.І.Абаєв у вигляді “проби на субстрат” для визначення прабатьківщини того чи іншого етносу. Полягає він у тому, що плем'я, яке прийшло пізніше, завжди має в своїй мові елементи субстрату, тобто автохтонного населення. Стосовно слов'янських мов, як зазначали на той час вчені, у мові останніх не виявлено якихось ознак доіндоєвропейського населення, а це свідчить про споконвічність проживання предків слов'ян у Центральній-Східній Європі (фінський субстрат – явище пізніше) [259; 2]. Проте цю точку зору зараз переглядають, і, як свідчать праці Ю.Л.Мосенкіса та інших вчених, такий субстрат існував у вигляді мови трипільців, про що йтиметься далі [166; 167]. Наявність впливу субстрату на слов'янські та інші мови, як буде показано далі, засвідчує, що індоєвропейці в цьому регіоні є прийшлими, а не постійно проживаючими, як стверджується окремими вченими.

Прихід індоєвропейських племен на територію нинішньої України, який можна датувати часом не пізніше IV тис. до н. е., знаменує собою тісні господарські та мовно-етнічні зв'язки з місцевим населенням. Автохтонне населення становило собою потужне землеробське об'єднання, відоме в історії як Трипілля. Очевидно на цей час припадає розмежування у індоєвропейців двох господарських утворень – аріїв-скотарів та аріїв-землеробів [див.: 234]. Останні, зіткнувшись із трипільцями, знайшли в їх особі однодумців і господарів, що значною мірою спричинено було також благодатними умовами проживання та наявністю землероб-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ства. Спільне господарювання привело також до впливу мови трипільців на мови та діалекти прийдешнього населення. Мова аріїв переважала чисельністю її носіїв, а також загальним культурним розвитком, оскільки на шляху до території південих степів арії мали етнокультурні контакти і вплив з боку багатьох сусідніх народів. Очікуваним є те, що індоєвропейська прामова нашарувалася на мову трипільців, яку необхідно розглядати як субстрат. Очевидно, що тривалий час існувала двомовність, але згодом автохтонне населення було асимільоване індоєвропейцями, мова яких розвивалася, але уже на базі мови місцевого населення, тобто в окремих мовах, які утворилися після розпаду етносу аріїв, і мали в собі більшою чи меншою мірою елементи трипільського субстрату. Аналіз етимології окремих індоєвропейських лексем дозволить нам виділити певні субстратні ознаки, які були типовими для мови трипільців. Саме ці ознаки, які по-різному проявилися в давньоєвропейських мовах, дозволять зробити припущення щодо часу зародження тих чи інших індоєвропейських протомов і відносну локалізацію та міграцію їх на території Європи та Азії.

Носії Трипільської культури, трипільці, проживали на території України в V–III тис. до н. е. і є носіями доіндоєвропейської мови. Вони займалися землеробством, і це передалося значною мірою прийшлим індоєвропейським племенам. Родючі землі і доброзичливість автохтонного населення сприяли закріпленню тут надовго індоєвропейських племен. Спільність інтересів і ведення сумісного життя привели до тривалого існування єдиної культуроетнічної індоєвропейської спільноти, до якої входили майбутні слов'яни, балти, германці, кельти та інші невеликі племена. Час сумісного проживання індоєвропейських племен можна розділити на два етапи:

- І етап включає існування **єдиної** гілки індоєвропейської прамови, у якій зароджувалися діалекти; це є власне **давньоєвропейська** прамова, яка поступово все більше і більше зазнавала впливу Трипільського субстрату;
- II етап знаменує собою **розпад** давньоєвропейської спільноти й утворення окремих етносів, носіями яких були слов'яни, германці, балти, кельти, італіки та інші племена. З цього часу

В. Г. Таранець

може йтися про самостійне існування близькоспоріднених прамов, що зазнали впливу Трипільського субстрату, їх називаємо відповідно протослов'янська, протогерманська, протобалтійська і т. ін. У межах кожної із протомов зароджувалися нові діалекти, з яких після розпаду відповідної мови-основи зародилися мови окремих субетносів як, наприклад, венеців, антів, а потім полян, ругів, укрів, сербів і ін., або герміонів, гіллевіонів, істевонів і т. ін.

Існування цих прамов привело до впливу на мовлення їх носіїв, що знайшло відображення у відповідному культурологічному та етнографічному матеріалі, а також у гідронімах України, Балтії, Німеччини, Франції і т. д. З часом, мабуть, десь в кінці 3 тис. до н. е. германці пішли на північний захід і поселилися у прибережній смузі Північного моря, кельти відправилися на захід і згодом пройшли Центральною Європою. Саме кельтський субстрат знаходять дослідники в гідронімах та топонімах південної частини Німеччини та Франції. І відносно пізно переселилися на північ балтійські племена. Вважається, що першими відійшли від давньоевропейського мовного етносу індоіранські племена, які повернули на схід до територій Індії та Ірану, близьких їхньої первісної батьківщини.

Цей час добре вивчений археологами, особливо глибоко проаналізований, як було показано вище, в працях відомого в світі археолога і етнографа Марії Гімбутас, на які спираються інші археологи та лінгвісти. Початок існування індоєвропейських пастухів відноситься до 4500 р. до н. е., а до розпаду цієї спільноти пройшло майже 3000 років, тобто в 2 тис. до н. е. існували вже окремі іє. племена.

1.4. Поняття субстрату і наслідки його дії

Поняття мовного субстрату існує з першої половини XIX ст. завдяки науковому обґрунтуванню в працях данського вченого Я.Х.Бредедорфа і потім в дослідженнях італійського філолога Г.І.Асколі, пізніше до цього терміна зверталися російські вчені І.О.Бодуен де Куртене та О.О.Шахматов. Слово субстрат походить від лат. *sub-* 'під' і *stratum* 'шар, пласт' і включає в себе наявність слідів переможеної мови "в складі мови-переможця при схрещенні двох мов" [12, с. 461–462].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Проблема дослідження субстрату знаходить відображення в наслідках тривалого контакту двох мов, що проявляється при двомовності їх носіїв. Це мовне явище передбачає “широке етнічне змішання і мовну асиміляцію прибулими людьми корінного населення” [44, с. 497]. Дія субстрату проявляється при контакті різних мов, в тому числі й неспоріднених. В.О.Виноградов зазначає, що субстрат являє собою «сукупність рис мовної системи, які не виводяться із внутрішніх законів розвитку даної мови» і відносяться до мови, поширеної раніше на даній лінгвогеографічній території» [с. 497]. Двомовність тягне за собою зміни в системі мов, що перебувають у контакті [80]. У результаті білінгвізму відбувається «глибоке взаємопроникнення різних мовних систем» [19, с. 5]. Так, мова кельтів в Галлії, як зазначає С.Б.Бернштейн, суттєво вплинула на народну латинь, у результаті чого французька отримала такі різноманітні риси, що відрізняють її серед інших у романській групі. Серед прикладів можна віднести елементи галльського двадцятиричного рахунку в старофранцузькому числівнику *six-vingt* ‘120’, тобто ‘6 x 20’ при десятиричній системі в латинській мові. Досить очевидними виглядають свідчення досліджень, це – наслідки кельтського субстрату у французькій мові. Галли, які колись заселяли Францію, генетично пов’язані з французами. “Історія мови, – пише О.Б.Ткаченко, – переплітається з історією народу”, в цілому це “етногенетичний процес, що супроводжується відповідними мовними наслідками” [247, с. 4]. У той же час “мовний субстрат передбачає субстрат етнічний” [4, с. 58].

У. Вайнрайх визначив інтерференцію як “відхилення від норм кожної із мов” у білінгвів [37, с. 17]. Під інтерференцією С.В.Семчинський розуміє взаємодію систем і елементів системи двох мов, хоча пропонує замінити цей термін як тенденцію у мовному розвитку [214]. Ю.О.Жлуктенко вважає за інтерференцію “всі зміни в структурі мови, а також у значеннях, властивостях і складі її одиниць, що виникають внаслідок взаємодії з мовою, яка перебуває з нею в контактних міжмовних зв’язках” [95, с. 61]. У цілому дослідники розглядають інтерференцію як соціолінгвістичне явище, для якого характерними є дво- та багатомовність, випадки відхилення у кожній із мов, симульганна взаємодія мов, в результаті якої на лінгвістичному рівні розрізняють різні види інтерференції.

В. Г. Таранець

Субстратні явища наявні на рівні фонетики, граматики та лексики [210; 345]. У сфері фонетики до субстратних необхідно віднести “найбільш загальні фонетичні тенденції, які проявляються найбільше у вокалізмі і ритмомелодиці (т. зв. акцент)” [247, с. 27]. О.Б.Ткаченко наводить приклади запозичення окремих звуків або цілих їх груп у балканських мовах із субстратного палеобалканського. Цілу групу звуків зімкнено-гортанних приголосних запозичили із іберійсько-кавказьких осетинські та вірменські [там само, с. 87]. Проте О. Б. Ткаченко слушно зауважує, що вплив субстрату міг проявитися не стільки в запозиченні звуків, скільки “в стимулюванні його фонетичною системою тих звукових процесів, які могли відбутися у мові-прийомнику і самостійно” [с. 88]. Таке розуміння, на нашу думку, знаходить підтвердження у наслідках контактування мов частіше, ніж це приймається дослідниками. Так, з історії розвитку сусідніх мов – німецької та французької – роблять висновок, що в німецькій появився увулярний приголосний /R/ під впливом французької мови, в якій такий звук був у її системі. Проте, незважаючи на поширену двомовність у дворянській верхівці Росії в XIX ст. у вигляді російської та французької, такий /R/ не появився в російських словах під впливом моди на французьку. Очевидно, що в таких випадках мова йде не про запозичення /R/ німецькою мовою, а про стимулювання, як зазначив О. Б. Ткаченко, французькою мовою системи консонантизму в німецькій, у якій в розглядуваний час визріли фонетичні умови до появи і поширення гортанного /R/ [див.: 242]. Такого ж розуміння дотримується і Ю.Шевельов при розгляді у давньоукраїнській мові переходу $g > \text{г} (>h)$, в якому наявність g у тюркських мовах «могла виконати роль каталізатора» [291, с. 180].

Вважаємо, що подібну інтерпретацію треба прийняти і відносно появи у слов'янських мовах приголосного /ф/ під впливом писемності грецької. Такі умови визріли для зародження /ф/ більшою мірою в російській мові, ніж в українській, де досить поширеним на місці грецького /ph/ виступають і до сьогодні /хв/ та /х/, особливо в розмовному мовленні.

У давніх германських мовах існував займенник першої особи одн. у вигляді **ik*, в якому кінцевий зімкнений змінився на середньоязиковий *-ch* (нім. *ich*) або зовсім зник (англ. *I*). Тут має місце акустична зміна (однора-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

зово зі зміною артикуляції). У той же час в окремих нижньонімецьких діалектах зустрічаємо форму *āt* в Алтайському регіоні [346, с. 76]. Очевидно, що в останньому випадку наявна субституція давнього *k* зімкненим *t* у російськомовному середовищі. Інші приклади зустрічаються у мовах у дублетах слів: нім. *Kartoffel* і *Tartoffel*, укр. *тісно* і *кісно*, *тісто* і *кісто*; рос. *шпаклевка* і *шпатлевка* та ін.

Дослідження О.Б.Ткаченка, Ю.О.Жлуктенка, С. В.Семчинського та інших вчених дозволяють зробити висновок про першочерговий **системний** вплив однієї мови на іншу в результаті тривалої їхньої інтерференції, а вже під впливом змін у системі відбуваються звукові зміни. Фонетичний вплив з боку субстрату проявляється “не тільки (і не стільки) в сфері окремих явищ, скільки у вигляді системних фактів, що охоплюють або фонетику в цілому, або великі її сфери” [247, с. 88].

Фонетичний вплив субстрату залежить від різних соціолінгвістичних чинників, зокрема “впливу літературної (офіційної) мови, а також (близько) споріднених мов, наявність/відсутність...писемної традиції, більша чи менша діалектна розчленованість мов” і таке інше [там само, с. 91].

В.П.Донгаузер, розглянувши вплив російської мови на франкський діалект німецької мови, прийшов до висновку, що розвиток мови відбувається у зв'язку з соціальними умовами життя суспільства. Цей чинник зумовлює «загальну тенденцію розвитку звукової, граматичної і лексичної будови мови» [80, с. 20].

Дослідивши вплив фонетики галльського субстрату на французьку мову, О.Б.Ткаченко вважає, що цей процес був досить сильним і пояснює це відсутністю писемної традиції, а також наявністю літературних норм на обширній території співіснування галльської та французької мов і тим, що на цій території існував один галльський субстрат і ці говори могли дуже відрізнятися від інших романських говорів [див.: 247, с. 93].

Глибоко і всебічно розглянув О.Б.Ткаченко історико-соціологічні основи мерянської мови, що належить до фінно-угорської групи і яка існувала в центральній частині Росії до ХУІІ століття. Цікавими є прояви цієї мови перш за все в російській, а в далекому минулому також результати контактування праслов'янської та прафінської мов.

Дослідження вченого свідчать, що історично перші контакти протомерянського і протослов'янського населення відносяться на час до ІІ тис.

В. Г. Таранець

до н. е. Очевидно, що існували перші контакти протомерянської мови з протослов'янською і, ширше, з рядом індоєвропейських, які проживали у зазначений час на території нинішньої України. Факти дослідження протомерянського та протослов'янського свідчать про те, що не пізніше II тис. до н.е. існували відповідні етноси і значить на зазначеній території поряд з протослов'янами можна виділити і інші індоєвропейські племена.

Вважається, що зародження меря в окреме плем'я відбулося в I тис. до н.е., на його території проживали індоєвропейці [247, с. 102], представники фатьяновської культури. В силу історичних причин східні слов'яни після IX–X ст. н. е. почали просуватися на північний схід і зіткнулися тут з населенням меря. Останні за своєю природою – скотарі, рибалки та мисливці і з ними слов'яни-землероби мирно співіснували разом до IX–X століть, протягом яких відбувалася поступово слов'янізація мерянського населення. Але повернімося до більш давнього часу, коли контактували між собою протомерянська та протослов'янська мови.

Досить архаїчним вважає О.Б.Ткаченко запозичення протослов'янського **setseman* 'сім' (із іє. **septeman*), яке перейшло в мерянську мову в час існування фінсько-пермської мовної єдності (фін. **seitsemän*) [247, с. 120–121]. Очевидно, що в протослов'янській відбулося спрощення іє. **/-pt-/* до приголосного */-d-/* (<-t-). У цей час слов'яни займали територію далі на схід, ніж це передбачається для їхньої прабатьківщини [там само, с. 124]. «Саме слов'яни, а не балти повинні були бути після індоіранців першим індоєвропейським народом, з яким зіткнулися фінно-пермські племена при їх просуванні на захід», «відтиснувши слов'ян на захід» [с. 124]. На терені Волго-Окського межиріччя перевагу мали меря стосовно протослов'ян, основна маса яких була витіснена «далеко на захід» [с.126]. На землях, де перебувало слов'яно-мерянське населення, існувала двомовність, яка завершилася «повним переходом протослов'ян на мерянську мову» [с.125].

Повертаючись до особливостей субстратних явищ, О.Б.Ткаченко, виходячи із тривалих контактів протослов'янського і протомерянських мов і пізніше східних слов'ян і меря, прийшов до висновку, що «в цілому фонетика субстратної мови, особливо в системі консонантизму, проявляє дуже велику ступінь стійкості» [247, с. 168], навіть пізніше, після зникнення суб-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

стратної мови, «сила впливу субстрату залежить від соціологічних якостей суспільства, носія мови, що стала субстратом» [там само, с. 179].

Ю.О.Карпенко, розглядаючи субстратні словоформи, вважає їх за походженням дослов'янськими [126]. Згідно з розглянутим вище, вплив субстрату може тривати і після того, як уже його мовці асимілювалися у новому мовному середовищі, отже, словоформи, в яких проявився якийсь субстратний вплив, належать у новій якості до тієї ж мови, в якій вони існували і до цього. Явище двомовності є передумовою інтерференції мов, але в результаті взаємодії двох мов не зароджується третя, а продовжує існувати все той же стратум, але з наслідками впливу субстрату. На цій же основі Ю.О.Карпенко вважає назви *Карпати*, *Горгани* не слов'янськими назвами, тому що вони з'явилися в дослов'янську добу. У цьому разі все ж треба мати на увазі, що до утворення праслов'янської мови їй передували один із діалектів індоєвропейської мови-основи і його мовці могли називати водойми, річки, місця проживання, гори і т. ін. мовою свого діалекту, який, незважаючи на спільність з іншими в межах іє. прамови, все ж мав і свої особливі риси. Це міг бути ранній час існування де. спільноти на терені Трипілья, коли мова прийдешніх аріїв ще не зазнала впливу субстрату. Розпад де. прамови привів до утворення окремих її гілок, які вже зазнали впливу субстрату, але з розпадом мови-основи цей вплив продовжувався і більшою мірою на ті мови, носії яких довше залишалися з автохтонним населенням. Як показав наш аналіз, найбільшого субстратного впливу зазнали слов'янські мови, які довше від інших народів проживали на терені Трипілья, а серед слов'янських мов українська, носії якої проживають і донині.

Таким чином, терміни «дослов'янські» лексеми і «слов'янські» відображають різні етапи в розвитку слов'янської прамови, починаючи з її діалекту в де. мовній спільноті.

Як уже йшлося вище, проблема прабатьківщини індоєвропейців потребує подальшого всебічного дослідження, проте ми дотримуємося анатолійської теорії, згідно з якою вважаємо індоєвропейців прийшлими племенами на терені Трипілья. Це підтверджується дією мови автохтонного населення Трипілья (субстрату) на мову індоєвропейців. Наявність фонетичних та лексичних субстратних рис, як буде показано далі, свід-

В. Г. Таранець

чить про те, що на ці землі індоєвропейці прийшли з інших місць. Саме цієї точки зору дотримується багато зарубіжних учених, ґрунтуючись на згадуваних раніше археологічних та лінгвістичних фактах.

Дослідження засвідчують, що явище субституції (заміщення) відбувається під впливом зовнішніх чинників. Одним із них є вплив мови автохтонного населення на мову-приймача (реципієнта). Явище субстрату є соціолінгвістичним за своєю природою. Саме таку ситуацію мали індоєвропейські племена у той час, коли вони дійшли до Карпат і на цій території, починаючи від Волги, надовго зупинилися. Очевидно, що мова трипільців вплинула на мову індоєвропейських племен, які згодом формувалися в окремі етноси. Проте напочатку I етапу ще не було індоіранських, слов'янських, германських, кельтських та інших європейських етносів і мов, всі вони входили як діалекти в єдину північно-східну індоєвропейську спільноту, яка знаходилася на зазначеній території приблизно з початку III тис. до н. е.

Мовний вплив трипільців на прийдешніх племен відобразився передусім у відповідній лексиці, що відносилася до землеробства [166]. Безсумнівно, мовний субстрат відобразився у фонетичній сфері індоєвропейців. З цього часу беруть свій початок утворення типу **pole* (із **k^wel-*) 'поле', а також споріднених лексем, наведених у зазначеній нашій праці [див.: 234, с. 151]. Слово *поле* закріпилося у слов'янських мовах, носії якої надовго залишилися на названій території. Переорієнтація германців на скотарство привела до того, що германський еквівалент у вигляді *feld* 'поле' (із дс. **pole*) не дістав значного поширення і залишився лише в західногерманських говорах, носії яких проживали в низинах Європи і займалися землеробством на протигагу північногерманським (скандинавським) народам.

Цікаво зазначити ще одну із змін, яку мав корінь **pol-* у германських мовах. Під впливом Північного субстрату, з яким зіткнулися германські племена в північно-західній Європі, у мові останніх відбулися зміни, добре відомі у германістиці як перший пересув приголосних (закон Грімма). Таким чином, іє. **k^wel-* зазнало у своєму розвитку в германських мовах впливу двох субстратів, які привели до змін: іє. **k^wel-* > дс. **pol-* (Трипільський субстрат) > герм. **fel-* 'поле' (Північний субстрат).

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Європейські мови, в яких у значенні ‘поле’ представлені різні індоєвропейські форми, свідчать, що їх мовці зазнавали неоднакового впливу субстрату, включаючи також відсутність такого впливу, що залежало від багатьох причин. Так, наприклад, лат. *campus*, рум. *comp*, гінді *khet* ‘земля, що обробляється’ зберігають початкове іє. *k- [203; 115, с. 335]. Вірмени не проживали в Трипіллі і, звичайно, не зазнали впливу цього субстрату, пор. вірм. *hoi* ‘земля, прах, ґрунт’, яке розглядається в словниках як споріднене іє. *pol- ‘поле’ [243].

Необхідно вказати ще на одні наслідки впливу де. *pol- ‘поле’, це – мови сусідніх фінських народів. У сучасній фінській мові вживається два синоніми у значенні ‘поле’: *keto* і *pelto* [204, с. 276]. Очевидно, що у останнього корінь *pel-* відповідає де. *pol-, і, можна допустити, що ця форма є запозиченням із давньоєвропейської. Це був час перших контактів, про які йшлося вище, і припадає на період до 2 тис. до н.е. Другий же корінь, мабуть, є власне фінським, анлаут якого споріднений з іє. *k^we-(-l), хоча може бути також запозиченим із праіндоєвропейської мови у вигляді *k^wel-, ще до впливу Трипільського субстрату.

Дослідники зіставного вивчення германських і індоєвропейських мов давно відзначали наявність хронологічно посереднього /p/ у дериваті етимологічних форм у германських мовах: іє. *k^w > *p > герм. *f. Якісь підсумки щодо цього підбив В.Г.Беннетт, проте пояснити природу зімкненого /*p/ він не зміг [312]. Зазначена зміна приголосних досить наочно продемонстрована автором на прикладах: іє. *w^lk^wos ‘вовк’ > до-герм. *w^lpos > герм. *wulfaz [там само, с. 243].

Як зазначає В.Г.Беннетт, немає очевидної причини, яка б пояснювала зміну іє. *k^w > до-герм. *p > герм. *f або /b/, яке появляється перед /l, r, n/ (Noreen, 1894). Форми /p/ і /k^w/ фонологічно несумісні [312, с. 243]. Пошуки дослідників зупинялися на впливові якоїсь європейської мови, що мала в собі особливості *p*-звука, але і такий підхід не був доведений до кінця, через те що вважається, що форми /p/ і /k^w/ є неспіввідносними [с. 246].

Якщо продовжити розгляд зазначеної проблеми на матеріалі європейських мов, то можна побачити її існування і в інших мовах, зокрема слов’янських, балтійських, кельтських тощо. Як уже про це згадувалося раніше [234], тут має місце субституція, тобто вплив мови автохтонного населення,

В. Г. Таранець

а не безперервний розвиток артикуляції звука. Наявність двомовності в даному випадку на терені Трипілья і спричинило, до чого ми ще повернемося, заміну іє. $*k^w$ білабіальним $*p$, який засвідчений у багатьох європейських мовах, в тому числі і в германських. Окрім інших, германський етнос зародився в Трипільлі і мігруючи до берегів Північного моря зустрівся ще з одним доіндоевропейським народом, що викликав перехід де. $*p > *f$ (нагадаємо, що ця зміна відома під назвою закону Грімма). Таким чином, «серединне» $*p$ у формах поміж іє. та герм. мовами є не випадковим, а цілком закономірним і за своєю природою субстратним. У такому вигляді вбачається нам походження $*p$. Але повернімося до самого явища субстрату.

Очевидно, що надзвичайно важливими є результати субституції у випадках накладання однієї мови на іншу, насамперед це вплив субстрату на мову прийдешньої спільноти. Такий приклад можна навести виходячи із дослідження Ю.Л. Мосенкіса про вплив мови населення Трипілья на праслов'янську [167; 169]. Хочемо тільки додати, що аналогічні наслідки мали і мови кельтські, германські та інші, мовці яких зазнали впливу мови автохтонного населення. Широко відомі явища субституції в кельтських мовах, у яких залежно від інновацій іє. $*k^w$ виділяються дві підгрупи: *P*-мови і *Q*-мови [112, с. 388]. Все це пояснюється саме впливом мови субстрату в час розпаду давньоєвропейської групи мов, носії якої знаходилися на території, заселеній трипільцями.

На тлі реконструкції індоевропейських приголосних слабку позицію займає зімкнена фонема $*b$, що не має чітких ізоглос у мовах, особливо в початковій позиції слова [76], і яка в мові-основі функціонально надзвичайно обмежена [145, с. 201]. Звідси проблематичним є наявність герм. $*p$ - із іє. $*b$ - чи $*b$ - із іє. $*bh$ - [356]. Отже, відповідні слова з'явилися пізніше, а саме – на «германському ґрунті» [див.: 273, с. 120]. Такі спостереження вчених дозволяють припустити, що германські губно-губні (особливо в початковій позиції) $*p$ та $*b$ не є наслідком фонетичного розвитку відповідних індоевропейських зімкнених, оскільки в останніх вони фактично були відсутні, а з'явилися в германських мовах в результаті дії субстрату, у даному випадку заміщення іє. $*k^w$ губним $*p/*b$. Зміна у вигляді підстановки, притаманна всім чи більшості германських мов, свідчить, що вони відбувалися в час існування єдиної прамови герман-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ців. Позаяк такі зміни спричиняв у мовах Трипільський субстрат, то у цьому вбачаємо вагомі свідчення зародження цих змін у час існування давньоєвропейської прамови на терені Трипілья.

Нижчеподаний аналіз прикладів з фонетико-субстратними приголосними **r/*ṛ* чи **t/*ṛ* на місці іє. **k^w* показує, що, з одного боку, є слова з «новими» приголосними у всіх мовах давньоєвропейської спільноти, а з іншого, результати заміщення відображені не в усіх мовах цієї спільноти послідовно. Все це свідчить, як вище було зазначено, що час помешкання індоєвропейців на терені Трипілья умовно можна поділити на дві частини – початкову, коли були єдиний етнос та єдина мова і ще не було результатів впливу субстрату, і пізнішу, час розпаду цього етносу і давньоєвропейської мови з уже наявними субстратними явищами. Звідси випливає хронологічно різне зародження окремих племен як слов'янських, германських та інших і їхнє подальше переміщення з терену Трипілья на сусідні регіони.

До відзначених вище основних діяхронічних ознак у фонетиці та морфології, які будуть використовуватись нами під час аналізу словоформ, необхідно також додати, що лексеми розглядаються нами в **етимолого-семантичних рядах**. Такий підхід дозволяє переконливіше реконструювати прадавні індоєвропейські корені. Під час аналізу використовуються всі форми, зафіксовані в писемних пам'ятках мов, а не тільки ті, що наявні в більшості мов, і на їх основі реконструюється та чи інша праформа (чи її варіанти) і її мотивуюча ознака, що лягла в основу нової лексики.

Висновки до розділу 1

У результаті розгляду теоретичних праць у царині археології, етнографії, лінгвістики, які торкаються питань походження та міграції індоєвропейських (арійських) племен і розселення їх в Європі, отримані такі результати:

1. У роки 6500–3500 до н.е. (пізній кам'яний та бронзовий віки) Європа була заселена неіндоєвропейськими племенами, давня людина вперше з'явилася тут 100 тис. років тому.
2. У Західній Європі жили мисливці, селяни прийшли сюди головним чином із півдня Середземного моря і звідси поширилися у Східній Європі.

В. Г. Таранець

3. У VI тис. до н. е. в басейні Дністра і Бугу засвідчено перші ранньонеолітичні поселення, які займалися рибальством, полюванням, а також тваринництвом і землеробством, людина поступово перейшла від господарства споживання до відтворювального виробництва.
4. Різноманіття культур у Європі дозволяє виділити такі їхні ареали: Західноєвропейську, Північну та Придунайську (Балканську). Остання відома як **Кукутень-Трипільська**, характерною рисою якої був матріархат з розвинутим землеробством.
5. У IV тис. до н. е. зі Сходу прийшли на терени Трипілья індоєвропейські племена (північно-східне відгалуження) - носії **Курганної культури**, з патріархатом, розвинутим скотарством та бойовими дружинами. Первісно вони проживали на Близькому Сході в районі Анатолії, після розпаду мови-основи західна гілка аріїв обійшла з заходу Кавказ, а північно-східна мігрувала в протилежний бік Кавказу.
6. Арії (індоєвропейці) поширювалися в південних степах України та Росії кількома хвилями, підкоряючи місцеве населення і його культуру. Напочатку етнічно єдина спільнота (давньоєвропейська) в кінці III тис. до н. е. розпалася на окремі підгрупи, після чого утворилися гілки мов: індоіранська, слов'янська, германська, кельтська, балтійська, італійська та фрігійська і фракійська мови.
7. У результаті тривалої двомовності народів на терені Трипілья **давньоєвропейська** мова зазнала впливу субстрату – мови автохтонного населення. Цивілізація Трипілья продовжила своє існування в культурі прийдешньої арійської людності.
8. Вважається, що в кінці III тис. до н. е. починається міграція новоутворених етносів в напрямку Індії, Західної Європи, Північно-Західної та Північної Європи, а також розселення слов'янських племен на терені Трипілья. Мова протогерманців, окрім іншого, зазнала також впливу **Північного субстрату**, результати якого відбилися згодом в усіх германських мовах.

РОЗДІЛ 2.

ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКА МОВНА СПІЛЬНОТА І ТРИПІЛЬСЬКИЙ СУБСТРАТ

2.1. Фонетичні субстратні ознаки в давньоевропейських мовах

2.1.1. Тенденція до відкритого складу

Тривалий час сумісного проживання індоєвропейських племен і місцевого населення Трипілья позначився на лексиці, граматиці і фонетиці давньоевропейської спільноти. Нашу увагу привертає перш за все фонетичний чинник. Вважається, що відносини мови-субстрату і мови-реципієнта склалися в результаті інтерференції тенденцій та системних впливів, а вже під їх дією – зміною сегментних одиниць – звуків та їх сполук.

Інтерферентний вплив, як буде показано далі, свідчить про те, що мова-субстрат мала у своєму складі та слові структуру CV (приголосний+голосний) як фонетично найпростішу та генетично найдавнішу. З точки зору генези фонетичних одиниць – складу та слова – мови мають універсальну структуру, основу якої утворює також одиниця CV. Така структура складу і слова притаманна мовам світу в давнині в час їхнього зародження та первісного існування [див.: 292; 233; 64]. Дослідження

В. Г. Таранець

давніх індоєвропейських мов в історичний час також свідчать про переваги в цю епоху відкритих складів. «...Для індоєвропейських мов, - пише Е.А.Макаєв, – надзвичайно велике значення мала тенденція до відкритих складів» [157, с. 134]. Структура відкритих складів характеризує і мінойські написи (лінійне письмо А), які відносяться, ймовірно, до XX ст. до н. е. [188]. Найдавніші мікенські тексти (письмо В), що являють собою архаїчну ступінь старогрецької мови, мають склади типу CV; закриті склади появляются на наступному етапі розвитку грецької мови [155; 395]. Про це свідчить у цілому консонантне (силабічне) письмо як одне із перших, в якому кожна графема позначала приголосний, що супроводжувався голосним призвук, тобто на письмі відображалися силабами. Таким чином, давні індоєвропейські мови свідчать про перевагу в їхній структурі відкритих складів, що є наслідком первинного стану, який притаманний всім мовам світу взагалі.

Індоєвропейські мови історично засвідчують як вторинні появу закритих складів і сполук приголосних під впливом дії словесного наголосу, що в результаті привело до переваги в окремих мовах закритих складів над відкритими і до утворення п'яти і більше приголосних сполук. У результаті генетична тенденція в розвитку відкритого складу і слова поступово почала змінюватися під дією мовних чинників на тенденцію до закритого складу. Дослідження розвитку складу і слова в мовах показує їх безперервну зміну під впливом внутрішніх чинників тієї чи іншої мови [див.: 216]. Поряд з іншими мовами також слов'янські у дописемний час мали в своїй структурі закриті склади. Про це свідчать дослідження в сфері славістики. Особливо цінними є свідчення запозичень із праслов'янської мови у фінські, зокрема в мерянську, як було показано вище. Цей напрямок у розвитку первинної структури складу типу CV, що полягає в поступовому ускладненні складу, появи консонантних сполук та закритих складів, назовемо **фонетикогенетичним (або фонетичним)**.

Проте генетичний розвиток складу і слова з перебігом історії розвитку мови та умов, при яких одна мова контактує з іншими, ускладнюється інтерферентним впливом, і в результаті існуюча фонетична тенденція порушується, що приводить до появи нових особливостей, виклика-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

них дією мови-субстрату. Саме такого впливу зазнали давньоєвропейські мови, а з-поміж них особливо слов'янські, що привело в останніх до появи відомого «закону відкритого складу». В результаті дії цього закону закриті склади перетворилися у відкриті, а сполуки приголосних, як буде показано далі, отримали вставний голосний звук. Факти свідчать, що мова трипільців та мова індоєвропейців були на різних етапах у розвитку фонетичної структури. Слов'янська прामова, мовці якої тривалий час проживали разом із трипільцями, отримала у своїй реалізації структуру типу CV, яка, вочевидь, була типовою для мови-субстрату. Серед інших індоєвропейських мов «лише одна слов'янська група, – пише С.Б.Бернштейн, – переконливо свідчить про повне підпорядкування всієї мовної структури тенденції до загального поширення тільки відкритих складів і до повного скасування закритих» [21, с. 182]. У результаті дії закону відкритого складу, який припадає на першу половину I тис. до н.е., відбулися зміни типу -us, -is > -ъ, -ь.

Таким чином, слов'янська прамова, як і інші давньоєвропейські мови, зазнала впливу у сфері фонетики зі сторони мови-субстрату у вигляді дії тенденції до відкритого складу. Ця дія спричинила фонетичні зміни у слові та складі, про які йтиметься нижче. До цих змін відносимо також слов'янське повноголосся, форми якого М.Максимович називає «стародавніми та народними» [158, с. 134].

У мовознавстві існує точка зору, згідно з якою в індоєвропейській прамові в період її розпаду на окремі відгалуження в останніх у структурі слова існували поряд з відкритими закриті склади типу CVC, а також двоконсонантні сполуки вигляду CCV. Дослідження структури складу показали, що в германських, романських, вірменській та інших мовах у давній час діяла тенденція відкритого складу, яка, на нашу думку, бере свій початок з часу існування індоєвропейської прамови. Названі та інші індоєвропейські мови засвідчували також прояв тенденції до закритого складу, яка, наприклад, у сучасних германських мовах стає домінуючою. Проте у слов'янській прамові, як свідчать писемні пам'ятки старослов'янської мови та ранішні давньоруські (IX–Xст.), у словах реалізувалися за деяким винятком лише відкриті склади [233]. У славистиці це явище позначають як “тенденція до висхідної гучності”, внаслідок

В. Г. Таранець

якої діє “закон відкритого складу” [див.: 21; 38; 36; 200]. “Суть цього закону полягає в тому, – пише Е.І.Єселевич, – що кожен склад повинен бути відкритим, тобто закінчуватися складотворчим елементом (голосним або складотвірним плавним сонантом г або л)” [86, с.3].

Аналіз літератури зі славістики дозволяє прийняти, що у добу існування праслов'янської мови “тенденція відкритого складу діяла як непогнаний закон, який не знав винятків” [20, с. 58].

З іншого боку, склад у слові закінчувався не тільки на складотвірний голосний чи плавний звук, але й починався з одного приголосного. Писемні пам'ятки старослов'янської мови та давньоруської засвідчують лише появу дво- та триконсонантних сполук, які з'явилися у мовах після занепаду редукованих голосних ь і ѣ [233].

Таким чином, слов'янський матеріал показує, що у структурі слова у прамові слов'ян реалізувалися відкриті склади типу CV. У той же час, про що йшлося вище, індоєвропейські мови після розпаду останньої мали у своєму складі слова з кінцевими приголосними, тобто реалізації з відкритими і закритими складами. Виникає питання, що послугувало причиною для слов'янської прамови змінити зароджувану тенденцію до відкритого складу і, понад те, вживати у мовленні без винятку слова з відкритими складами? Розвиток інших мов, наприклад, французької, показує збільшення в окремі періоди її розвитку кількості відкритих складів [279], але ці зміни не досягають стану подібного слов'янським. У деяких з індоєвропейських мов у різні періоди їхнього розвитку проявлялась тенденція до відкритого складу (наприклад, у давньоіндійських дієсловах), проте в жодній із них ця тенденція “не здійснилася до кінця” [281, с. 13; див. також: 165]. Класична славістика не відповідає впевнено на це питання. Сучасні дослідження у цій галузі виявляють суттєвий вплив на слов'янські мови субстратних явищ, які, окрім іншого, зумовили до зміни індоєвропейських закритих складів у відкриті. Вивчення впливу субстрату на слов'янські та інші мови аріїв у час перебування їх носіїв у Трипіллі, як було сказано вище, становить основну мету нашого дослідження.

Таким чином, праслов'янська мова, у якій діяла індоєвропейська (фонетична) тенденція розвитку складу і слова, перебувала під потуж-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ним впливом дії субстрату. Ця дія проявилася у той час, коли слов'яни разом з іншими індоєвропейськими племенами займали землі від Волги до Карпат. Саме на цьому терені відбулося зародження окремих етносів і мов, і ці мови, про які йтиметься далі, зазнали впливу мови автохтонного населення, але найбільшою мірою це торкнулося слов'ян, які проживали тут довше за інших племен. Перші мігрували на захід, північ і північний захід, давні слов'яни ж залишилися і далі проживати на цьому терені, на терені нинішньої України.

Найдавніші германські писемні пам'ятки мови рунічних текстів, що відносять, як правило, до I–II століть н. е., фіксують слова з 70,3% відкритих складів, у готській мові в текстах III ст. н.е. наявні 54,6% складів цього типу, а в двн. текстах (VIII–XI ст.) – 52,88% [138, с. 37, 34, 35]. У давньоанглійських текстах частка відкритих складів менша, ніж в інших мовах, і становить 47,63% [49, с. 24]. Очевидно, що в текстах давнішого періоду переважають відкриті склади, що можна трактувати як дію субстрату Трипільля.

Вищерозглянутий матеріал слов'янських мов переконливо засвідчує вплив субстрату мови людності Трипільля у напрямку тенденції до відкритого складу. В основі мовлення автохтонного населення можна передбачити реалізацію складів одного типу, а саме CV.

2.1.2. Висхідна артикуляційна напруга на початку слова

Відзначений вище закон відкритого складу у слов'янських мовах дозволяє прийняти положення про дію згідно з цією тенденцією висхідної енергетичності у межах складу і фонетичного слова в мові трипільців. Ця фонетична особливість полягає в тому, що оскільки склад має в собі генетично фізіологічну структуру напруження м'язів одиничного скорочення, він характеризується асиметричним висхідно-спадним рухом артикуляційно-акустичних характеристик [233]. Висхідна частина припадає на приголосний, що знаходиться на початку складу та слова. Загальна напруга в межах складу утворює у місці зміни руху артикуляційну вершину, яка, як правило, припадає на початкову частину голосного звука. Такий загальний вигляд фонетичного складу притаманний усім давнім індоєвропейським мовам, в яких функціонував склад CV.

В. Г. Таранець

Наявність у сучасних мовах світу структури типу CV свідчить про єдині витoki первинного етапу розвитку мовлення. Так, Б.Трнка називає склад CV одним із універсальних законів сполучення фонем у мовах світу [390]. Про це пише також М.С.Трубецький, який вважає, що «мова без сполук типу ‘приголосний + голосний’ немислима» [260, с. 278]. У цілому, пише Р.Якобсон, «немає мов, у яких були б відсутні склади, що починаються з приголосних, або склади, які закінчуються на голосні» [305, с. 100]. «Модель CV – це єдина універсальна модель складу» [304, с. 211]. Універсальність структури складу CV у мовах світу пояснюється, без сумніву, спільністю фізіологічних моментів, які лежать в основі утворення складу типу ‘приголосний + голосний’. Склад CV є «...найпростішим і основним артикуляторним комплексом» [195, с. 156].

Розрізнення між приголосними та голосними полягають, перш за все, в їх артикуляції, зокрема, приголосні утворюються відповідним зімкненням органів артикуляції, а голосні вимовляються під час розмикання органів мовлення [101]. Ці артикуляційні розрізнення, на яких ґрунтуються фонологічні системи звуків, Т.Мілевський відносить до первинних, загальнолюдських опозицій [163, с. 7]. «Думка про те, що контраст голосного і приголосного є одним із характерніших ознак складу, – пише Л.В.Бондарко, – має місце, по суті, в усіх працях, будь то опис змін експірації... чи розгляд акустичних та артикуляторних змін» [28, с. 77].

Таким чином, мова на своєму початковому етапі розвитку використовувала для реалізації ті фізіологічні характеристики в межах складу, які були найбільше контрастними. Очевидно, що в структурі складу такими одиницями виступають різні напрямки артикуляційної (енергетичної) напруги – висхідна і спадна. Ця фізіологічна особливість, як показують дослідження, проявилася у реалізаціях мовленнєвих одиниць усіх мов, у тому числі і тональних [63, с. 41].

Складофонемна і початковий період розвитку звукофонемної системи характеризуються повсюдним вживанням у мовленнєвому потоці ланцюгів відкритих складів, закриті ж склади появились пізніше, в результаті фонетичних змін в межах складу під впливом наголосу, що приводило до редукції і згодом елізії окремих звуків. Вторинними є також сполуки приголосних, до найдавніших належать двоконсонантні утворення.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Зародження таких сполук не є випадковим, а визначається також фізіологічним чинником. Зупинімося на цьому детальніше.

Початкові сполуки приголосних, розглянуті в анлауті слова, проявляють досить чітко артикуляторно-фонетичні ознаки звуків, що дозволяє вважати це місцеутворення звукових одиниць як реалізацію фонем у сильній позиції слова, особливо в наголошеному складі. Експериментально-фонетичні та типологічні дослідження мов [347; 309, с. 79; 68; 388] показали, що найбільшу артикуляційну напругу мають голосні звуки, за ними сліднують з меншими показниками сонорні (R). Серед сонорних наближаються до голосних напівголосні (напівприголосні) /j, w/. Відносно менша напруга притаманна зімкненим приголосним (T), найменші характеристики належать щільним приголосним (S). У цілому, якщо розмістити ці групи звуків в напрямку збільшення артикуляційної напруги, то ця структура матиме вигляд: STRV (аналогічно з дзвінками шумними ZDRV). Така дистрибуція сполук приголосних у складі з наступним голосним найбільшою мірою відповідає структурі фізіологічного складу.

Щодо індоєвропейської прамови, у якій перед її розпадом існували двоконсонантні сполуки, висхідна артикуляційна напруга на початку складу і слова мала реалізації в таких комбінаціях: ST-, SR-, TR-, DR-. Про це свідчать дослідження структури складу в германських, слов'янських та інших мовах [233; 39; 297; 50]. Наприклад: рун. *flaina*, *hlaiwa*, *HraRaR*, *skorin*, *staina*, *gleaugiR*; гот. *hlaupan*, *brikan*, *skip*, *blôma*; дсканд. *dropi*, *bruni*, *hrunki*, *hnot*, *snaka*, *skirja*; псл. **skala*, стсл. *слабъ*, *тръва*, *блѣдъ*, *грѣхъ*.

Як свідчать германські мови, в давнину в двоконсонантних комбінаціях реалізувалася **висхідна** артикуляційна напруга (див.: Васько, 2007), такий же тип початкової структури складу представлений і в три- та чотирискладових сполуках приголосних, що з'явилися після розпаду прагерманської мови. Наприклад: дvn. *screi*, *sprat*, да. *stre3dan*, дсканд. *strjúpi*, *skrjá*. Цікаво зазначити, що в германських мовах донині збереглися і реалізуються у мовленні анлаутні структури приголосних лише з висхідною артикуляційною напругою, яка становить собою типологічну ознаку цих мов, виняток утворюють лише запозичені слова [233]. Висхідний напрямок напруги досягає свого максимуму на наступному го-

В. Г. Таранець

лосному, який в анлаутній позиції виступає наголошеним. Така структура складу на початковій кореневій морфемі засвідчує особливу ознаку зазначеної морфemi, згідно з якою корінь у германських мовах завжди реалізується з голосним звуком, на який припадає найбільша артикуляційна напруга. Ця особливість складу і в тому числі слова дала нам привід назвати таку фонетичну систему як **вокально-сильну** [233]. Понад те, наявність голосного в германському корені завжди є необхідною, вокальний звук реалізується також і в ненаголошених словоформах у реченні як у прийменниках, сполучниках, частках тощо (пор.: нім. *an, ab, und, im, denn, je*).

У романських мовах, як свідчить латинь, в анлауті слова (і складу) реалізуються різні консонантні структури, але всі вони мають висхідний напрямок артикуляційної напруги типу STR-. Наприклад: *bria, claudio, drungus, scientia, csríba, sprêtio, stria*. Виняток представляють запозичення із грецької, зокрема з початковими ps-, pt- (*psaltês, ptisana*). Ці сполуки реалізують структури TS-, TT- зі спадним та рівним рухом напруги і відрізняються суттєво від висхідного напрямку артикуляційної напруги на початкових приголосних, представлених в латинській мові.

У сучасній французькій мові початкові в слові приголосні не відрізняються від типової структурної ознаки, всі вони утворюють реалізації вигляду STR- [279]. Аналогічна ознака висхідного напрямку артикуляційної напруги має місце в анлаутних приголосних у іспанській мові, румунській та інших романських мовах [159]. У цілому висхідний рух напруги притаманний давнім і сучасним германським та романським мовам. До групи мов із цією фонетичною ознакою необхідно віднести також балтійські мови, результати такого дослідження подані нами в попередній нашій праці [234].

У сучасній ірландській мові в анлауті слова реалізується також висхідний напрямок артикуляційної напруги і немає суттєвих відмінностей від консонантних сполук у зазначених вище мовах. У словах представлені структури типу STR-. Наприклад: *break, cneas, fliodh, gnách, scil, sclamh, scrios, strapa* [317]. Аналіз словникового складу ірландської мови, який представлений численними діалектами, а також лексемами різного хронологічного зрізу, включаючи найдавніший, дозволяє пере-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

нести отриманий висновок про висхідну напругу на анлаут приголосних, типовий для кельтських мов. Це передбачення підкріплюється також реалізаціями топонімів та гідронімів кельтського походження, відзначених в Центральній та Західній Європі [353, с. 87–95].

Всі розглянуті вище європейські мови, у яких сполуки приголосних утворюють висхідну напругу в анлауті слова (і складу), реалізують артикуляційний максимум, як про це вже йшлося раніше, на наступному після сполук приголосних голосному. Звідси, як наслідок, всі неповнозначні слова, як прийменники, сполучники, частки мають у своїх словоформах обов'язковий голосний звук. Наприклад: лат. *ut, cum, quod, si, ad, ex, in*, фр. *pe, la, în, cu, din, dar*; ісп. *a, en, e, si*, ірл. *le, um, ar, maille, i*.

Не мають суттєвих відмінностей від вищерозглянутого більшість початкових сполук приголосних у давньоіндійській мові [135]. У цій позиції трапляються кілька різнотипових приголосних, з-поміж яких наявний складотворчий /ɽ/ або /ʈ/. Наприклад: *kṛkara, kṛtaka, krudh, kretar; klap, kva, ṛtaḥ, ṛk, kṣú, pramâ, glas, svar, hlas, çmil, psûrah* [135; 357; 358; 359]. За словниковими даними в цих мовах переважають сполуки приголосних з висхідною напругою, але трапляються комбінації типу *ps-, kṣ-*, подібні до африкат, або які зустрічаються в запозиченнях. Аналогічні структури анлаутних приголосних реалізуються в сучасній мові гінді, в якій невисхідну напругу мають, наприклад, слова: *jhūlā, phen* [81].

У давньоіранських мовах, окрім сполук приголосних з висхідною напругою (д.ір. **praś-*, ав. *xrūra-*), відносно часто трапляються консонантні комбінації зі спадною та іншими варіантами невисхідної напруги. Наприклад: д.перс. *xšap-*, хорезм. *mwf, 'mh*, ав. *fšuyant-* [179, с.30, 116, 147].

У цілому можна констатувати, що анлаутні сполуки приголосних в індо-іранських мовах мають структури з висхідною напругою, а також консонантні комбінації, відмінні від розглянутих вище європейських мов.

Зазначений висхідний тип анлауту мали в давнину і слов'янські мови, як про це вже йшлося вище. Але з розвитком окремих мов після розпаду праслов'янської мови-основи на початку слова почали виникати сполуки приголосних, суттєво відмінні від висхідного типу. Причиною цьому послугувала редукція голосних /ь/ та /ъ/ і згодом їх зникнення в слабких позиціях слова. В результаті в анлауті слова з'явилися структурно відмінні від

В. Г. Таранець

прадавніх комбінації приголосних, що реалізували в собі спадний, рівний (чи їх варіанти) напрямок артикуляційної напруги. Наприклад: *стсл. тьрьдыи, кѣто > кто, пѣтица > птица, вѣсе > все, рѣвати > рвати*, аналогічно в давньоруській мові мають місце сполуки відмінні від висхідної напруги, зокрема: *мн-, кт-, вс-* та ін. Частка таких анлаутних сполук в складі та слові в слов'янських мовах зростає з розвитком мов. Так, у сучасній українській мові невисхідний напрямок напруги реалізується в 31% випадків. Порівнюючи з іншими давніми і сучасними індоєвропейськими мовами (окрім індо-іранських), розглянутими вище, слов'янська анлаутна позиція суттєво відрізняється від інших мов, і ця тенденція з часом зростає, хоча в них переважає хронологічно давня висхідна артикуляційна напруга, реалізована на сполуках приголосних. Невисхідна напруга проявляється епізодично в індо-іранських мовах, як було показано вище, але вона не має такого поширення, як це спостерігається в слов'янських мовах.

Дослідження сучасних слов'янських мов свідчать про послаблення голосного звуку в складі порівняно до приголосного, що є відмінним від розглянутих вище структур європейських мов. Артикуляційна напруга звуків у мовленнєвому потоці «посилюється при вимові приголосних і послаблюється під час вимови голосних» [232, с. 193]. Як наслідок великої артикуляційної сили приголосних у слов'янських мовах існують неповнозначні слова – прийменники, сполучники, частки, які реалізуються без голосного і лише у вигляді консонантних утворень. Наприклад: укр. *в, з, й, ж, б*, рос. *с, в, к* та ін. Цікаво зазначити, що, наприклад, в українській мові трапляються також повнозначні слова, в яких коренева частина реалізується без голосного чи складотворчого приголосного. Ці слова мають такі морфемні складові: *в-пх-ну-в, в-тк-ну-в* [174], *в-мк-ну-в*. Аналіз експериментально-фонетичних результатів і спостереження над історичним розвитком структури складу з анлаутними приголосними, в реалізації яких велику частку займає невисхідна артикуляційна напруга, – все це дозволяє кваліфікувати реалізовану фонетичну систему як **консонантносильну**. Остання суттєво відрізняється від вокально-сильної і свідчить про свою появу з перебігом історичного розвитку мов. Що ж стало причиною перетворення вокально-сильної звукової системи в консонантносильну у слов'янських мовах ?

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Спостереження дозволяють припустити, що основним чинником, що вплинув на зміну вокальної системи у зазначеній групі мов, є субстрат, зокрема його специфічна фонетична властивість. Очевидно, що мова населення Трипілля мала суттєві фонетичні ознаки, відмінні від індоєвропейських мов, і слов'яни, які найдовше проживали на терені Трипілля, отримали вплив мови останніх більше, ніж інші мови. Окрім іншого, ця ознака у вигляді консонантносильного чинника, проявилася насамперед на фонетиці слова слов'янських мов і деякою мірою на індоіранських мовах, які в ході тривалих міграцій зазнавали впливу численних і різних мовних субстратів [179].

Таким чином, у розглянутих індоєвропейських мовах, з одного боку, реалізується вокальносильна фонетична структура, до яких належать германські, романські, балтійські та кельтські мови. У них напочатку слова (і складу) реалізується висхідна артикуляційна напруга, представлена структурою складу типу STR-. Зазначена особливість структури складу притаманна давнім і сучасним мовам і становить собою генетичну тенденцію. З іншого боку, в ході розвитку слов'янських та індоіранських мов появилось відхилення від зазначеної вище тенденції розвитку анлауту слова і складу, і в цих мовах почали реалізовуватися спадна та різні варіанти невисхідного напрямку артикуляційної напруги [пор.: 209]. Як було зазначено вище, це відхилення від генетичної тенденції, на наш погляд, викликане впливом Трипільського субстрату. На цій території споконвіку проживали слов'яни та з деяким інтервалом індоіранські племена, серед останніх творці Авести, кіммерійці, скіфи, сармати та ін.

Припущення щодо впливу Трипільського субстрату на фонетичну систему слов'янських мов, що привело до прояву консонантносильної структури мов, підкріплюється аналогічними змінами грецької мови. Носії останньої після прадавнього переселення на Балкани в цій місцевості проживали постійно. Як було показано раніше (див. розд. 1), вплив мови автохтонного населення Балкан не відрізняється суттєво від спорідненого мовного субстрату мешканців Трипілля. Культура Балканського і Трипільського регіонів становить собою єдині витоки. Таким чином, є всі підстави очікувати від Балканського субстрату (Кукутень-Трипільського) результатів, аналогічних Трипільському впливу. Спостереження над

В. Г. Таранець

анлаутом грецьких слів підтверджують нашу гіпотезу. У грецькій мові, крім сполук приголосних із висхідною напругою, є спадна, рівна та інші варіанти зміни артикуляційної сили в анлауті слова. Наприклад: гр. *πτερόν*, *πταίω*, н.гр. *μπράτσο*, *ντροπή*, *μπάντα*, *πτηνό* [313; 208]. У загальному вигляді в анлауті реалізовані структури: TT-, RTR-, RT-, що суттєво відрізняються від давньої генетичної структури з висхідною напругою. Причиною таких відмінних консонантних структур, як про це вже йшлося вище, вважаємо тривалий вплив на грецьку та слов'янські мови відповідно Балканського та Трипільського субстратів. Субстратні зміни щодо слов'янських мов привели до зміни фонетичної системи у напрямку консонантносильної, яка спричинила відповідні зміни у морфемній структурі слова та лексико-граматичних класах слів.

2.1.3. Субстратний вставний голосний

У мовленні, зокрема в діалектах, просторіччі, дитячому вживанні або в запозиченнях, у словоформах можуть появлятися вставні голосні або приголосні, тобто має місце так звана *епентеза* [152, с. 593]. Якщо в мові-реципієнті відсутні сполуки приголосних, але наявні в словах-запозиченнях, тоді ці новітні консонантні утворення розділяються голосним, як, наприклад, в уйгур. мові: *акт* > *акыт*, *клуб* > *қулуп* [там само, с. 593]. Іноді вчені розглядають у словоформах однієї і тієї ж мови наявні інтерконсонантні голосні як вставні у порівнянні до інших форм. Так, вважається, що в рунічних словах *Harabanar*, *waritu*, *barutr* у початковому складі має місце епентетичний голосний /a/, оскільки наявні форми *Hrabanar*, *writu*, *brutr* є давнішими [223, с. 26]. Проте останній чинник є дуже спірним і потребує спеціального вивчення. А втім, на нашу думку, в розвитку мови і зміні її фонетичних одиниць є випадки, які переконливо свідчать про появу вставного голосного на певному етапі розвитку слова. Зупинімося на цьому детальніше.

В індоєвропейській прамові незаперечно відзначається наявність у системі приголосних лабіовелярного складного звука, що має вигляд *k^w. Доля цього звука різна у мовах: так, у європейських, він, як правило, артикуляційно ослаб і розщепився на *kw* (пор. лат. *quonque* 'п'ять') або

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

hw (двн. *hwer* ‘хто’, дсканд. *hwat* ‘що’) [241; 381]. Ці сполуки є надзвичайно давніми, з часом у них зникав один із приголосних або навіть відбувалася повна елізія. Нашу увагу привертають в індоєвропейських мовах саме ці давні сполуки **kw-/hw-*. Такі комбінації консонантів притаманні мові індоєвропейців, вони існували в час після розпаду мови-основи, коли арії знаходилися на терені Трипілля. Понад те, Ю.Шевельов засвідчує сполуку **kw* у протоукраїнських діалектах [291, с. 34]. З іншого боку, як свідчать наші спостереження, у мовленні трипільців реалізувалися лише відкриті склади типу CV, тобто для їхньої мови були несприйнятливими збіги приголосних, особливо на початку слова. Очевидно, що в час двомовності трипільський субстрат спонукав у мові аріїв до зміни сполук приголосних у напрямку вставки між ними голосного. Звідси випливає, що такий голосний є субстратного походження, оскільки в мові-реципієнті генетично його не було. У розглядуваній позиції, про що вже раніше йшлося, первинно реалізувалася лише одна фонема у вигляді іє. **k^w*. Зупинімся на окремих прикладах проявлення субстратного голосного у зазначених сполуках **kw-/hw-*.

У германських мовах досить поширеними є форми займенників ‘хто?’, ‘що?’ у вигляді: двн. (*h*)*wer*, (*h*)*waz*, гот. *h̥as*, *h̥a*, англ. *who*, *what*, які походять із іє. **k^wo-*, **k^we-* [325, с. 761]. Наявність початкового *hw-* із **k^w-* пояснюється дією закону Грімма. У давніх рунічних текстах також зафіксовано початкове *hw-*, наприклад: *hwatin* Noleby [354, с. 518]. Але в той же час в інтерконсонантній позиції у формі рун. *huwaR* ‘хто’ Eggjum трапляється голосний, що розділяє початкові приголосні [354, с. 523 і далі]. Наявність вставного голосного зумовила появу простого складу CV, утвореного із CCV. Очевидно, що у цьому випадку можна передбачити вплив мовного субстрату, у якого переважала тенденція до відкритих складів зі структурою CV. Такий вплив, як про це вже йшлося вище, міг зробити на давньоєвропейські мови Трипільський субстрат.

На нашу думку, наявний у кінцевій позиції рунічного слова голосний звук, який розріджує індоєвропейські сполуки приголосних і зумовлює реалізацію відкритих складів, може також розглядатися як субстратний вставний. Наприклад, пор: *Hariwulfs* Rävs. і *Hariwulafa* Ist., *HaPwulafR* Fleg. і *HaPwulafar* Gummarp [354, с. 656].

В. Г. Таранець

Подальший аналіз слов'янського матеріалу також свідчить про досить часте вживання епентетичного голосного, що, очевидно, пояснюється тривалим перебуванням слов'ян на терені Трипілля. Це спричинила фонетична система праслов'янської мови, яка була під великим впливом субстрату автохтонного населення. Розглянемо деякі приклади цього типу.

Слов'янський язичницький бог Сварог має, як правило, свідчення в писемних пам'ятках: др. *Сварогъ, Сварожь* 'Сварогів', рос. *Сварог*, у яких початкове *свар-* співвідноситься з дінд. *svárgah* 'небо' [91, с. 186]. Очевидно, що анлаутне *св-* походить із іє. **h^w-* (< **k^wa* 'небо'), тому наявне в укр. діал. *Сóварог* 'батько всіх богів' у консонантній сполуці голосного /ó/ свідчить про його епентетичну природу.

Етимологічний аналіз форм слова 'ворона' в слов'янських та інших індоєвропейських мовах показав [241], що всі вони вийшли із кореня іє. **k^wera-*, в якому анлаут представлений лабіовелярним **k^w-*. Зміна останнього до вигляду **k^w-* > **h^w-* > *haw-* привела в слов'янських мовах до появи словоформ укр. *гайворон, гайвороння*, ч., слц. *havran*, п., нл. *gawron*, вл. *hawron*, що дозволяє реконструювати псл. **gavornъ* [87, с. 451–452]. У словнику ЕСУМ відзначено, що початкове **ga(j)-* виступає основою дієслова, засвідчений в др. *гаяти* 'каркати' [там само, с. 452]. Скоріше за все, на нашу думку, останнє є вторинним, і **ga(j)-*/**haw-/haj-* мають у собі вставний голосний, оскільки тут чергуються *w/j*, а значить /-j/ вийшло із /-w/. Вважаємо, що поява такого голосного спричинена субстратним впливом. Слово *гайворон* має місце в українському фольклорі, що свідчить про його поширення у розмовній мові жителів України. В українській пісні "Ой не п'ються пива, меди" подибуємо:

Воли його коло воза

Понуро стоять.

А із степу гайворони,

Гей, гей, гей, гей,

До його летять [187, с. 371].

Вищенаведене спостереження дозволяє розглядати початкове **ga(j)-*/**ha(j)-* в сучасних мовах як іменний префікс. Реальність такого розуміння знаходимо у дослідженні В.П.Шульгача.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

В.П.Шульгач наводить у слов'янських мовах групу онімів з “умовним” префіксом *Га-* (*Ga-*, *Ha-* і ін.), “який не має однозначного тлумачення” [299, с. 84]. Пор. прізвиська: *Габовда* і укр. *Бовда*, *Гамайда* (у лемків) і укр. *Майда*, *Гевельга* (Київськ. обл.) і укр. *Велга* і ін. [там само, с. 84–85]. Автор вважає, що початковий приголосний може бути протезою до кореневого голосного або виокремленням префіксального *Ha-*.

До численних прикладів з початковим *Ha-* і його варіантами В.П.Шульгач відносить і оронім *Говерла*, найвищу вершину українських Карпат. За О.М.Трубачовим тут має місце придихова протеза [257, с. 85]. У нашому розумінні, в наведеному прикладі має місце вставний голосний, який дозволяє по-іншому розглянути природу наведеного ороніма.

Виходячи з поданих нами вище позицій, початкове *Гов-* у формі *Говерла* утворилось під впливом дії субстрату і первісно представляло собою **hw-* (із **h^w* < іє. **k^w*). Тенденція до відкритого складу в мові трипільців привела до появи в слов'янському сполученні **hw-* вставного голосного /o/, спорідненого наступному білабіальному приголосному. В результаті можна реконструювати праформу іє. **k^wer-la*. Початкове **k^wer-* відноситься до семантичного гнізда ‘земля’, ‘гора’, і розглядувана лексема має смисл ‘одна із гір’.

Розгляд із зазначених позицій початкових сполук типу **haw-/*how-*, гадаємо, продовжило б список наведених вище прикладів. До цього типу слів зі вставним голосним у давній сполуці **hw-* належить, на нашу думку, слово укр. *говорити*, форма якого може бути зведена до кореня **k^wer-* з тим же значенням. Як засвідчує ЕСУМ [87, с. 542], у слов'янських мовах реалізуються такі словоформи: рос. *говорить*, бр. *гаварыць*, др. *говорити* ‘кричати; говорити’, п. *gaworzyć* ‘балакати, базікати’, ч. *hovořiti*, слц. *hovorit*, вл. *howorić* ‘«глухо» звучати; бушувати’, болг. *говоря* ‘говорю’, м. *говори* ‘говорить’, схв. *говôрити*, слн. *govoríti*, стсл. *говорити* ‘галасувати, кричати’, псл. **govoriti*, які за походженням, як вважають автори, є суфіксальним утворенням «від звуконаслідувального *gov-* [*gav-*] < іє. **gov-/gôv-*», первісне значення якого передбачається ‘галасувати, кричати’ [87, с. 542]. За формою *говор-* нагадує розглянуту вище реконструкцію **k^wera* зі значенням ‘ворона’, що дозволяє передбачити і первинну значущість ‘галасувати, кричати’ як споріднену з

В. Г. Таранець

семантикою наймення прадавньої птиці і з її голосоутворенням типу *каркати*. Проте ми схилиємося все ж до думки, що зазначений випадок слід розглядати як звуконаслідування стосовно *говорити*, яке є секундарним; у початковому **hw-* (із **k^w-*) з'явився вставний субстратний губний голосний, споріднений до лабіовелярного приголосного. Відсутність вставного голосного має місце в спорідненій германській формі типу двн. *sprehhan* 'говорити', де *-rehhan* можна співвіднести з рос. *речь*, тох. *A rake*, В *reki* 'слово' [264, с. 478]. У двн. словоформі етимологічно початковий приголосний належить до рухомого-s, а /-p-/ є субстратним із де. **k^w*, у цілому реконструюється корінь де. **k^were-*, з якого витворилося слов'янське *говорити* з епентетичним голосним.

Вставний голосний засвідчується також в серединній позиції слова в сполучі приголосних *-kw-*, що вийшли із **-k^w-*. Наприклад, у давніх гідронімах, у яких учені виділяють суфікси **-ava*, *-ъve* (із іє. **k^wa* 'вода'), наприклад, др. *lokъve* [302, с. 558]. Раніше йшлося про те, що в час після розпаду прамов, витворених із давньоєвропейської, в них у результаті фонетичної атракції змінилася структура кореня [236, с. 14]. Виходячи з цього розуміння, в протослов'янський час існував суфікс **-kъve*, а тому редукований голосний в ньому є вставним. Подібні приклади наявні також в гідронімах: р. *Іква* – *Ікава*, р. *Лохвиця* – *Лохова* (в бас. П.Бугу) та ін. Цей же суфікс ми вбачаємо і в гідронімі *Черхава*, який етимологізується як 'чорна (річка)' [41, с. 16]. У ньому чітко виділяється прадавня основа *-хава*, яка належить до ранньопраслов'янського періоду і пройшла розвиток **-hawa* < **-hwa* < **-h^wa* < **-k^wa* 'вода, потік'. Очевидним є вставний голосний у сполученні **-hw-*. Але суфікс типу **-ava* належить уже до пізньопраслов'янського часу.

За аналогію до розглянутого необхідно вважати вставним також голосний у поширеному посесивному суфіксі в слов'янських мовах типу *-ів*, *-ов*, які походять, згідно з нашим аналізом, із псл. **-kow* < **-k^we*. Наприклад: *Яків*, *Луків*, *Савків*, *Давидків*, *Михалків* [183, с. 58]; *Jagow*, *Kreckow*, *Meichow* [234, с. 253]. Зазначений фонетичний процес відноситься до ранньопраслов'янського періоду. Згодом в результаті фонетичної атракції в слові приголосний суфікса відійшов до кореня, а залишкове *-ов/-ів* закріпилося як суфікс в пізньопраслов'янський час і стало вжи-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ватися набагато ширше, включаючи також інші кореневі форми, в яких не було етимологічного /k-/ у післякореновому форманті (*Понів, Кухарів, Стенів, Ковалів, Россов, Грамзов, Брюссов*). Патронімічна модель на *-ів* була досить поширеною в 18-19 ст. у західній частині України (серед лемків та бойків) [183].

Таким чином, у тих випадках, коли іє. *k^w розщепився на два приголосних *kw або *hw, відображаючи відносно артикуляційне послаблення, поміж приголосними міг з'являтися вставний голосний, який за своєю природою є субстратним. У цьому випадку дія Трипільського субстрату пояснюється загальнофонетичною тенденцією утворювати повноголосі форми слів зі складами типу CV. Вставний голосний свідчить про надзвичайно глибоку давнину прояву зазначеного фонетичного явища, яке належить до часу зародження протослов'янської мови. Інші приклади з епентетичним голосним у зазначеній сполуці hw- будуть розглянуті далі під час аналізу походження слів.

2.1.4. Протетичний приголосний в анлауті слова

Індоевропейське слово перед розпадом прамови могло мати в своєму анлауті сполуки приголосних (двоконсонантні), один приголосний або неприкритий голосний. Генетично цим структурам на початку слова передувала сполука CV-, яка змінилася до зазначеного вище вигляду. Під впливом Трипільського субстрату, який мав у своїй фонетичній системі досить сильну тенденцію до відкритого складу, двоконсонантні сполуки CC-, як було показано вище, змінилися до вигляду CVC- зі вставним голосним, особливо у слов'янських мовах. Іє. структура CCV- могла також змінитися до CV-, втративши початковий приголосний. Зникнення останнього відбувалося у випадках реалізації у цій артикуляційно слабкій позиції [див.: 186] приголосного /h-/ або /w-/ (із іє. *k^w- > *hw-). Внаслідок цих фонетичних процесів анлаут набув вигляду CVC- або CV-.

Зміна CCV- > CV досить чітко проявилася в дописемний час у германських мовах, наприклад: гот. *hlûtrs* – двн. *hlûtar* > *lûtar* ‘звук’, гот. *hlaupan* – двн. *hlaufan* > *loufan* ‘бігти’, ісл. *hrafñ*, двн. *hraban* > *Rabe* ‘ворона’, гот. *wrikan* – двн. *rēhha* ‘помста’, гот. *wlits* – двн. *antlizzi* ‘обличчя’.

В. Г. Таранець

Цікаво зазначити, що послаблення в анлауті спричинило в германських мовах в окремих випадках також зникнення початкового /h-/ перед голосним, що засвідчено в давніх писемних пам'ятках, і структура CV- змінилася до вигляду V-. Очевидно, що це вже далекий час від дії субстрату зі структурою відкритих складів типу CV і є результатом розвитку власне германських слів. До таких слів необхідно віднести, наприклад, дзн. форми: *herde* - *erde* 'земля', *her* - *er* 'він', дзн. *horan* 'слухати' – *ora* 'вухо', англ. *hours* – *our* 'час'. Ааналіз показує, що початковий /h/ в анлауті слова перед голосним (так само, як і в сполуці з приголосним) є більш архаїчною рисою у порівнянні до форм, у яких відсутній звук /h/.

Аналогічні фонетичні процеси наявні в анлауті слов'янських мов, у яких початок слова з голосним був прикритий одним із приголосних /h/ або /w/. Обидва варіанти чітко засвідчують походження їх із давнішого складного приголосного псл. *h^w (із іє. *k^w), наприклад, укр. *горобець*, укр. лемк. *гворобель*, *воробель* [43, с. 81], рос. *воробей*. Найпоширенішими /h/ і /w/, навіть як варіанти в одному слові в тій самій мові, засвідчені у верхньо- і нижньолужицькій мовах та в українській мові. Наприклад: вл. *huchо*, нл. *wuchо*, укр. *вухо* (пор. рос. *ухо*), укр. *горіх* (рос. *орех*), укр. діал. *горати*, *ворати*, укр. *вулиця* (рос. *улица*), укр. *вікно* (рос. *окно*). Безсумнівно, що форми з етимологічно початковим /h/ або /w/ є більш архаїчні, ніж ті ж слова, у яких такий приголосний відсутній.

Очевидно, що наявність /h/ або /w/ перед голосним свідчила про реалізацію в анлауті складу CV-, який був типовим для мови субстрату. Дія закону відкритого складу спричинила зберігання початкових /h/, /w/ у деяких слов'янських мовах, незважаючи на загальнофонетичне послаблення у абсолютному початку слова. Проте в більшості мов у слов'ян відбувся занепад одного та іншого приголосного, що привело до закріплення в них в абсолютному початку слова неприкритого голосного. Останнє, на жаль, етимологи традиційно розглядають як вихідну праслов'янську форму, а початкові /h/, /w/ в українській та серболужицьких мовах вважають «протетичними». Цю тезу намагаються науково обґрунтувати [97], але факти мов суперечать цьому підходу про секундарність зазначених приголосних. Слушним, все ж, вважаємо, генетичний підхід, згідно з яким, як свідчать насам-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

перед слов'янські та германські мови, артикуляційне послаблення на початку слова зумовило поступий занепад приголосних /h/, /w/, а тому більш архаїчними є ті форми зазначених лексем, які зберегли на початку приголосний /h/ або /w/. Проте за аналогією може появлятися протетичний приголосний у тих випадках, де він етимологічно був відсутній, наприклад, у південно-західних українських діалектах.

Таким чином, існування в праслов'янських діалектах тенденції до відкритого складу і, як наслідок, реалізація на початку слова складу CV-приводили до появи приголосних /h/ або /w/ за аналогією до наявних генетично. У цьому разі вони є протетичними і широко відображені в сучасних українських діалектах [70]. Звідси випливає, що початкові /h/, /w/ є генетичного або протетичного походження в слов'янських мовах, у цілому ж ця проблема потребує спеціального неупередженого розгляду із залученням свідчень інших індоєвропейських мов.

2.1.5. Субституція в індоєвропейських словах

Як уже зазначалося, серед фонетичних змін у діяхронії необхідно розрізняти власне артикуляторно-акустичні зміни звуків, які корелюють з підсиленням чи послабленням м'язів органів артикуляції і відбуваються безперервно за відповідними правилами чи законами з перебігом розвитку мови (фонетикогенетичні), і зміни, де відбувається підстановка одного звука іншим (субституція). Явище субституції є результатом асоціації близьких за звучанням звукових образів і визначається перш за все перцептивним чинником у результаті контактування двох мов. Підстановка звуків, як показує наше спостереження, є надзвичайно поширеною. Вона проявилася, насамперед в усіх тих індоєвропейських мовах, які знаходилися в час їх зародження на терені Трипільського субстрату.

Як показує аналіз фонетичних змін, субституція була в давнину досить поширеною фонетичною трансформацією, викликаною впливом сусідніх мов. Це – явища субстрату, які зумовлюють не поодинокі, а системні зміни. Зміни в окремих словоформах у вигляді підстановок можливі епізодично у мові дітей або в час відсутності писемності чи запозиченні іноземних слів. Розгляньмо окремі приклади.

В. Г. Таранець

У слов'янських мовах, відзначає О.М.Трубачов, історична фонетика “не знає регулярного переходу $tl, dl > kl, gl$ ”, проте такі зміни трапляються час від часу в різних словах і діалектах “майже на всій слов'янській мовній території” [252, с. 4]. Автор вважає, що на цих же загальних фонетичних властивостях ґрунтуються і регулярні зміни в балтійських $tl > kl$, перехід $dv > b$ в латинській мовах. В історичних змінах, які являють собою явище субституції в одній мові, трапляються написання приголосного b на місці сонорного w , в яких зберігається місце творення, але змінюється спосіб вимови звуку. Це явище широко представлене в грамотах XIV ст., написаних на баварському діалекті, наприклад: *barhayt* замість *Wahrheit*, *antburt* замість *Antwort* [383, с.80].

Очевидно, що зазначені переходи являють собою явище субституції, і як буде показано далі в роботі, вони досить часто засвідчені в слов'янських мовах. Розглянувши давню ремісничу термінологію в індоєвропейських діалектах, О.М.Трубачов відзначив фонетичний перехід $-tl- > -kl-$ в окремих слов'янських мовах [258, с. 38].

Аналогічні зміни відзначає В.М. Топоров під час розгляду етимології давніх пруських слів, у яких представлена субституція окремих зімкнених. Розглядаючи пруське слово *ape* зі значенням ‘струмок, річечка’, В.М.Топоров зазначає, що деякі дослідники вважають варіантом цього кореня серед інших $*ak^w-$ (пор.: хет. *ḥapa-* ‘річка’, ‘потік’, *ḥappa* ‘вода’) [250, с. 97], тобто зазначені корені щодо семантики виступають як тожні і, отже, можна прирівняти між собою також приголосні $*-k^w-$ та $*-p-$.

У рукописах XIV ст. давньопруської мови в словоформах *Bardoayts* і *Gardaitas*, що позначають ‘бога кораблів, мореплавання’, початкові $B-$ і $G-$ часто змішуються, хоча в більш ранніх списках, як пише В.М.Топоров, відзначаються зазначені лексеми не з $G-$, а з $B-$, що, мабуть, є первісним [там само, с. 196]. Очевидно, що у цих випадках відбувається субституція.

Розглянуте фонетичне явище субституції звуків, як показали приклади, є досить поширеним у мовах і може пояснити фонетичні процеси, засвідчені в давніх словах. Разом з тим виникає питання, за яких умов діє субституція? Зупинимосся на цій стороні питання.

По-перше, необхідно зазначити, що явище субституції широко при-
таманне мовленню дітей, які достатньою мірою ще не опанували систе-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

му рідної мови і не вміють ще читати й писати, у них повністю відсутній чинник впливу писемного тексту на вимову слів. Такі діти у віці 2–3 років вимовляють, наприклад, укр. *свікло* замість *світло*, *краткор* замість *трактор* і т. ін. Проте з часом під впливом мови дорослих і опановуючи звукову систему рідної мови, діти починають правильно вимовляти слова, і випадки зі субституцією відходять у минуле. У мові дітей, як показують дослідження, існує дві фонологічні системи, перша з яких і має виявлення у субституції звуків, скороченні груп приголосних і т. п. [24]. Але з часом під впливом рідної мови зникають ці відхилення від норми. Очевидно, що мова дітей не може суттєво вплинути на наявну фонологічну систему, в середовищі якої діти перебувають.

Підстановка окремих звуків трапляється іноді в іноземних словах, особливо у випадках їх усного запозичення. Такі приклади відомі в мовах, як у наведених словах: нім. *Quark* – рос. *творог*, рос. *тополь* – нім. *Pappel*, де мають місце зміни *kw- ~ tw-*, *t- ~ p-*. Проте такого роду приклади субституції є поодинокі і також не можуть суттєво змінити лексичну систему мови.

Раніше нами було показано [234], що у слов'янських мовах, які довше інших європейських народів проживали на терені Трипілья (а українці проживають і нині), проявилася тенденція до заміни індоєвропейського лабіовелярного приголосного **k^w* іншими спорідненими приголосними **p* або **t*. Такі варіанти пояснюються різною якістю вихідного **k^w*. У тих випадках, коли в індоєвропейських мовах був присутній **k^w*, то на його місце ставав **p*, вбираючи в себе ознаки “зімкненість” та “лабіальність”, притаманні індоєвропейському складному приголосному (наприклад: іє. **k^wel-* > **pel-* у словах укр. *поле*, рос. *пóлон*). Коли ж іє. **k^w* змінився до вигляду **k(w)*, то на його місце поставав зімкнений **t*, зберігаючи в собі єдину ознаку “зімкненість” (**peťь* > *n'ять*, де *-ть* вийшло із **ki*). Таким чином, нові приголосні **p* та **t* відображають варіантну фонетичну ознаку лабіовелярного іє. **k^w*, залежно від його якості в слові та часу розвитку. У цілому ж необхідно зазначити, що у мові мешканців Трипілья відсутнім був звук **k^w*, інакше б він знайшов тотожне відображення у час двомовності трипільців та аріїв. Відсутність зазначеного лабіовелярного у мові трипільців пояснює також неможливість зворот-

В. Г. Таранець

ного переходу наявних трипільських приголосних *р або *t у *k^w. Як зазначає П.Ю.Гриценко, дослідивши діалекти сучасної української мови, фонетичні заміни звуків «мають односпрямований (а не двоспрямований, як при чергуваннях) характер» [70, с. 80].

До вищезазначеного необхідно додати, що нові субстратні *р та *t з перебігом подальшого розвитку окремих індоєвропейських мов могли отримати дзвінкість і постати у вигляді приголосних *b та *d. Про такі утворення йтиметься далі.

І нарешті, можливі випадки фонетикогенетичного розвитку *k^w, коли звук розвивався без впливу субстрату. Це могло бути у випадках відсутності двомовності у зазначений час в окремих регіонах трипільської території, коли окремі групи аріїв проживали ізолювано від тих чи інших племен Трипілья. У цій ситуації іє. *k^w має фонетичні особливості розвитку в споріднених словах в слов'янських, германських та інших мовах [див.: 381; 241], як, наприклад: *k^w > *h^w > *hw > h, w. Зазначені зміни були викликані внутрішніми чинниками розвитку прамови чи її окремих відгалужень.

На нашу думку, явище субституції зімкнених, розглянуте вище, є безперервним процесом, який постійно проявляється у мові-реципієнті, а з іншого боку, має місце у словах відносно частотних у вжитку, наприклад, у простих числівниках, займенниках, а також інших давніх іменах. Оскільки корінь іє. *k^wa має, окрім інших, значення 'Всесвіт' і звідси позначає все, що бере свій початок від природи ('людина', 'тваринний світ', 'довкілля' і т. ін.) [див.: 238; 234], то побудовані на цій основі досить вживаними є відповідні наймення. Наявність заміщення типу іє. *k^w ~ *р/*t (*b/*d) може переконливо засвідчити вплив субстрату на той чи інший індоєвропейський діалект, а звідси і відзначити відносну хронологію та локалізувати перебування аріїв на терені Трипілья. Оскільки зміни іє. *k^w зазначеного вище вигляду досить чітко проявляються у мовах, і такі зміни не можуть бути фонетикогенетичними, а становлять собою заміщення одного звука іншим в результаті двомовності, то такі звукові перетворення є наслідком впливу іншої мови, тобто є суто **субстратними**. У нашій роботі цей тип підстановки є основним при розгляді індоєвропейських мовних явищ на предмет їх «субстратності» на терені Трипілья. Іншими

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

словами, звукові зміни типу іє. $*k^w \sim *p/*t$ ($*b/*d$) є **корелятом** впливу Трипільського субстрату на праіндоєвропейські мови.

Перш ніж перейти до аналізу етимологій давніх словоформ, відзначимо, що Трипільська культура є спорідненою до культури свого часу на Балканах, вони вийшли із єдиної Придунайської, носії якої прийшли із Близького Сходу. Очевидно, що Балканський (Кукутень) субстрат мав такий же вплив на індоєвропейські мови, як і Трипільський. Виходячи із досліджень, про які йшлося в розд. 1, припускаємо, що грецька та албанська мови, носії якої прийшли на Балкани з західної сторони Кавказу, зазнали аналогічного впливу, як і індоєвропейські племена північно-східного відгалуження. Про це свідчать і факти зазначених мов. Субституція приголосних широко представлена в грецькій мові, в якій іє. $*k^w$ репрезентує π і τ [207, с. 79–80]. Досить наочно такі зміни проявляються в давньогрецькій мові, в якій іє. $*k^w$ міг розвинутися в π (пор.: іє. $*k^w oinâ$ ‘відшкодування’ - гр. $\pi oiv\eta$ ‘відкуп за вбивство, штраф’) [207, с. 79–80; 212, с. 76]. Такі ж відповідники зустрічаємо і в албанській мові (пор.: гр. $\acute{\rho}\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$, алб. $pes\acute{e}$ ‘п’ять’). У той же час не мали впливу Придунайської культури, точніше її мовного субстрату, давні мови Близького Сходу, зокрема вірменська. Очевидно, що в цьому випадку порівняння з даними мовами можуть слугувати критерієм відбору давніх індоєвропейських словоформ, які були у мові аріїв до їх приходу на Трипілля та Балкани. Звичайно, в ході тривалої міграції до зазначених місць індоєвропейські діалекти могли мати вплив і інших сусідніх мов та культур, але, вважаємо, що найбільшого впливу, як свідчать етнокультурні та історико-лінгвістичні дослідження, зазнали індоєвропейські племена саме на зазначених теренах Європи.

Наявність давнього індоєвропейського лабіовелярного в словоформах спостерігається також чітко в тих давньоєвропейських мовах, в яких через ті чи інші причини проявляється відсутність субстратного впливу. Це пояснюється слабкими контактами носіїв цих мов та місцевого трипільського населення, зокрема відсутністю активної двомовності.

Таким чином, як уже зазначалося, субституція зімкнених в індоєвропейських діалектах є надійним критерієм аналізу мови аріїв часів перебування їх у Трипіллі, розгляду зародження їх етносу та міграцій з цієї

В. Г. Таранець

території в Європу та Азію. Необхідно також пам'ятати, про що вже вище йшлося, що двомовність індоєвропейців не на всій території Трипілья була повною та активною, тим більше, що заселення цього регіону відбувалося кількома хвилями, як це переконливо показала Марія Гімбутас. Дopusкаємо, що міграції окремих індоєвропейських етносів в Європу також відбувалися з перервами та хвилеподібно.

Для виявлення загального стану впливу Трипільського субстрату на арійські діалекти північно-східного відгалуження перейдемо до аналізу деяких давніх індоєвропейських слівформ, які мають очевидні інновації в окремих європейських мовах.

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов у відомій своїй праці [51] пропонують лінгвістичне дерево розвитку понять у давній час існування індоєвропейців. Вихідним у цьому розвитку є образ “живого”, до якого входили тваринний світ (включаючи людину) та рослинний. Аналіз відповідних лексем дозволив дослідникам реконструювати первісний корінь, що був у витоків зазначеного поняття “живого”. Цей корінь має вигляд: $*k^{oi}$, $*k^{oi}ei$ - [там само, ч.2, с. 465]. Якщо перефразувати фонетичні ознаки, то в нашому позначенні єдиний корінь можна зобразити як $*k^{wi}$ -. Розвиток мислення давніх людей і подальше пізнання навколишнього середовища привели до розщеплення поняття “живого” на бінарне протиставлення “живого”/“неживого”, що відповідно постало у вигляді коренів: $*d^{[h]}eu-s/$ / $*anH$ та $*b^{[h]}el$ - [с. 468]. Автори не пояснюють, яким чином відбулися відповідні фонетичні перетворення, зокрема маємо на увазі розвиток початкового приголосного в напрямку $*k^{w-} > *d^{[h]-}$ та $*k^{w-} > *b^{[h]-}$. У простішому варіанті тут наявні такі фонетичні зміни: 1) зміна лабіовелярного на передньоязиковий, тобто $*k^{w-} > *d$ (із іє. $*t$ -) та 2) перетворення того ж задньоязикового в губний, тобто $*k^{w-} > *b$ (із $*p$ -). Очевидно, що в обох випадках маємо субституцію, в результаті якої появилися близькі за своїми акустичними ознаками приголосні. Як уже вище зазначалося, у генетикофонетичному плані тут повинно було б бути перетворення типу $k > h$, але воно ніколи не приводить до переходу k в p або t . У цих випадках відбувається лише підстановка одного звуку іншим, викликана дією слухової асоціації за подібністю. Як було показано раніше, перцептивний чинник виступав надзвичайно суттєвим у прадавній час існування люди-

В. Г. Таранець

довгу історію розвитку. Індоевропейські корені **kagô/*kogo* ‘коза’ мають у більшості індоевропейських мов на початку слова рефлексі у вигляді *k* або *h* чи його зникнення [234, с. 42–45] (пор.: псл. **koza*, герм. **hōkina* ‘козлик’, прус. *wosse* ‘коза’, лит. *ožkà*, ср.перс. *azak*, дінд. *châgas* ‘козел’). У той же час в окремих мовах реалізується в анлауті приголосний **t*, наприклад: полаб. *t'ōzā* (*kūza*), дангл. *ticcen* ‘молода коза’ (поряд з дангл. *hæcen* ‘козлик’), двн. *ziga*, свн. *zige* ‘коза’ (в двн. мові *z(zz)*-вийшло із герм. **t-* згідно з другим пересувом приголосних). Реконструкція в анлауті зазначеної лексеми іє. **k^w-* дає підстави вважати його розвиток у вигляді розщеплення на окремі складові, в результаті чого приголосний **k* розвивався відприродним фонетикогенетичним шляхом. У той же час в окремих випадках відбулася підстановка його приголосним **t* (полаб., дангл., нім.), що, очевидно, мало місце уже після розпаду окремих відгалужень давньоєвропейських мов, які знаходилися в Трипіллі. Необхідно зауважити, що такий же субстратний звук є і в грецькій мові – гр. *diza* ‘коза’, очевидно, під впливом Балканського субстрату.

Аналіз свідчить, що розглянутий індоевропейський корінь є досить давнім, в якому в час міграції аріїв на терені Трипілля відбулися фонетичні зміни, зокрема на початку слова, що спричинили субституцію **t* в окремих мовах після розпаду германського та слов'янського етносів. Розглянуті приклади свідчать про існування в межах зазначених етносів також діалектів, які зберегли субстратне **t-*, розвинувшись в нім., англ. та полаб. мовах, носії яких проживали уже далеко за межами Трипілля.

Загальноприйнятим є факт, що до найбільш давніх домашніх тварин відносяться також *вівці*. Розгляд вченими етимології слова *вівця* в індоевропейських мовах не дає загальноприйнятого варіанту його походження та первісної мотивації. Особливо існують труднощі при розгляді слов'янської назви самця вівці – *барана*. Аналіз вчених свідчить про вторинність слова *баран* по відношенню до лексеми самки. Більшість дослідників, як зазначає О.М.Трубачов, вважають імовірним зв'язок *baran*, *beran* із співзвучними назвами вівці та барана. Розглядаючи назву цих тварин у романських мовах і діалектах, О.М.Трубачов, наводячи, наприклад, форму позначення самця **uers-* і звідси лат. *vervex* ‘баран’, далі фр. *brebis* ‘вівця’, а також фр. *berri* ‘баран’, іт. діал. *bero* ‘баран’, *bera* ‘вівця’, зазначає, що всі вони відобража-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ють “широко відому в романських діалектах тенденцію переходу $v > b$ ” [256, с. 75]. У слов’янських мовах засвідчено такий же анлаутний приголосний: укр., рос., бр. *барáн*, др. *баранъ*, *боранъ*, п., слц., нл. *baran*, ч. *beran*, *baran*, вл. *boran*, схв. *bàran*; походження слов’янського кореня “загальноприйнятого пояснення” не має [87, с. 138]. Цікаво зазначити, що споріднену лексему має алб. *berr* ‘вівця, дрібна худоба’. Такий же губно-губний приголосний реалізується і в грецькій мові: гр. *βάριον* ‘вівця’, *βάρηχος* ‘вівці, барани’, *bari* ‘пастух’. Очевидно, що зазначена субституція індоєвропейського лабіовелярного в албанській та грецькій мовах є результатом впливу Балканського субстрату, подібно до Трипільського.

Виходячи з поняття синкретизму при розгляді походження імен ‘баран’ і ‘вівця’, нами було отримано, що в основі зародження понять ‘баран’ та ‘вівця’ знаходиться той самий корінь [234, с. 45–49], тобто в індоєвропейській правові напочатку відповідних лексем виступав лабіовелярний $*k^w$, рефлекс якого мають місце в вірм. **hovi-pâ* ‘пастух’ ($< *hovi-pâ$ ‘овечий пастух’), хет. *hayaš*, а також в лат. *vervex*, герм. **wethruz* і ір. **varan*.

Таким чином, в правові реконструйовано початковий $*k^w$, який в слов’янських та романських мовах змінився в $/b-/$. Безперечно, тут має місце субституція в результаті впливу Трипільського субстрату.

До єдиного індоєвропейського кореня зводяться назви великої рогатої худоби, зокрема *корова*, *віл* та їх предок *тур*. Одержаний висновок підтверджується матеріалом індоєвропейських мов, на якому зупинимось детальніше.

Показовими у цьому відношенні є форми в германських мовах: двн., свн. *kuo*, гол. *koe*, англ. *cow*, шв. *ko*, які вийшли із іє. **gūðus* ‘бик, віл, корова’ [325, с.375]. Про смислову самостійність кореня герм. *ko-* свідчать германські форми, у яких післякоренева частина виконувала граматичні функції, пор.: дісл. *kúr* ‘корова’ і *kú* (дав., зн. в. одн.), англосакс. *sûna* (род. в. мн.). Виходячи із германських форм, В.Скіт реконструює герм. **kô* [382, с.140]. Отже, германський матеріал свідчить про початковий зімкнений приголосний та наступний за ним губний голосний, що в цілому дозволяє відтворити ранішню форму герм. $*k^we < *k^wa$. Згідно з законом Грімма цей корінь вийшов із піє. $*g^wa$.

В. Г. Таранець

У слов'янських мовах трапляються такі словоформи: укр., рос. *корова*, бр. *карова*, др. *корова*, п., нл. *krowa*, каш. заст. *karwa*, ч., слн. *kráva*, слц. *krava*, вл. *kruwa*, полаб. *korvo*, болг., м. *крава*, схв. *кpàва*, стсл. *крава*, що зводяться до псл. **korva* ‘корова’ (первісно ‘рогата тварина’) [89, с. 34]. У корені іє. **k^wal-* початковий лабіовелярний пройшов розвиток у слов'янських мовах у напрямку **k^w → *h^w → w → v*. Про це свідчать сучасні мови, а саме: укр. *віл*, рос., бр., болг., м. *вол*, др. *воль*, п. *wól*, ч. *vůl*, слц. *vòl*, стсл. *воль*, що дає псл. **volъ* [87, с. 399]. У цілому смислова деривація на слов'янському матеріалі виглядає таким чином: ріє. **k^wa-* ‘худоба (гірська)’ → псл. **k^war-* ‘корова’ → псл. **k^wal-* ‘віл’. Аналогічно виглядають форми балтійських мов: лтс. *vėrsis*, лит. *jáutis* ‘віл’ [202, с. 41; 150, с. 60].

Спорідненими словами в інших індоєвропейських мовах виступають: дірл. *bó* ‘корова’, гал. *bo*, вал. *biw*, лат. *bōs* ‘віл, бик’, гр. *βοῦς* ‘тс.’, перс. *gâw*, скр. *gô-*, рос. *goviado* ‘воли’, які дають основи іє. **g(w)ôu-*, **g(w)ow-* [382, с. 140]. Наявність у зазначених словах у дірл., гал., вал., лат. та інших мовах початкового *b-* свідчить про його походження від зазначеного вище індоєвропейського кореня із лабіовелярним **g^w-*. Фонетичні ознаки цього складного приголосного “зімкненість” та “огубленість” перейшли до простішого *b* з тими ж властивостями звука. Подібна фонетична закономірність - субституція - відзначалася раніше нами при розгляді романських слів зі значенням ‘вівця, баран’. Очевидною і в цьому випадку є дія Трипільського субстрату. Цікаво зазначити, що цей вплив оминув слов'янські, германські та індо-іранські мови. Це ж відноситься і до псл. **korvъ* ‘віл’, яке вийшло із іє. **k^wal-*. Вважаємо, що цей корінь дав нім. *Bulle* ‘віл’, а також англ. *bull*, дісл. *boli*, гол. *bul* [325, с. 89].

Передбачається підстановка іє. **k^w-* через **t* в словах **touro:* ‘тур, бик’, полаб. *tāur*; укр., рос., бр., болг. *тур*, др. *туръ*, п., ч., слн., вн., нл. *tur*, стсл. *моуръ*, лит. *taūras* ‘буйвіл, тур’, прус. *tauris* ‘зубр’, лат. *taurus* ‘бик’, ірл. *tarb* ‘тс.’, ав. *staôra-* ‘велика рогата худоба’, гот. *stiur* ‘бик; теля’, а також в гр. *ταῦρος* [91, с. 677–678]. Зазначене слово відноситься до найдавніших серед найменш великої рогатої худоби і розглядається як «залишок доіндоєвропейського субстрату» [там само, с. 678]. Серед оро-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

німних паралелей називають гори *Тавр* і *Антитавр*, які «тягнуться на півдні ... від р. Євфрата й до Егейського моря» [60, с. 9]. У протилежність зазначених вище форм у вірменській мові реалізується з тим же значенням 'тур' лексема **k'arəus*, в якій початковий задньоязиковий приголосний є результатом фонетикогенетичного розвитку праіндоєвропейського **k^war-* [243, с. 1257]. Нагадаємо, що вірмени не знаходилися на терені Трипілля чи Балкан і тому не зазнали відповідного субстратного впливу і зберегли тим самим у своїй мові первинний індоєвропейський приголосний. Наявність такого приголосного засвідчується в мові гінді у вигляді *sañr* 'бик' [115, с. 47], де початковий щільний походить із іє. палаталізованого **k'*. Спорідненість коренів **k'ar-* та іє. **touro* свідчить про субстратний характер останнього. Таким чином, можна допустити вплив на наймення *тур* мови Трипільського та Балканського субстратів.

Аналогічний вплив субстрату засвідчується у позначенні малят у свиней, що реконструюється у правові у вигляді іє. **por̥kos* 'порося'. Споріднені ізоглоси цього наймення представлені в багатьох індоєвропейських мовах. Зокрема, в слов'янських воно розвинулося у вигляді: укр., бр. *порося*, рос. *поросенок*, др. *порося*, болг. *прасе*, схв. *пръсе*, ч. *prace*, п. *prosię* вл. *proso*, нл. *prose*, полаб. *porsa*, які зводяться до псл. **por̥sę* [264, с. 332]. Подібні рефлексі отримав індоєвропейський корінь у інших мовах з тим же значенням 'порося': лит. *paĩšas*, дпрус. *parstian*, лат. *porcus*, гр. *πόρκος*, двн. *far(a)h*, курд. *purs*, с. ірл. *orc* [256, с. 62; 264, с. 332]. Узагальнивши всі ізоглоси у вигляді реконструйованого кореня іє. **por̥kos*, необхідно відзначити в ньому дві складові фонетичні частини **por-̥kos*, які становили в давнину окремі морфемні одиниці. Допускаємо, що основна сема належить початковому **por-*, яка дозволяє реконструювати вихідну праформу ріє. **k^wara* зі значенням 'дикий (кабан, вепр)' (анлаутна субституція) [234, с. 57]. Це підтверджує також мова гінді, в якій у значенні 'порося' вживається в анлауті задньоязиковий придиховий приголосний *gheñṭa* [81, с. 342], а також вірм. *хо́ккоѳ* з початковим /ch-/ [243, с. 854]. Кінцеве *-̥kos* (із ріє. **k^wa-*) має посесивне значення 'один із ...', а також може виступати у вигляді демінутивного суфікса [190]. Тобто, **por-̥kos* походить із **k^wara-k^wa*, що значить 'один із кабанів', 'молодий кабан'. Протиставлення 'дика свиня (доросла)'/ 'молода

В. Г. Таранець

свина' є більш давнім, ніж родо-статева диференціація в індоєвропейських назвах домашніх тварин. "Всюди на індоєвропейській території **sûs*, **porkos* виступали назвами диких свиней взагалі" [256, с. 63], лише з часом стали відрізняти молодих свиней від інших. Із попереднього відомо, що розвиток ріє. **k^w* в напрямку іє. **p* відноситься до дуже давнього часу існування мови-основи, коли діалектна диференціація в межах прамови була мінімальною. Це підтверджується ідентичним розвитком (субституцією) **k^w ~ *p* практично в усіх індоєвропейських мовах. Відносно більше діалектне розходження постає в гетеронімі пари 'кабан/свина', що свідчить про пізній розвиток в індоєвропейській прамові найменш, що стосуються статевого розрізнення домашніх тварин.

Розгляд субстратного приголосного в окремих індоєвропейських словах, що позначають домашніх тварин, показав кореляційну залежність прояву субституції та часу існування етносу. Найдавніші слова іє. **touro* та **porkos*, що позначали напочатку диких 'бика' та 'свиню', мають субстратний звук **t-* або **p* в усіх арійських діалектах, мовці яких проживали на терені Трипілля. Очевидно, що у цей час індоєвропейський етнос існував як єдина спільнота. Розпад етносу на окремі етнічні підгрупи і зародження окремих мовних сімей, а також розширення початкової території помешкання зумовили послаблення впливу Трипільського мовного субстрату, в результаті чого процес субституції проявлявся в розглянутих вище назвах тварин по-різному. Так, слововформи зі значенням 'баран' мають субстратний **b* лише в слов'янських та романських мовах, тоді як у позначенні 'корови' такий же **b* проявився в більшості давньоєвропейських мов, але не торкнувся слов'янських та германських. В останніх засвідчено імпліцитно фонетико-когенетичний розвиток індоєвропейського лабіовелярного приголосного. Зазначені приклади свідчать про існування в межах колишнього єдиного етносу аріїв уже окремих етнічних утворень, які розширили межі свого проживання на терені Трипілля і, очевидно, не завжди мали тісні мовні та господарські контакти з автохтонним населенням. Проте, за деяким винятком, в цих нових давньоєвропейських етносах досить послідовно і всеосяжно проявилися субстратні зміни. Все це свідчить про існування відносно самостійно єдиних етнічних і відповідно мовних утворень на терені Трипілля, що започаткували розвиток окремих індоіранських та європейських мов.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Перейдемо до розгляду наступної давньої групи слів – гідронімів, широко представленої в дослідженнях європейських мов.

Назви річок, потоків, водойм належать до найдавніших і відносно стійких найменувань, які практично не перейменовувалися, незважаючи на зміну їх мешканців. Як зазначають дослідники, давні водоназви мають досить просту морфологічну структуру, яка складається із кореня та суфікса, іноді флексії. Корінь має в собі сему, що позначає ‘вода, текти, річка, потік, болото’ і виражається в індоєвропейських мовах у вигляді праформ: **el-/ol-*, **wer-/wor-*, **ser-/sor-*, **ab-*, **av-*, **āp-*, **adu-/adro-*, **akwā*, **am-*, **drow-*, **ahe-* та ін. [353, с.34-51]. Наприклад: *Ala*, *Varma*, *Worm-*, *Farar*, *Sérmas*, *Abava*, *Abula*, *Oder*, *Apos*, *Apsas*, *Aquila*, *Acher* [там само, с. 34-51]. Виходячи із семасіологічного та морфологічного аналізу численних європейських гідронімів, Г.Крає, знімаючи пласт за пластом наймення річок та водойм, прийшов до первісної групи, яка належала індоєвропейській прамові [352]. В основі цих слів лежать апелятиви зі значенням ‘вода, річка’. Реалізація їх займає обширну територію від Скандинавії до Північної Італії, з іншого боку, від Британських островів до країн Балтики [351, с. 287–288]. Наприклад: *Abava* (пр. притока річки *Venta*, *Windau*), *Abela* (Литва), *Isara* (пр. притока ріки Дунай, Баварія), *Sala* (Норвегія), *Sarnos* (Неаполь), *Varos* (біля Ніцци), *Visara* (Weser) (Північне море). Лише окремими реліктами представлені тут слов’янські мови. Зазначена група гідронімів є однією із найдавніших і започаткована, як вважає Г.Крає, першою половиною 2 тис. до н.е. Вона впевнено охоплює мови: германські, кельтські, іллірійські, балтійські та «італійські» [там само, с. 288].

До зазначеної групи Г.Крає відносить також гідроніми, які мають позначення чи ознаки властивостей води – її колір, рухливість, шумність, види напрямку і т. п. Це такі корені як: *alb* ‘білий’ (*Albana*), *arg-* ‘ясний, сяючий, білий’ (*Arge*), **bhel-* ‘сяючий, білий’ (*Balsenz*), **ag-* ‘гнати, рухати, швидкий’ (*Ager*) та інші [353, с. 51–58]. Зазначені гідроніми також сягають праіндоєвропейської доби. Про це свідчить типовий для прамови аблаут, який іноді трапляється у корені слова. Так, наприклад, назви річок *Werra* та *Vara* походять від одного іє. кореня, мають аблаут *e/a*. Виділяючи найдавніший пласт гідронімів, Г.Крає визначає в них архаїчні

В. Г. Таранець

структуру і семантику, які сягають I половини другого тисячоліття до н.е. [353, с. 33]. Цей пласт індоєвропейських гідронімів належить до перехідного періоду від індоєвропейської прамови до утворення окремих європейських мов. Дослідник відзначає, що чим глибше розглядають наймення річок та водойм, тим більше відбивається зв'язок людини і його культури в онімах, оскільки назви від природи є панівними.

Щодо етимології, морфології та звукового стану розглянутих гідронімів Г.Крає робить висновок, що вони не являють собою єдиної індоєвропейської прамови, яка зайняла весь той простір, що був названий вище. У цей час існувала лише одна “водна” термінологія, відображена у багатьох мовах [353, с. 77]. Учений приходить до висновку, що кожна мова утворювала за своїм зразком імена річок, але від єдиних індоєвропейських коренів.

Пізніші назви водойм є складнішими за структурою, в яких наявні композити з двох і більше складових частин. Основу слова утворюють корені типу нім. *-bach*, *-graben*, *-kanal*, в ролі атрибута виступають лексеми, які деталізують водоназву і позначають колір води, її рухливість, видозміну потоку і т. ін. Ці слова виступають характеристиками тієї чи іншої мови, що утворилися після розпаду прамови, але належать також до індоєвропейського лексикону. Так, давнє складове *-aha* в німецьких гідронімах доповнюється новою лексемою *-bach*, яка є зрозумілішою для населення нового часу. Наприклад: *Steinaha*, *Steinach* змінилося на *Steinachbach* [330].

Щодо часу існування давньоєвропейського мовного простору, то необхідно зазначити, що ці лексеми, які змінили в германській прамові індоєвропейські зімкнені, свідчать, що процес гідронімізації відбувся до першого пересуви приголосних (закону Грімма). Наприклад: у назві річки *Fala* в Норвегії відбулася зміна $p > f$, споріднений гідронім засвідчений у вигляді *Palā* в Литві і належить до кореня іє. **pel-/pol-* ‘текти, поливати’; або назва річки *Horunde* в Норвегії, в якій герм. **h-* відповідає початковому *k-* у *Carantonus* в Південній Франції, корінь якого відноситься до іє. **kar-* ‘твердий, камінь’ [353, с. 79]. Факти свідчать, що в германських гідронімах відображені всі фази пересуви приголосних. Розглянута група гідронімів, вважає Г.Крає, вийшла із північної частини Альп у двох-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

тисячних роках до н. е. і звідти поширилася на зазначену вище територію [там само, с. 81]. Незважаючи на поширеність гідронімів «Старої Європи», є місця, де вони майже повністю відсутні, це район між Ельбою і Одером, причини чого автор не пояснює [353, с. 86].

Як було зазначено вище, розглянуті гідроніми утворюють окремий мовний шар, який хронологічно знаходиться поміж загальноіндоевропейською мовою-основною і часом існування окремих західноєвропейських мов, ця мовна сукупність утворює «давньоєвропейський» прошарок, який припадає на 2 тис. до н. е. [353, с. 84]. Взагалі-то, дослідники вважають, що давні гідроніми належать до праіндоевропейської доби, і виникли вони в 1500 р. до н.е. [330].

Таким чином, Г.Крає засвідчує вторинність гідронімів Старої Європи. Оскільки в них, як буде показано нижче, проявляється фонетична субституція типу іє. $*k^w \sim$ де. $*p(b/bh)$, притаманна праіндоевропейським діалектам, що поширювалися в районі Трипілья, то звідси напрошується думка, що апелятиви давньоєвропейських гідронімів мають у собі також субстратні трипільські приголосні в мові тих місць, де проживали відповідні племена. Очевидно, що пізніше вони залишили цей регіон і розселилися по всій Європі, в тому числі в Альпах, які Г.Крає помилково вважає їх прабатьківщиною. Зупинімося на найочевидніших моментах впливу Трипільського субстрату на гідроніми «давньоєвропейського» прошарку.

Як уже зазначалося, в корені простих гідронімів, окрім іє. $*ak^wā$ ‘вода, річка’, реалізується $*āp-$ з тим же значенням ‘вода, річка’ [353, с. 41-42]. Субстратний /p/ представлений в апелятивах різних мов, зокрема: дінд. $*āp-$ ‘вода’, ав. (зн. в. одн.) $āpēt$ ‘вода’, дпрус. ape ‘річка’, лит. $ūpė$, лтс. upe ‘вода, потік’ [там само, с. 42], що дозволяє припустити походження його із $*k^wā$, тобто від індоевропейського етимона ‘води’ [237]. Ця ж семантика властива і форманту $-apa-$, поширеному у назвах річок Європи. Походження $*-apa$ широко вивчалось західноєвропейськими вченими, що породило навіть АРА-проблему [323], але в результаті всебічного аналізу вчені все ж не прийшли до остаточного розв’язання причин походження зазначеного форманта.

У одній із своїх праць А.Грейле наводить корені, які вживаються в індоевропейських мовах зі значенням ‘вода, річка’ або ‘вода, дощ’ [335].

В. Г. Таранець

Ці корені зафіксовано в найдавніших гідронімах, саме такий семантичний шар у водоназвах виділяє Г.Крає у своїх численних працях. Серед коренів виділяється два споріднених за формою, які мають вигляд: іє. **abā* (кельт. та лат. мови) і іє. **arā* (в дінд., ав. та д.прус. мовах) [335, с. 5]. Очевидно, що семантична та фонетична спорідненість свідчать про їхні єдині витоки, що дозволяє прийняти первинною форму **arā*. У такому вигляді вживається досить широко суфікс **-arā* у західноєвропейських гідронімах, у тому числі в германських, що ставить питання про його походження у відповідних мовах. Цю проблему досить глибоко і всебічно розглянув у свій час Г.Діттмайер [323].

У результаті аналізу іє. **arā*, який виступає то в значенні апелятива, то суфікса, Г.Діттмайер ставить питання про походження цієї форми в германських мовах. Проблема полягає в тому, що фонетично цей іє. корінь (суфікс) повинен би змінитися у германських мовах у напрямку **r > f* (згідно з законом Грімма), чого в дійсності не сталося (за невеликим винятком). Перш ніж перейти до розгляду Г.Діттмайером цієї проблеми, зупинимось на деяких гіпотезах її розв'язання.

Найстарішою щодо цього є кельтська гіпотеза, згідно з якою кельт. **arā* походить із іє. **ak^wā*, проте з **ara* не засвідчено фактично жодного прикладу в кельтській мові [323, с. 53]. У зв'язку з цим Г.Діттмайер вважає, що **ara* етимологічно має первісну спорідненість з кельт. *ab-* та лат. *amnis* [там само, с. 94]. **ARA* трапляється як простий корінь і поширений на 4/5 території Німеччини, а решта, які зосереджені зліва від Рейну, мають в собі субституцію і не належать до германського лексикону. Там, де трапляються гідроніми з **ara*, відсутні географічно однозначні утворення з *aha* [с. 93]. Первісно, вважає Г.Діттмайер, гідроніми з **ara* розташовувалися в регіоні між Рейном і Везером, Майном і Везербергланд, це в основному колишня іствеонська германська територія [с. 94].

З-поміж представників теорії германського походження кореня **ara* необхідно назвати Вільмара [там само, с. 54], який розглядає *afa* як огрублення від *ahwa*, тобто від *ava*, а в новонімецькій мові відбулася зміна *afa < ara*. Проти цього виступив Прістер, який навів регулярний ряд змін: *aba > ara > afa* і *acva (aqua) > achva (ahwa) > aga* і *ahwa*, що на тлі мови виступають спорідненими [с. 54].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Грінбергер розглядає балт. *apus*, *ape*, *ùpe* як лабіалізацію лат. *aqua*, проте герм. **apa* не має з цим нічого спільного.

Кауфманн вважає, що герм. **ap* < кельт. *ab* [там само, с. 58]. Коссіна розглядає **apa* із кельт. **ab-* (пракельт. **ak^wā*). У Норвегії зафіксовано сліди **apa*-назв, викликані кельтським і іллірійським впливом. Напр., апелятив *afse* ‘малий потік’ (< **apsa* < **apasa*) [с. 55].

Але ці та інші точки зору не пояснюють походження герм. **apa*, яке повинно було б змінитися згідно з германським пересувом приголосних на *afa*. У більшості випадків цього не трапилося.

Гамільшео, Касперс вважають походження *apa* з іллірійського, в якому *ap-* значить ‘вода, річка’ [323, с. 56]. Цієї точки зору дотримується Г.Бьотгер, передбачаючи існування *apa* як слова у колишнього змішаного кельтсько-германського населення між Рейном і Везером, де був іллірійський вплив.

Ще один підхід уособлює Е.Шварц, згідно з яким *apa* є продуктом лабіалізації індоєвропейського **ak^wā*, і зокрема мови із Оско-Умбрер, носії якої раніше жили в районі Гессена. Оскільки носіями *apa*-назв є часто саме маленькі річки і потоки, Г.Дітмайер заперечує цю точку зору.

Виходячи із різних підходів і аналізу, Г.Дітмайер оцінює *apa* як словесну одиницю, а *Aap* як кореневе слово, що позначає не тільки ‘воду, потік’, а й ‘луки біля річки’ [323, с. 57]. Проаналізувавши різні теорії та географію поширення суфікса **apa* вчений відзначає, що із 135 водних назв виявилось 112 германських, 12 догерманських і 11 спірних. Найбільша група в 83% свідчить про те, що неможливо вбачати в цих германських гідронімах якесь запозичення чи чужий елемент. Назви з *apa* є вторинні за походженням [там само, с. 59]. Розглянуті водні слова розпадаються на дві групи: з формантом *-s* і з формантом *-g*. Очевидно, що германський суфікс *-s* перейшов в інші форми, змінившись нарешті в *-g*. Варто прийняти, що основа **apa* являє собою давні місцеві імена, а також вживається в чужих іменах. Загадка походження залишається нерозв’язаною.

Повернімося до парадигматичних зв’язків *apa* в германській гідронімії. Сміслова спорідненість формантів *-aha*, *-apa* та *-bach*, про яку йдеться в дослідженнях, дозволяє зупинитися на них детальніше і розглянути їхні формальні реалізації.

В. Г. Таранець

Г. Крає досліджував німецькі гідроніми, які мали суфікс *-aha* і також синонімічний йому *-bach* [353]. У межах річки Майн 4/10 назв мають у собі формант *-aha* [там само, с. 22]. В одній із дискусій А.Грейле показав історичні зміни давнього *-aha* в різних діалектах Німеччини, як, наприклад, *-aha* > *ā* в словах, що є гідронімами та топонімами [336, с. 116-117]. У Баварії *aha* вживається у функції *bach* в значенні основи слова (**Brūn-aha* “Braunbach”) [там само, с. 118].

Якщо подивитися на слов'янську гідронімію Правобережної України, то необхідно зазначити наймення річок з формантами: *-awa*, *-kwa*, *-hwa*, *-wa*, *-ka* [254; 251], які вийшли із іє. **ak^wā*. Споріднений рефлекс зустрічаємо в германському *-aha*. Аналогічно нім. *-bach* має місце звук /b/ у початковій позиції слов'янського гідроніма *Bahwa*, *Вогоу* ‘Буг’. О.М.Трубачов та В.М.Топоров, досліджуючи гідроніми Верхнього Подніпров'я та Правобережжя України, відзначають типові для тих чи інших мов форманти, притаманні гідронімам. Зокрема, для германських мов характерним є формант *awa* та його варіанти. Очевидно, що індо-іранські та європейські мови отримували ці типологічні риси в час виокремлення їх із єдиного етносу на терені Трипілля. Саме з цього часу, ймовірно, не пізніше 3 тис. до н.е., відбувалося зародження окремих етносів, і звідси походять догерманські гідронімічні корені з початковими **k-* та **b-*, з яких пізніше витворилися розглянуті вище гідроніми та відповідні суфікси *-aha* та *-apa*. На користь зазначеного свідчить також етимологія нім. *Bach* ‘потік’, яке семантично є близьким до *-aha*.

У цілому аналіз німецьких гідронімів, поряд з водоназвами в інших західноєвропейських країнах, показав синонімічне вживання як у функції кореня, так і суфікса таких слів як *aha* та *apa*. Очевидно, що ці форманти є спорідненими за своєю семантикою, позаяк належать до апелативів зі значенням ‘вода, річка’ і засвідчують походження від однієї і тієї ж форми типу **ak^wā*. У першому випадку, тобто в *aha*, герм. **h-* з'явилося в результаті фонетикогенетичного розвитку початкового іє. **k^w-* (згідно з законом Грімма), у другому, *-apa-*, - мала місце субституція іє. **k^w-*. Очевидно, що герм. *aha* та *apa* з'явилися в ході змін, яких зазнало в мовах давньоєвропейської спільноти прадавнє іє. **k^w* на основі Трипільського субстрату. Таким чином, заміщення типу **k^w ~ *p/*b(bh)* відбулося у

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

мовах, носії яких проживали в межах помешкання давньоєвропейських племен, а саме: германських, слов'янських, балтійських, кельтських, італійських, іллірійських, фрігійських та індоіранських. Неоднакові наслідки розвитку вихідного $*k^w$ у давніх гідронімах свідчать про різні фонетичні та соціальні умови цього розвитку у відповідних словоформах мови автохтонного населення Трипілля, яке мало діалектне розмаїття та різні культурологічні та мовні контакти з аріями.

Все зазначене вище стосується кореневої частини *aha* та *apa*, суфікси ж є утвореннями досить пізніми і вже були похідними від основ. Повертаючись до германських гідронімів, зазначимо, що індоєвропейський лабіовелярний під впливом одного і другого субстрату мав у германських мовах такий розвиток: піс. $*k(w) \sim$ де. $*t >$ герм. $*p$, піс. $*(k)w \sim$ де. $*b(bh) >$ герм. $*p(b)$.

Різна якість вихідного іє. $*k^w a$ - етимона 'води' - постала причиною варіативного відображення його в давньоєвропейських мовах. Зародження гідронімічних формантів відбувалося одноразово з утворенням окремих етносів, що дозволяє виділити типові гідронімічні ознаки для тих чи інших мов. Цей висновок ґрунтується на результатах дослідження О.М.Трубачова та В.М.Топорова [251; 254], які дозволяють назвати такі типологічні риси мов щодо гідронімів, засвідчених на терені Трипілля:

- у слов'янських мовах — *-ka*, *-ko*, *-wa*, *-ьna*;
- у германських мовах — *-aha*, *-awa*, *-kwa*;
- у балтійських мовах — *-duva*, *-twa*, *-wa*, *-īnā*.

Проте необхідно пам'ятати, що ці характеристики витворювалися і закріплювалися за мовами поступово і був час, коли вони були притаманні кільком індоєвропейським діалектам, тобто характеризували, можна припустити, мову-основу. Про це свідчить те, що вищенаведені «германські» суфікси *-aha*, *-awa*, *-kwa* засвідчені в різних слов'янських мовах, зокрема, $*lokъve$ наявне в багатьох регіонах проживання слов'ян: болг. *lókva*, схв. *lōkva*, слн. *lōkva*, п. $*lōkv$, др. *lokъve* [302, с.514]. Й.Удольф зазначає на карті [там само, с. 517], що розглянутий гідронім поширений в задунайському регіоні та частково у верхів'ї Дніпра. Споріднений гідронімічний суфікс $*-ava$ реалізується в слов'янських найменнях *Virava*, *Vodava*, *Ilava*,

В. Г. Таранець

Jilava, *Týnava* та ін. Поширені імена з **-ava* в регіонах: Південно-східна Польща, Східна Словаччина, Галичина, українські Карпати [302, с.558], частково в східній частині України. С.О.Вербич виділяє в гідронімі *Черхава* «архаїчний слов'янський суфікс *-ava*» [41, с. 16]. Балтійські мови мають варіанти з **-âvâ*: *-ava/-ova*, *-ov/-ev*, наприклад: *Artavâ*, *Latavâ* [302, с.558]. Очевидно, що слов'янські, германські та балтійські мови у своїх місцях пізнішого розселення мають наймення-водоназви зі спорідненими граматичними формантами, що свідчить про єдині їхні витoki, а отже і спільну в минулому діалектну єдність.

Суфікс **-ava* часто був об'єктом досліджень. Так, Е.Дікерманн відзначає, що цей суфікс є старим формантом, часто вживаним у найменнях гідронімів. М.Фасмер відносить його до найстаріших слов'янських утворень [див.: 302, с. 555].

Названий вище єдиний шар індоєвропейських гідронімів Європи становить собою вже період фіксації їх в окремих мовах, які Г.Крає зводить до території Північних Альп. Проте дані і цього регіону не відповідають на ряд суттєвих запитань, зокрема, щодо наявності в корені апелятива **ap-* слідів першого пересуви приголосних, який діяв до середини I тис. до н.е. На нашу думку, започаткування розвитку давньоєвропейських гідронімів необхідно шукати в місцях попереднього проживання носіїв зазначених мов. Давньоєвропейські народи виділилися із праіндоєвропейського етносу, а їхнє становлення відбулося на терені Трипілья, з якого вони розселилися в різних напрямках Європи. Германці пішли звідти в напрямку Північно-західної Європи і зупинилися на побережжі Балтійського (Східного) моря, кельти, іллірійці, «італійці» пішли на захід і заселили Центральну та Західну Європу. Саме вплив Трипільського субстрату і привів до тих гідронімічних утворень, які наявні в дослідженнях Г.Крає. Про це свідчать також і інші наші спостереження, на яких вважаємо за необхідне зупинитися.

Розгляд різних теорій походження кореня та суфікса германських гідронімів на *ара* та аналізу їх форм дозволяє прийняти нижчеподану концепцію його походження.

Наявність в *ара* губного зімкненого аналогічно розглянутим вище випадкам лабіалізації іє. **k^w* свідчить про походження /-p-/ в результаті

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

підстановки із лабіовелярного індоевропейського приголосного в час проживання аріїв на терені Трипілья. Це засвідчується тими із теорій, у яких *apa* співвідноситься з ірл. *ab* ‘річка’ та іллірійським *ap-* ‘вода, річка’. А втім Г.Діттмайер приходить до висновку, що кельт. *ab-* та *apa* є первісно спорідненими [322, с. 94]. Велика поширеність реалізацій *apa* в германських мовах (до 83 %) дозволяє зробити висновок про його германську природу [там само, с. 58], а отже і його зародження від германського апелятива. Спрощений варіант у вигляді германських **-pa* та **-ba*, оскільки у германських мовах не чітко розрізнялись фонематично глухі та дзвінкі приголосні, дозволяє співвіднести цей формант з окремими лексемами у германських мовах. Вище було показано семантичну спорідненість формант *-aha*, *-apa* та *-bach*, реалізованих у гідронімах європейських мов. Зупинімося на етимології останнього детальніше.

У германських мовах засвідчені такі форми лексеми ‘потік’: двн. *bah*, свн. *bach*, гол. *beek*, дангл. *bese*, шв. *bäck* ‘малий потік’ і, як пишуть автори словника Дудун, «походження давньогерманського слова неясне» [325, с. 44]. Можливо, воно споріднене з ср.ірл. *bûal* (<**bhag-lā*) ‘проточна вода’. До зазначених форм Г.Крає додає такі: дсакс. *bekī* (н. нім. *beck*), англосакс. *bece*, дсканд. *bekkr* (норв. *bæk*), які належать до германської основи **baki-* або *bakja* [353, с. 18]. У той же час зовнішні подібні утворення відсутні. У жодній іншій мові не вживається з такою любов’ю слово *Bach*, за висловом Г.Крає, як у німецькій [там само, с. 19]. На різних ландшафтах, то як ім’я чоловіче чи жіноче, формант *-bach* як основа слова покриває від 65% до 80% від усіх німецьких назв водойм. Історично *-bach* є відносно молодим порівняно до *-aha*. Про це свідчать досить аргументовано такі факти. У 795 р. засвідчене наймення *Elm-aha* (пр. притока р. *Kinzig*), сьогодні ж трапляється поряд з *Elm* також *Elmbach*; сусідній потік *Salz-aha* (810 р.) засвідчений тепер як *Salz* і *Salzbach* [353, с. 19].

Зазначене вище герм. **bakja*, як уже про це була мова, вийшло із подібних утворень, викликаних впливом субстрату на терені Трипілья. Як було показано вище, близьким до зазначеного можна назвати слов’янський гідронім, що має місце в басейні Південного Бугу. Це наймення засвідчено у формах: *Bawa*, *Bahwa*, *Багва* [254, с. 49]. Останнє

В. Г. Таранець

М.Фасмер вважає спорідненим з *багно*, яке має значення ‘грязь, болотне місце’, а також з двн. *bah* ‘потік’, дісл. *bekkr*, ірл. *búal* ‘вода’ (із **bhogla*) [262, с. 102]. Зпівставлення слов’янських форм з германськими дає можливість реконструювати де. **bak^wa* ‘потік’, у якому початкова форма з’явилася у результаті субституції іє. **k^w ~ *b*, викликаній впливом Трипільського субстрату. Очевидно, що реконструйована лексема являла собою редуплікацію кореневого **k^wa-*. Можна допустити, що германське початкове **b* у слові *-bach* витворилося із **bh-* (згідно з законом Грімма), що дозволяє реконструювати догерманське **bhaga* (> герм. **baka*). Останнє збігається формально також з назвою річки Буг у вигляді *Boγoū*. Подібну точку зору наводить М.Фасмер [див.: 262, с. 227]. Як у слов’янських формах, так і в германських, початкове /b/ є субстратним. Щодо слов’янського гідроніма зауважимо, що в його основі лежить редуплікація іє. **k^wa* зі значенням ‘вода’. Про залишки давнього анлаутного іє. лабіовелярного свідчить назва цієї річки у Йордана (VI ст. н.е.) *Vagosola*, а про її подальший субстратний розвиток – наймення *Bagossola* у Географа Равенського (VII ст. н.е.), пор. також у картографів (XV–XVII ст.) – *Bog*, *Bohus*, в інших матеріалах – *Бъоугъ* (XV ст.), *Бокгъ* (XVII ст.) [60, с. 18]. Очевидно, що в слов’янському Буг початковий приголосний є субстратного походження.

Близькою за семантикою до *bach* є інша лексема нім. *Bad* ‘ванна, купання, басейн’, а звідси *baden* ‘купатися’. У Дудуна знаходимо форми: двн. *bad*, свн. *bat*, гол. *bad*, англ. *bath*, шв. *bad*, проте автори словника не виводять первісну форму, лише порівнюють зазначений корінь з *bāhen* ‘вологий; спекотний’ [325, с. 44]. Розглянута лексема виявляється у топонімах *Baden*, *Wiesbaden*. В.Скіт приводить ще свідчення в інших германських мовах, зокрема: с.англ. *baþ*, дангл. *baed*, ісл. *bað*, дан. *bad*, які виводить із герм. **ba-ðom* [382, с.50; 363, с. 65], вважає *Bad* загальногерманським словом, спорідненим з *bāhen*, що первинно значило ‘гаряча ванна’. Очевидно, що основна сема ‘вода’ виявляється у початковому складі *ba-*. Такий корінь передбачаємо в індоєвропейському суфіксі **-bhā*, **-bho*, а також у лексемах: укр. *бая*, рос. *баня*, п. *banior* ‘болото’ [262, с. 121-122].

За своїм походженням де. **bha* є субстратним словом, що вийшло із іє. **k^wa*, рефlekсами якого є германські гідронімічні форманти **-aha*,

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

*-*apa*, *-*bach*. Дослідження німецьких вчених свідчать про спорідненість *aha* з нім. *Bach* 'потік' та формами *apa*, наведеними в численних західноєвропейських гідронімах та топонімах [323]. Зупинімося на цій стороні питання, а, точніше, реалізаціях догерманського **bha* в західноєвропейських онімах.

Згідно з законом Грімма розвиток **bha* передбачає в результаті впливу Північного субстрату зміни у вигляді: де. **bha* > герм. **b̥* > /b, p, f/. Такі ж зміни у вигляді опозиції приголосних *b – p – f* виявила Л.М. Ягупова в графічних варіантах префікса *ab-*, розглядаючи його функціонування в текстовому корпусі різних діалектів свн. періоду [303, с. 14].

Г.Діттмайер подає у своєму словнику *apa* у вигляді кореня типу *Apen, Epen, Aap, Appe* [323, с.13], в яких приголосний /p/ входить до ненаголошеного складу, а отже і є артикуляційно відносно слабким. Розглядаючи зміни пересуву приголосних, зокрема данського, вчені відзначають оглушення колишніх дзвінких /b, d, g/, які є слабкими (ненапруженими) і протиставляються сильно аспірованим /p, t, k/ [96, с. 56]. Із писемних свідчень давнього періоду розвитку німецької мови відомо, що у слабкій фонетичній позиції відбувається оглушення дзвінких типу двн. *tag* > свн. *tac*. Такий же оглушений /p/ має місце і в післякореновому форманті західноєвропейських наймень у вигляді *-apa*. Наприклад: *Erpe, Orpe, Marpe, Gellep, Geldapa, Kirsupu, Hannapes* [323, с. 18–47]. Подальше послаблення відбувається і щодо звука /p/, який в двн. час поступово змінився у щілинний /f/. Ця фонетична закономірність відома як другий (верхньонімецький) пересув приголосних. Наприклад: 13 ст. *Brachtfe, 929 Brathaphu, Norf, Abudaffa, Elsava, Dreisafa*. Взагалі-то Г.Діттмайер відзначає, що *apa* має такі варіанти реалізацій: *-epe, -pe, -p, -aff, -of, -f* [там само, с.5]. З іншого боку, спостереження показують реалізацію в цій же позиції і давнішого /b/ (із **bha*). Наприклад: 1120 *Assaba, 9 ст. Elisba, Elb, 1033 Gelduba, 890 Hasbo, 11 ст. Hasba, 1169 Hesbe, 1000 Hasba*. За формою і семантикою *apa* буває дуже близьким до *Bach*, у такому вигляді Г.Діттмайер дає переклад гідронімів, як, наприклад: [там само, с. 16] *Elspa = Elsbach* (9 ст. *Elisba*), *Vispe = Fischbach*, [с. 34]; [там само, с.27] *Gennep = Kniebach* (1033 *Gelduba*), [с. 35] 1515 *Dreispa + Dresbach*, пор.: [с. 22] 1210 *Wanepi* і 727 *Wambeek*.

В. Г. Таранець

Аналіз показує, що *-ba* і *-bach* виступають омонімічними формантами, виражаючи те саме значення. Оскільки *(a)pa* з часом втратило своє первинне значення, то в іменах трапляються доповнення у вигляді такого ж форманта *bach*, але зрозумілого для сучасників. У результаті оніми структурно являють собою ланцюжок *-apa + bach*, доданий до кореня. Наприклад: *Alpenbach* (пор.: *Alpe*) [там само, с. 15], також гідроніми, наведені в дисертації Ф. Вітт (1912) [цитуємо за кн.: 323, с. 51]: *Krepebach* (пор.: *Kreipau*), *Schliepbach*, *Schleifbach* (пор.: *Scheppau*).

У прикладах, наведених Г. Дітмайером, подибуємо семантичні синоніми *bach* та *ah^wa* ‘вода’. Про їхню спорідненість в іменах з *apa* вище вже йшлося, гідроніми реалізуються в один час, але в різних регіонах, тобто вони виключають одне одного географічно [323, с. 70]. Іноді їхні реалізації настільки близькі формально, що важко розрізнити, який із цих формант був першоджерелом. Наприклад, в гідронімі 1330 *rivus kerspouwe*, вважає Г. Дітмайер, кінцевий формант представлений від *aha* [там само, с. 48], хоча, якщо виходити з точки зору, що тут первинним був **bak^wa*, то кінцеве *-rouwe* прямо з ним співвідноситься. Понад те ми вважаємо, що наявність кінцевого *-we* саме і засвідчує лексему **bek^wa* і її реалізації у вигляді *-pa*, *-pah*, *-beek*, *-bach* у західноєвропейських гідронімах та топонімах.

Таким чином, аналіз західноєвропейського гідронімічного матеріалу дозволяє прийняти зародження і розвиток форманти *apa* і його варіантів у такому вигляді, починаючи від індоєвропейської праформи, що позначала ‘воду; річку’:

(1) іє. **k^wa* > піє. **k^wa* ~ дє. **bha* > герм. **b-* > нім. *b*, *p*, *f*.

Але є й такий розвиток:

(2) іє. **k^wa* ~ дє. **pa* > герм. **fa*.

Цей напрямок (2) від дє. **pa* засвідчений, наприклад, у мовах: дінд. *vāpi* ‘ставок продовгуватої форми’, лит. *ùpė* ‘річка’, лтс. *upe* ‘річка, потік’ [262, с. 272].

Очевидно, що в одному і другому випадках кінцеві германські форми зазнали на собі впливу двох субстратів – Трипільського та Північного, про що вже йшлося вище.

Оскільки, як уже зазначалося, найдавніший шар гідронімів у Європі належить до I половини 2 тис. до н. е., то можна припустити, що давньо-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

європейські етноси вже існували на терені Трипілья в 3 тис. до н. е. Цілком ймовірно, що впродовж 3 тис. до н. е. відбувалося зародження нових етносів і їхня міграція в Європу.

У зв'язку з розглянутими західноєвропейськими гідронімами та інтерференцією їхнього форманта **ба* (*ba, pa*) з позицій впливу Трипільського субстрату цікаво подивитися в цьому руслі окремі наразі спірні етимології, зокрема назви річок *Ельба* та *Одер*. Обидва гідроніми, вважається, відносяться до «давньоєвропейського» шару слів, що близько стояв до стану індоєвропейської прамови. Зосередьмося на цьому детальноніше.

Сучасний стан речей щодо походження назви *Ельба* детально відображено в німецькому лексиконі [372, с. 100–101]. Свідчення стосовно цього гідроніма сягають грецьких та латинських джерел і мають вигляд: *Ἄλβις*, *Ἀλβιον*, *Albis*, *Albim* [там само, с. 100]. Адам Бременський порівнював *Albia* з дсканд. *elfr* зі значенням 'річка'. Починаючи з 6 ст. н.е. це наймення засвідчене в західнослов'янських мовах у вигляді: полаб. *Laby*, луж. *Lobja*, чеш. *Labe*.

Виходячи з наших засад, визначальним у гідронімі *Elbe* є кінцевий формант *-be*, який за походженням вважаємо субстратним, подібно до розглянутих вище германських водоназв. Його можна віднести до герм. **бе* (із де. **bha*) подібно до нім. *Bach*. Початковий приголосний **б-* змінився в германських мовах, як було показано вище, в своїй еволюції в */b, p, f/*. Саме у такому вигляді засвідчене дсканд. *elfr*, в якому на місці **б-* знаходиться */f/*. Спорідненими виглядають також назва потоку *Elpe* (Hessen), яку наводить Г. Дітмайер [323, с. 16], а також *Elpe* (Düsseldorf) [с. 18] та ін. Очевидно, що гідронім *Ельба* має в основі германський формант і належить до того часу, коли в місцях, де протікає річка, первісно проживали германці.

Відносно спірну інтерпретацію мають форми гідроніма *Одер*, засвідчені у численних історичних документах. Впевнено фіксується р. *Одер* з X ст. н.е., серед інших представлені форми: п. *Odra* (X ст.), 948 *Oder*, 965 *Odera*, 968 *Odoram*, біля 1075 *Oddera*, 1175 *Odri*, *Odre*, *Odrum* [391, с. 546]. Із давніх досліджень Й. Удольф виділяє п'ять підходів до розв'язання етимології походження назви річки *Одер*, серед них германська

В. Г. Таранець

точка зору, кельтська, іллірійська, венетська та слов'янська [там само, с. 546]. Германські вчені пов'язують *Oder* з двн. *ater* 'швидко', серед слов'янських заслуговує на увагу розгляд гідроніма у вигляді *o(b)+derq* 'рвати, смикати, чистити'. М.Фасмер вважає походження р. *Oder* дослов'янським, тобто появу його до розпаду індоєвропейської спільноти.

Основна проблема, як пише Й.Удольф, полягає в оцінці «вставного» голосного у ранніх словоформах типу *Odere, Odera, Odora, Oder*, як на цьому наполягають слов'яни [там само, с. 546]. Подібний голосний має місце в германських онімах, які не викликають якихось заперечень, як, наприклад: *Bьbr/Bober, Ochla/Ochel, Oبرا/Ober*. Паралельні назви *Oder* засвідчені в інших регіонах Європи, зокрема: *Odra* – річка в Хорватії, *Odra* – в Богемії, *Odra* – в басейні Дніпра, *Adros* – в Іспанії і т. ін. [с. 547]. Все це дозволяє Й.Удольфу прийняти точку зору, згідно з якою *Oder* належить до «давньоєвропейського» гідроніму, що існував до появи окремих європейських мов, і тому в *Oder* не відбито загальногерманський перехід приголосного (закон Грімма) [с. 547].

Останнє зауваження, на нашу думку, якраз суперечить викладеній вище позиції Й.Удольфа про існування слова *Oder* до розпаду «давньоєвропейської» спільноти. Як свідчать численні приклади, розглянуті нами вище догерманські форми мали зміни типу першого пересуву приголосних під впливом Північного субстрату, і тому в *Oder* приголосний *-d-* повинен був би мати зміну типу де. **d* > герм. **t*, чого не сталося насправді. З іншого боку, наше дослідження показує, що первинно давньоєвропейська спільнота проживала на терені Трипілля і помешкання нащадків аріїв в районі *Oderu* було часом існування уже окремих етносів і мов.

Походження герм. **đ* можна трактувати через стадію пересуву приголосних із піє. **dhe*. У такому випадку догерманське **-dher* розвинулося під впливом Трипільського субстрату із іє. **ker* (< **k^wer*) зі значенням, що відноситься до водойм. Такий корінь має місце в окремих індоєвропейських мовах: герм. **war* 'вода', скр. *vār; vāri* 'вода', ав. *vār* 'дощ', *vairi-* 'озеро', тох. А *wār*, В *war* 'вода', дсакс. *waer* 'фонтан', дсканд. *vari* 'рідина, вода', [323, с. 22; 351, с. 5]. Якщо в гідронімі *Oder* германський приголосний */d/* походить із **đ*, то його реалізація в германських мовах, аналогічно герм. **b-* (див. вище аналіз *-apa*), повинна б

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

мати варіанти словоформ з одним із серединних /-t-, -ts-, -ss-/. Такий ланцюг можна припустити, оскільки /-d-/ знаходиться у фонетично слабкій (ненаголошеній) позиції. Проте факти мов свідчать протилежне: в усіх випадках в гідронімі *Oder* реалізується той самий варіант /d/. Це засвідчує, що *-der* в найменні річки не є германського походження, а відноситься до первинного субстратного де.**-der*, яке наявне зокрема в балтійських та слов'янських мовах. В одній і другій групах мов є споріднені розглянутому форманту гідроніми (пор.: *Одра* (бас. Дніпра), *Svērē* (лит., рос.), *Swerepe* (дпрус.) [див.: 251, с. 206], тому співвіднесеність з якоюсь із названих мов потребує спеціального дослідження.

Розгляньмо ще деякі етимології давніх слів, які, на наш погляд, зазнали впливу Трипільського субстрату і в яких досить чітко відбито явище субституції приголосних. До цих лексем належать прадавні корені, що позначали в мові аріїв число '5' та главу сім'ї 'батько'.

В індоєвропейських мовах форми числа 'п'ять' є надзвичайно різноманітними, і тому важко звести їх до якогось одного переконливого варіанту без натяжок. За звичай, загальноіндоєвропейською вважається реконструкція **penk^we*, а до неї зводяться всі інші, які мають в собі приголосні **p* та **k^w*, хоча і в різних позиціях слова. Останнє пояснюється дисиміляцією початку і кінця слова, яка, нібито, викликала той чи інший консонантний варіант. Наприклад: лат. *quīnque*, вірм. *hing*, дірл. *cóic*, гал. *petre*, лит. *penki*, лтс. *pieci*, дінд. *páñca*, ав. *pañca*, алб. *pesë*, тох. А *pāñ*, В *pis*, псл. **pęть*, гр. *πέντε*, герм. **fēm̥f(e)* [90, с. 652-653; 264, с. 426]. На наш погляд, фонетична узгодженість можлива лише у випадку, коли всі індоєвропейські форми числа '5' розглядаються під кутом зору впливу субстрату, і саме особливостей субстрату мови мешканців Трипілья. Розгляньмо цю сторону питання.

Попередній аналіз словоформ зі значенням 'п'ять' показав, що індоєвропейській праформі відповідає лат. *quīnque*, мотивація якої має семантику 'рука-одна' [див.: 238, с. 80]. Про архаїчність цієї форми свідчать всі романські мови, в яких в обох позиціях словоформи реалізується лабіовелярний **k^w* (пор.: іт. *cinque*, ісп. *cinco*, порт. *cinei*, пров. *cinc*, фр. *cinq*, вал. *cinoi* [324, с. 413]. Зімкнений задньоязиковий приголосний має місце частково і в кельтських мовах, зокрема: дірл. *cóic*, але гал. *petre*.

В. Г. Таранець

Очевидно, що романські та деякою мірою кельтські мови не зазнали щодо цього впливу субстрату. Вірмени, які не проживали на терені Трипілля, засвідчують власне індоєвропейський корінь числа '5', пор. вірм. *hing* 'п'ять', анлаутний приголосний якої вийшов із зімкненого іє. **k*. Все це дає нам право, виходячи із вищезазначеного, реконструювати праіндоєвропейську форму у вигляді іє. **k^winak^we* 'рука-одна', 'п'ять пальців'. Варто відзначити, що у багатьох мовах слово 'рука' має також значення '5' [див.: 378, с. 387].

Цікаво зазначити, що вплив Трипільського субстрату на іє. **k^wink^we* проявився по-різному в давньоєвропейських мовах, що свідчить про існування в цей час серед аріїв діалектного розчленування, а також географічно різних місць їх проживання на терені Трипілля. По-перше, у багатьох індоєвропейських діалектах відбулося заміщення початкового приголосного у вигляді **k^w* - *p*. Наприклад: лит. *penki*, лтс. *pieci*, дінд. *ráñca*, ав. *rañča*, тох. А *pāñ*, В *pis*, псл. **pēť*, гал. *petre*. Початкове **p* було наявне і в догерманському корені, який під впливом дії Північного субстрату дав герм. **fēm̥f(e)*. У такому ж напрямку діяв і Балканський субстрат, споріднений з Трипільським, в результаті чого зазначена підстановка проявилася в грецькій та албанській мовах: гр. *πέντε*, алб. *pesë*.

По-друге, в кінцевому складі іє. **k^wink^we* також відбулося заміщення, але іншого типу: тут проявився в окремих діалектах зімкнений *-*t*- (псл. **pēť*, також в гр. *πέντε*), або -*p*- (герм. **fēm̥f(e)*, гал. *petre*), в інших фонетично розвинувся -*k*- (дірл. *soíc*, лтс. *pieci*, лит. *penki*, дінд. *ráñca*, ав. *rañča*) або відбулося його артикуляційне послаблення (тох. А *pāñ*, В *pis*, також алб. *pesë*).

Таким чином, аналіз чітко показує дію Трипільського субстрату на лексему іє. **k^wink^we* 'п'ять', що реалізувалася в більшості давньоєвропейських мов, поширених на терені Трипілля. Такий вплив проявився в мовах: слов'янських, балтійських, германських, індо-іранських, частково кельтських, повністю відсутня його дія в романських мовах.

До найдавнішої групи індоєвропейських слів належать родинні назви з давнім суфіксом *-*ter* [див.: 234, с. 8]. Оскільки нами розглядаються наслідки впливу субстрату на індоєвропейські мови, уваги заслуговує насамперед одна лексема з названої групи, це - **pētér*, в анлауті якої

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

знаходиться зімкнений *р-. Якщо прийняти, згідно з дослідженнями М.Гімбутас, що мешканці Трипілья мали матріархальний устрій, то арії, носії патріархату, принесли з собою ім'я *pətér. Можна допустити, що початкове *р- у зазначеному патронімі з'явилося під впливом мови трипільців у результаті підстановки на місці іє. *k^w-. Звідси випливає, що первісно у аріїв була форма *k^watér, яка протиставлялась спорідненій іє. *k^wina 'жінка' (пор. відповідно словотвірні елементи: *-na 'одна із...; перша' та *-tér 'два; другий'). Підтвердження цьому маємо у вірменській мові, в якій існує споріднена форма *hayr* з тим же значенням 'батько' [337, с. 365], маючи в лексемі артикуляційно послаблене h-, що походить із іє. *k. Близьким до індоєвропейського кореня є форма ірл. *athair* [ahəɾ], в якій початкове *ath-* є за своєю природою префіксальним [316, с. 23]. А втім, етимологи не мають єдиної думки щодо походження іє. *pətér і вважають його тлумачення непевним, допускаючи іноді походження із «дитячої» мови від *Papa* [325, с. 735; 328, с. 133]. На нашу думку, початкове *р- є субстратним і проявилось в давньоєвропейських мовах, включаючи індоіранські, в час проживання їх на терені Трипілья. Конкретні реалізації іє. *k^water мають у мовах такий вигляд: лат. *pater*, гот. *fadar*, ірл. *athair*, дінд. *pitár*, ав. *pitar-*, тох. *Apâcar*, тох. *B pâcer*, кімр. *-(g)wal-adr* [328, с. 133]. Споріднені корінь мають і слов'янські форми типу рос. *ба́тя*, укр. *ба́тько*, в яких початковий звук *b- є також за своїм походженням субстратним. До цього ж семантичного гнізда належить і укр. діал. *батьра*, *батар*, *бацар*, засвідчене в бойківських говірках [178, с. 46]. Цікаво зазначити, що такий же дзвінкий зімкнений наявний і стосовно іє. *k^wina, наприклад, в ірл. *bean* [bran] 'жінка' [316, с. 35] та редупліковане *ba- в слов'янських мовах (укр. *баба* і т. ін.). Проте в слов'янських мовах зустрічаємо на місці іє. *k^wina також глухий субстратний /р-/ , що реалізувався в лексемах укр. *пані*, *пан*. Останні представлені в українському фольклорі та в легендах Руської Півночі, зокрема в протиставленнях «чудь» та «пани» [201, с. 55, 80, 85–86].

Таким чином, іє. *k^water зазнало суттєвого впливу зі сторони мови автохтонного населення Трипілья, в результаті чого початковий лабіовелярний замінився губним зімкненим р-/b-. Таке заміщення відбулося в усіх без винятку європейських та індоіранських мовах, носії яких прожи-

В. Г. Таранець

вали в Трипільлі. Окрім цього, в германських мовах початкове дс. *p- змінилося під дією Північного субстрату в щілинний *f-.

Спостереження над впливом мови населення Трипілья на фонетичну сторону індоєвропейських мов, носії яких прийшли на цю ж територію і тривалий час там проживали, показали, що найбільш показовим і чітко виявленим є субстратний вплив на суперстрат (мову-реципієнт) в результаті **субституції** індоєвропейського лабіовелярного *k^w зімкненими p/b, t/d. Оскільки, як свідчить аналіз, у мові автохтонного населення Трипілья була відсутня фонема *k^w, то зазначена підстановка є незворотною. А це значить, що у тих випадках, коли в лексемах мови аріїв були наявні давні іє. зімкнені *p/b, *t/d (досубстратні), то вони могли залишатися без змін або змінювалися в фонетикогенетичному плані в напрямку *p > pf > f, *t > ts > s, p і t. п. Субстратні ж на стадії дс. *p/b, *t/d завжди корелюють з первинним іє. *k^w, який може бути засвідченим в одній чи кількох мовах, що перебували в Трипільлі, або в порівнянні з вірменською та іноді хеттською мовами, які не зазнали впливу зі сторони населення Трипілья. Таким чином, зімкнені приголосні, що з'явилися в тих чи інших давньоєвропейських мовах у результаті підстановки, завжди виявляються досить однозначно в порівнянні до аналогічних зімкнених, які були властиві індоєвропейській протомові. До останньої можна, наприклад, віднести лексему *atta* 'батько', в якій серединний зімкнений фактично не змінився в мовах і вважається первинним [328, с. 62].

Аналіз також показав, що фонетичні субстратні ознаки більше всього проявилися в мові слов'ян, які триваліше інших мов знаходилися на терені Трипілья.

2.2. Розпад давньоєвропейського етносу і зародження мов

Вищерозглянутий матеріал дозволяє припустити, що розпад давньоєвропейського етносу на терені Трипілья і зародження нових етнічних утворень відбувалися протягом 3 тис. до н.е. Проте, як свідчать археологічні дані, зокрема поширення шнурової кераміки, розселення індоєвропейців відбувалося вже в другій половині зазначеного тисячоліття і охопило Південну

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Німеччину, Швейцарію, Центральну Німеччину, Сілезію, верхів'я Вісли, Південну Польщу, Словаччину та Західну Україну [333, с. 25]. Однак лінгвістичні та культурологічні свідчення дозволяють все ж говорити про активну міграцію давньоєвропейських племен, зокрема кельтів, фрігійців, іллірійців та італіків у напрямку Західної Європи; на Північний Захід – германців, на Північ – балтів і розселення праслов'ян на території Трипілья впродовж другого тисячоліття до н.е. Одними із перших, як зазначають вчені, мігрували із Трипілья індоіранські племена в напрямку Індії та Ірану на Південний Схід.

На території Трипілья після міграції залишилися мовні сліди тих чи інших індоєвропейських діалектів, які дозволяють локалізувати місця помешкання їх носіїв, як про це свідчать численні наукові дослідження. Зупинімося на деяких групах мов, що витворилися на зазначеній території.

2.2.1. Індоіранські мови

Із попереднього відомо, що північно-східна гілка індоєвропейських мов включала в себе, окрім інших, індоіранські діалекти, носії яких мігрували в степи північного Причорномор'я та Приазов'я і в цілому на терени Трипілья. Археологічні розкопки свідчать, що заселення окраїн Маріуполя належать до раннього палеоліту, і вважається, що в Донбасі, Криму і Західній Європі співіснували неандертальці та люди сучасного типу [143, с. 7]. Досить часто змінювалися кліматичні умови і, мабуть, через це в районах Північного Причорномор'я немає пам'яток початку верхнього палеоліту [там само, с. 7].

До приходу аріїв в кінці VI тис. до н.е. почала складатися нижньодонська культура в Північному Приазов'ї [там само, с. 12]. У другий її період (5350–4500 рр. до н.е.), як свідчать розкопки із Маріупольського могильника, змінився поховальний обряд: небіжчика клали на спину, на боку або садили в скорченому вигляді, посипаючи червоним порошком – охрою, що був символом вогню та крові. У могилах знайдено різноманітний господарський інвентар. Населення вирощувало пшеницю, ячмінь, активно займалось скотарством, було приручено собаку.

Згодом нижньодонська культура змішалася з сурською, утворивши азово-дніпровську, яка припадає на неоліт (5100–4350рр. до н.е.) і була

В. Г. Таранець

поширена в степовому Подніпров'ї, Криму і Західному Приазов'ї [143, с. 14]. Союз різних культур становить собою етап ранньої індоєвропейської спільноти на зазначеному терені. Зоною поширення була територія від Уралу до Південного Буга, це був час, на нашу думку, приходу в ці краї арійських племен, і він припадає на середину V тис. до н.е.

Саме з наступного періоду, енеоліту, (4000- 2500 рр. до н.е.), як пише Л.І.Кучугура, населення Приазов'я познайомилося з першими металевими виробами – мідними та бронзовими [143, с. 14]. З цього часу чітко розрізняються два світи цивілізації: «землеробський (лісова, лісо-степова зони) і скотарський (степова зона)» [там само, с. 14].

Ранній етап енеоліту в Північному Причорномор'ї характеризується зародженням середньостогівської культури (3500-3300 рр. до н.е.), яка сформувалася на основі азово-дніпровської. Як свідчать археологічні розкопки, протягом 3800–2750 рр. до н.е. сформувався курганний спосіб поховань, що було ознакою життєвого укладу індоєвропейців. Могила (курган) означала перехід небіжчика із одного світу в інший. Ранньоеолітичний період характеризується зародженням ямної культури [143, с. 17]. До 80% всіх курганів Північного Причорномор'я належать ямній культурі [там само, с. 18]. У скотарів у ямний період була започаткована власна релігійна система, поряд зі старим тотемом головної фігури тварин з'явилась фігура людини – героя [с. 19]. У цей час відбувався розпад родової організації і зароджувалася суспільна ієрархія, що знайшло відображення у багатих похованнях вождів та досить скромних у скотарів та селян. Поховання відображають також соціальні конфлікти, боротьбу за стада, поля, «війна стала нормою життя» [143, с. 19].

З часом поряд з ямною культурою стала зароджуватися катакомбна культура доби бронзи (XXV-XX ст. до н.е.). Типовим для цього часу є мистецтво, пронизане сакральними ідеями, в основі яких наявні мотиви Сонця – зображення кола і свастики [143, с. 23]. У похованнях все більше проявляється соціальна структура суспільства, що чітко вирізняється наявністю ритуальних атрибутів у похованнях вождів та жерців стосовно професійних воїнів та рядового населення – селян та ремісників. Фінал катакомбної культури відзначається підвищенням ролі донецької культури.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Можна припустити, що в кінці III тис. до н.е. були сформовані нові племінні етноси в середовищі давньоєвропейської спільноти, яка почала розпадатися на окремі підгрупи. Вважається, що першими відділилися від мови-основи індоіранські племена, які на початку II тис. до н.е. почали мігрувати в зворотному напрямку, на Схід, в напрямку своєї першої батьківщини. В період зрубної археологічної культури від індоєвропейського суспільства відійшло іраномовне населення, частина якого переселилася на Прикубання, а звідти на Іранське плоскогір'я і стало основою зародження давньоіранських племен [143, с. 31].

Повертаючись до часу розпаду давньоєвропейської мовної спільноти, необхідно відзначити, що В.Кульбака та В.Качур вважають, що на кінець III тис. до н. е. існувало 3 гілки індоіранського народу, які відрізнялися між собою мовними та етнографічними ознаками в матеріальній і духовній культурі [140, с. 44]. До них належать: давньоіранці, індоарійці та нуристанці. Виходячи із досліджень археологічних розкопок зазначені вчені реконструювали процедуру поховання, жертвоприношення і в цілому духовний світ мешканців степової частини Південно-східної Європи, що дало можливість співвіднести ці культи з описаними в текстах Авести та Рігведи. Очевидно, що в такому випадку можна інтерпретувати культові знахідки з етносами населення, яке проживало у відповідній місцевості. Таким чином, В.Кульбака та В.Качур пов'язують носіїв «донецької катакомбної культури з індоарійським етносом, а інгульської – з давньоіранським» [140, с. 43]. На наш погляд, автори досить переконливо показали зародження соматичного культу ведичної культури на теренах степів Приазов'я та Подніпров'я, зіп'явставляючи її особливості зі слов'янськими традиціями. Особливо необхідно виділити питання ідентифікації *Соми-Хаоми* з рослиною *Мак*, який індоіранці використовували в релігійних обрядах [141].

В.Кульбака і В.Качур дослідили один із ранніх культів індоіранської міфології – це «культ Соми – Хаоми: рослини, напою, божества» [141, с. 24] і порівняли з роллю цієї рослини в давньоукраїнській народній традиції, що відбито в легендах, переказах, казках, повір'ях, обрядових піснях, прислів'ях та ін. [там само, с. 17]. Спорідненість культового використання маку дозволяє об'єднати ці традиції розглянутих культур в єдину археологічну культуру соматичного типу [с. 26].

В. Г. Таранець

Дослідження В.Кульбаки та В.Качур свідчать, що міфологічні сюжети індоіранців «відносяться до III тис. до н.е.», коли вони перебували на території України, оскільки ці племена з'являються в Індії в середині II тис. до н. е. [141, с. 49]. Санскритські письмена мають свої витoki в Україні, зокрема зазначені вчені зафіксували споріднені знаки на горщику зрубної культури, який належить до пізньобронзової доби і який було знайдено в кургані біля м.Артемівська Донецької обл. [там само, с. 49-50].

Відокремлення індоіранських племен від гілки праіндоєвропейського етносу, що перебував у Причорномор'ї та Приазов'ї, зумовило їх міграцію на Схід і розселення на азійській території. Про це свідчать історичні факти пізніших щодо Трипілля часів. Так, давньоперська мова (VI-IVст. до н. е.) локалізована в частині сучасного Ірану. Архаїчнішою є авестійська мова, представлена священними зороастрійськими текстами – текстами Авести, які засвідчені до VI ст. до н.е.

Обжиті індоіранцями степи південних районів України та Росії не залишалися ними надовго. Л.І.Кучугура вважає, що внаслідок коливання кліматичних умов зменшилося населення степової частини Південно-Східної Європи, частина якого перейшла до кочового скотарства [144, с. 32]. Проте археологічні дані свідчать про вторгнення в Північне Причорномор'є нової хвилі іраномовних племен, яка почалася з формування культури історичних кіммерійців. В 900–650 рр. до н. е. в Північному Причорномор'ї проживали кіммерійці, про які повідомляють письмові джерела грецьких та східних авторів. Поховання кіммерійців знайдені поблизу м. Маріуполя, що відносяться до IX ст. до н.е. [там само, с. 33]. На зміну їм, як свідчать археологічні знахідки [с.34], в VII-VI ст. в Приазов'я прийшли скіфи. Як пише Геродот (V ст. до н. е.), вони витіснили із Північного Причорномор'я кіммерійців. Поховання у скіфів вирізняються багатством своїх воєначальників та вождів, їх супроводжують різноманітні атрибути військового спорядження, разом з ними поховані всі наближені особи, як наложниця, охоронець, конюх тощо. Скіфське суспільство було побудоване на засадах «військової демократії», що дозволило номадам суттєво розширити свої володіння і створити Велику Скіфію. Основним заняттям скіфів було скотарство, їхнє багатство утворювали вівці, кози, коні та корови. Вони карбували також свою монету.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Особливістю індоєвропейських племен зазначеного регіону було подальше протиставлення збагатілої верхівки і основної трудової маси населення, яке ґрунтувалося відповідно на видах їхньої господарської діяльності – скотарстві чи землеробстві. Частина киммерійців та скіфів разом зі слов'янами освоювала Лісостеп і займалася землеробством [132]. На півночі Причорномор'я у степових місцях зосередилися племена, в яких переважали скотарі. Можна допустити, що кількісне зростання населення і обмеженість території викликали подальші міграції у напрямку Північно-Західної та Центральної Європи, а індоіранських племен – у напрямку первісної прабатьківщини. З останніми пішли і кочові скіфські племена, які згодом повернулися до місць Північного Кавказу, а потім і Надчорномор'я. Попри те що Геродот і пише про вторгнення скіфів у північночорноморські землі, проте археологія, як пише М.І.Артамонов, “не знає ніякого вторгнення нового населення в Північне Причорномор'я” [9, с. 11]. Це, на нашу думку, може пояснюватися тільки безперервністю культури, що була притаманна на цих землях протоскіфам і тим скіфам, що прийшли в VII ст. до н. е. на ці землі повторно.

У зазначений історичний час Геродот розрізняє серед скіфських племен дві групи: скіфи-царські і скіфи-землероби. Останні легко асоціювалися з населенням Лісостепу, де вже проживали потомки протоскіфів. Скіфи-царські займали південь території України, звідки вони тримали в покорі племена-землеробів Лісостепу і збирали з них данину, а також контролювали всі торговельні шляхи, які йшли на Близький Схід та в Середземномор'я. Скіфи-землероби вели осілий спосіб життя, будували для прожиття, а іноді тільки для свого захисту городища у вигляді земляних укріплень, займалися також ремеслом, зокрема опанували виплавку металу. Як свідчать розкопки городищ, скіфи орали землю дерев'яним плугом у вигляді гака з дерева, впрягаючи пару волів чи коней, сіяли пшеницю, ячмінь, просо, розводили корів, коней, овець та свиней [9, с. 94-98]. Мабуть, часті набіги кочівників із степових районів на землі Лісостепу примушували їх жителів будувати городища-сховища і разом з тим створювати військові формування. Про це свідчать численні поховання по обидва берега Дніпра (вздовж р.Сули, по р. Сейм) чоловіків-воїнів [там само, с. 110–111].

В. Г. Таранець

У межах Скіфії знаходилися слов'янські племена, які користувалися захистом від ворогів саме завдяки наявній скіфській військовій організації. У цілому можна говорити про етносоціальну неоднорідність скіфів. Керівна верхівка Скіфії жила у першу чергу за рахунок праці землеробів - слов'ян, скіфів та інших племен, а також розвитку ремесел і торгівлі з іншими державами. Слов'яни, які в цей час не мали своєї державної організації, мирилися зі своїм підневільним становищем, тим більше, що воно не було особливо жорстоким. Про це свідчить те, що скіфи себе вважали також слов'янами (пор. етимологію слів *склавіни*, *сколоти* в: [234]), не роблячи особливої різниці між різноплеменними та різноетнічними землеробами.

Можна припустити, що до середини V ст. до н. е. скіфське землеробське населення “змушене було залишити свою країну через причини, що залишаються невідомими” [9, с. 112]. На нашу думку, спільність арійського походження, а також тривале заняття землеробством і, очевидно, дружні відносини з численними слов'янськими племенами, зокрема з антами, що проживали в цей час на одній території разом зі скіфами-землеробами, сприяли розчиненню останніх серед слов'ян. Слов'яни-анти розширювали свою територію і поширили свої землі до Північного Причорномор'я.

Зміна кліматичних умов та зародження внутрішньої кризи в багатоетнічному скіфському суспільстві привели до поступового занепаду могутності цього племінного об'єднання на початку III ст. до н. е., і на зміну їм з-за Дону прийшли *сармати*, також одне із іраномовних племен, які були за походженням, способом життя і культурі близькими кіммерійцям і скіфам [40, с. 8]. Про це свідчать поховання, знайдені в районі Донбасу [144, с. 37]. Їхнє просування на захід відбувалося кількома хвилями. У структурі їхнього суспільства чітко виявлялися суперечності панівної кочівної верхівки і основної маси воїнів, про що свідчать багаті “царські” поховання та маса поховань рядових воїнів [40, с. 155]. Сарматське плем'я було надзвичайно воєнізоване: всі чоловіки були воїнами. Основним джерелом збагачення були пограбування сусідніх народів: вони спустошували Середнє Придніпров'я, життя носіїв пізньозарубинецької культури стало нестерпним [там само, с. 153]. Держава Сарматія,

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

згадує Тацит, простягалася до меж германців та фіннів, займаючи терени венедів. Сармати відрізнялися від цих народів своїм кочовим способом життя і проводили весь час у халабудах і на коні [244, с. 641]. У I ст. н. е. в степах Східної Європи з'явилися кочові іраномовні племена *алани*, які підкорили собі сарматське населення, культура якого не мала з культурою аланів особливих відмінностей [8, с. 43–44].

Як і скіфи, сармати створили великий племінний союз, в основі якого знаходилася аристократія, що очолювала могутню кінну армію. Просування на захід було перервано вторгненням в III ст. н. е. в Північне Причорномор'я *готів*, що знаменувало собою початок Великого переселення народів.

Готи під тиском холодів та голоду поступово пересувалися від Балтійського до Чорного моря [144, с. 40] і в II ст. н. е. вже з'явилися у степах Північного Причорномор'я. Вони являли собою союз різних племен, проживали в степах Причорномор'я від Дону до Дунаю, займаючи всю лісостепову смугу території України [8, с. 45]. Час існування Готського союзу III і IV ст. н. е. збігається з існуванням черняхівської культури. У цій спільноті, крім готів, були гети та фракійські племена. Не порушуючи грецьких поселень, готи разом з місцевим населенням обживали все побережжя Північного Причорномор'я та Приазов'я. Вони займалися землеробством, вирощували велику рогату худобу.

У Приазов'ї жило готське плем'я герулів, з яким в 371 р. [Йордан, §23, 117–118] зіткнулися гунни, одне із племен тюркомовних народів. По сусідству проживали слов'янські племена *анти*, про яких Йордан згадує в IV ст. У цей час на зазначену територію вторглися *гунни*, войовниче плем'я, при перших ударах яких готський союз розпався.

Готи зазнали поразки, і для гуннів став відкритим шлях до Дніпра – центру готської держави. Після чергової поразки готів в бою загинув їхній король Германаріх, що призвело до подальшого занепаду і розпаду готського племінного об'єднання. Гунни відтіснили готів до Дунаю і створили в Північному Причорномор'ї свій племінний союз.

У VI–VII ст. у Причорномор'ї почали виникати військово-політичні об'єднання тюркських племен кутрігурів та утігурів [144, с. 42], які поступово прийшли на зміну гуннам. Складність цих часів полягала в тому,

В. Г. Таранець

пише Л.І.Кучугура, що в Північному Причорномор'ї жили «представники кількох ірано- і тюркомовних народів: алани, кутрігури, давні болгари, на яких чинили вплив авари та анти» [там само, с. 43]. У пізніший час Північне Приазов'я заселяли також різні племена, зокрема: печеніги (X-XI ст.), торки (XI ст.) та половці (XI-XIVст.) [144, с. 47]. У цьому регіоні знайдено багато половецьких поховань, а також половецькі святилища – кам'яні статуї у вигляді кам'яних баб (жіночі та чоловічі статуї), які збереглися до сьогодні в Приазов'ї [там само, с. 50]. В XIII ст. зі Сходу нахлинула хвиля монгольських завойовників, яка на довгі роки захопила приазовські та причорноморські землі. Археологічні розкопки цього регіону свідчать про великі військові потрясіння, які відбувалися до і в час існування Золотої Орди, та пізніше утворення на цих теренах Кримського ханства, що припадає на першу половину XV ст. [с. 55].

Вважається, що в VI ст. в Європі з'явилися *хазари*, теж тюркомовні племена, а з VII ст. існувало вже дві самостійні держави: Хазарська і Болгарська, близькі за етнічним складом і за своїм походженням [6, с. 171]. У цей час Хазарія володіла Причорномор'ям і Азово-Каспійськими степами. В кінці VIII – напочатку IX ст., як зазначає М.І.Артамонов, поляни звільнилися від хазарського ярма, проте в кінці IX ст. в степи Надчорномор'я вторглися численні орди *печенігів*, з якими східнослов'янським племенам, об'єднаним на цей раз в єдину державу – Київську Русь, знову довелося вести наполегливу боротьбу.

2.2.2. Балтійські мови

Балтійські племена останніми відійшли з терену Трипілля у північному напрямку до теперішніх земель Балтики. В.М.Топоров і О.М.Трубачов вважають, що на території Верхньої Наддніпрянщини «існував особливий балтійський діалект, оскільки досліджувана ними гідронімія етимологізується за допомогою як східно-, та і західнобалтійських» мов [251, с. 68]. Слов'янська гідронімія «за своїм архайчним характером ближча сучасним балтійським мовам, ніж апелятивний склад відповідних слов'янських мов» [60, с. 65].

Осідлість балтійських народів є причиною стародавності однієї із іє. прамов, вчені відзначають спорідненість латвійської і литовської мов

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

з індійським санскритом. Це послужило вченим причиною шукати прабатьківщину індоєвропейців на східному побережжі Балтійського моря. Консервативність цих мов збереглася до XIX ст. [332, с. 529].

Найтривалішим було життя на терені Трипільля слов'янських племен. З часом слов'яни розселилися на Трипільській території, зайнявши лівобережжя Дніпра і місця до Дону та Північного Причорномор'я.

Як уже нами було зазначено [234], для давнього часу протомови допускається існування тотожних за змістом форм де. **ker-/kel-*. Остання виявляється в таких етнонімах як *литовці*, *латиші*, до першої необхідно віднести назву *прус*.

Назва країни 'Литва' у литовській мові виглядає сьогодні як *Lietuvà*, що походить від назви жителів цієї країни. У давньоруській мові *литовці* писалося *литѡва*. Автори українського етимологічного словника відзначають, що розглядуваний етнонім "загальноприйнятої етимології не має" [89, с. 245]. Вважається, що він походить від назви річки *Léita*, тобто *lieti* 'лити', існують і інші точки зору. Назва 'Литва' в середньоніжньонімецькій мові мала вигляд *Lettowen* [263, с. 502].

Структурний аналіз слова лит. *Lietuvà* 'Литва' дозволяє виділити дві частини *Lie-tuvà*, які являють собою відповідно кореневу і суфіксальну морфеми. Остання нагадує граему **-tak"a* 'два' зі значенням двоїни, що виражала в давній час цілісність та множинність [235]. Початкова частина слова може бути реконструйована у вигляді **lê-*. Аналізуючи функціонування в правові семантичної парадигми з коренем іє. **gher-* у назві арійських племен, до яких належать також балтійські племена, можна припустити, що корінь *lê-* являє собою редукований варіант іє. **gher-/ghel-*.

Так само можна пояснити походження назви другого балтійського народу – *латишів*, що в їх мові позначаються *latvieši*, і звідси бере свою назву країна 'Латвія' *Lātvija*. І цей етнонім не має в літературі задовільного тлумачення. Його походження виводять із назви струмка *Late*, або вважають запозиченням із одних чи інших мов [88, с. 201]. У розглянутому слові також виділяються дві самостійні морфемні частини – корінь і суфікс двоїни *Lā-tvija*. Самостійний розвиток **la-* відбувався уже на ґрунті зазначених балтійських мов одноразово з граматичним форман-

В. Г. Таранець

том **-twa*, типовим для цих мов. Вказаний формант позначав двоїну і мав значення збірності.

Досить давню форму розглянутих етнонімів дозволяють реконструювати гідроніми та топоніми центральної частини Білорусії. Вони засвідчують, що в цій місцевості проживало в давні часи балтійське плем'я *лотва*, від якого походить сучасна Латвія [85, с. 70–71]. Коренева частина *ло-* свідчить про лабіальний характер початкового складу, що існував раніше і зредукувався. Такими ж давніми вважаємо і форми др. *Лот(ь)ва*, п. *Łotwa*, що позначають Латвію [130, с. 72]. У цілому можна припустити утворення найменш *литовців* та *латишів* із форми де. **kel(a)-* ‘арії-землероби’, яка була, поряд з де. **ker-* ‘арії-скотарі’, в основі родоплемінних назв у час розпаду індоевропейського праєтносу [див.: 234]. Очевидною є спорідненість назв двох балтійських народів, а також походження їх етнонімів від одного кореня.

До групи балтійських мов належить давньопруська мова, носієм якої були *пруси*. Походження цього етноніма тлумачиться по-різному, але немає жодного задовільного пояснення [264, с. 389]. Назви цього народу та країни в минулому відображені у різних мовах у такому вигляді: др. *прусы* ‘Прусія’, п. *Prusy* ‘тс.’ лит. *prūsas* ‘прус’, лтс. *prūsos* ‘тс.’, лат. *Prusi*, *Pruzē*, *Prutheni*, останнє з’явилося, ймовірно, під впливом кельтського етноніма *Rutheni* [264, с. 389]. В араб. *Brūs*, свн. *Brazzi*, нім. *Borussen*, гр. *Βοροδσκοι* (у Птоломея), *B^urūs* (у Ібрагіма-ібн-Якуба), *Pruzi* (у Баварського Географа), а також у інших авторів: *Puzzi*, *Pruze*, *Pruzze*, *Проуси* [250, с. 7].

У наведених формах структурно виділяється коренева частина, яка має такі варіанти вираження: *pru-*, *bru-*, *boru-*, *boro-*, *b^urū-*. Виходячи з того, що початкова сполука приголосних з’явилася пізніше, ніж форми з голосним між ними, серед зазначених варіантів кореня давнішими є *boru-*, *boro-*, *b^urū-*. Останні можна подати в загальному вигляді **poru-*. Порівнюючи цей корінь із спорідненими за змістом **gher-/ghel-*, які вийшли із протоформ де. **ker-/kel-*, і виходячи із єдиної семантичної парадигми етноніма *арії*, припускаємо походження **poru-* ‘пруси’ із де. **ker-* ‘арії-скотарі’. У той же час історично ніколи звуки *k-* і *p-* не переходили один в одного, про що вже йшлося вище. Залишається лише варі-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ант перцептивних змін - це підстановка *p* на місці лабіального елемента приголосного іє. **k^w-*, який існував у мові-основі, тобто давньопруський **p-* міг вийти тільки із іє. **k^w-*. Таким чином, проведений аналіз дозволяє прийняти походження пруського кореня **poru-* із індоєвропейської форми, що позначала *аріїв*. Лабіальна ознака вплинула в пруській формі на наступний голосний і модифікувала його в [о]. У розглянутому випадку відбувся вплив Трипільського субстрату, що привело до зміни де. **k^wera-* ~ д.прус. **poru-*.

У літературі вважається, що відносно пізно виділилися балтійські племена із давньоєвропейської мовної спільноти, яка нами тут розглядається. А. Бутрімас, Г.Чесніс відзначають появу перших носіїв культури шнурової кераміки на терені Прибалтики в кінці III тис. до н. е., які, вважається, прийшли з півдня [34, с. 39]. Цієї думки дотримується і Л.Долуханов. Більше того, він звертає увагу на заміну структури землеробства в цей час і перехід в окремих районах до кочового скотарства. Всі ці процеси мали місце в середовищі населення, що розмовляло на індоєвропейських діалектах [79, с. 61]. Про давній час їхнього проживання на цій території свідчать назви річок, особливо Верхнього Подніпров'я, наприклад: лит. *Vaduva, Vadwa*, лит. *Tytuva, Mituva*, лтс. *Dangava* [254, с. 59]. До балтизмів відносяться також гідроніми: дпрус. *Karnithen* 'Корна', *Raystopelk* 'Реста, Ректа', дпрус. *Swerepe*, лит. *Svérė* 'Свара', *Skirvytė* 'Скверета' [251, с. 191-207]. Наявність у зазначених власних назвах формантів типу *-tuva, -dwa, -then* свідчить про їх відносну самостійність і помітність у словоформах, зокрема у етнонімах, що були розглянуті раніше (лит. *Lietuvà* 'Литва', лтс. *Lātvija* 'Латвія', лат. *Prusi, Pruzė, Prutheni* 'пруси'). Очевидно, що зазначений суфікс етимологічно вийшов із іє. **tawa* зі значенням збірності ('два-*wa*', де *-wa* – одиниця лічби) і він тим самим засвідчує час спільного проживання предків слов'ян і балтів у межах давньоєвропейської мовної сукупності, тому їх можна зустріти і в інших мовах цього регіону, зокрема в слов'янських. Наприклад, цей формант має місце в назві м. *Полтава*, яка згадується в літописі в 1174 р. у вигляді *Лтава*. Це давнє поселення "виникло в урочищі *Лтави* вздовж річки" [131, с. 40]. Очевидно, що структурно топонім розпадається на дві частини *Пол-тава*. Осно-
ва *пол-* слов'янська і значить 'земля, поле', а *-тава* є показником збір-

В. Г. Таранець

ності, що має форму двоїни, і походить із граматичного форманту давньоєвропейської прамови на терені Трипілля.

Зазначений вище словотвірний елемент у вигляді суфіксів **-tawa/* **-twa* закріпився у балтійських мовах і набув типологічних рис. Балтійські мови, зазначає Й. Удольф, мають у гідронімах суфікси **-av-* і **-âv-*, наприклад: *Artavā, Latavā*, і багато інших первинних суфіксів, відсутніх у слов'янських мовах [392, с. 558].

Можна передбачити, що вказана перцептивна субституція у найменні *пруси* відбулася вже після того, як балтійські племена розпалися на окремі етноси. Вихідні корені відзначених вище етронімів свідчать, що литовці та латиші займалися переважно землеробством, а пруси – скотарством, яке відзначалося також впливом на господарство військової справи (подібно до германців). Пруська археологічна культура, що виникла в I-II ст. н. е., нерідко засвідчує поховання коня в повному спорядженні в могилах у нижньому ярусі, а це свідчить про культ коня у давніх прусів [137, с. 72].

Серед типологічних рис окремих давньоєвропейських мов, як було вище зазначено, називають гідронімічні суфікси: (сл. мови) *-ka, -ko, -wa, -ьna*; (герм.) *-aha, -awa, -kwa*; (балт.) *-duva, -twa, -wa, -īnā* [251; 254]. Але ці граматичні форманти витворилися на терені Трипілля і, як показує наше дослідження, вони були притаманні відповідним де. діалектам до розпаду давньоєвропейського праєтносу. Це свідчить про їхнє єдине походження, і тому, наприклад, у слов'янських мовах можна зустріти в онімах всі зазначені вище суфікси. Очевидно, що після розпаду праєтносу і зародження окремих мовних гілок останні успадкували ті чи інші риси, що стали згодом типовими для цих мов. У такому ж світлі, вважаємо, необхідно розглядати і корінь **don* 'вода', тобто як давньоєвропейську лексему, яка присутня також у слов'янських гідронімах *Дон, Дніпро* та ін. Індоевропейські мови успадкували цей лексичний формант із де. словника і реалізували його як типовий для цих мов.

2.2.3. Кельтські та інші мови

Розпад давньоєвропейського етносу спричинив виділення із мови-основи окремих мовних груп, серед яких необхідно назвати кельтські

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

мови. Кельти в протиставу багатьом іншим народам не залишили після себе писемних свідчень. Причиною цього, вважається, є культові основи. Свідчення про ці племена вчені отримують виходячи із археологічних розкопок та з топоніміки й історичних згадок сусідніх племен. Кельти не були соціально організовані як народ і існували в численних племенах. Єдине, що їх об'єднувало, була мова [349]. Про це нагадують старі мови, які сьогодні представлені у вигляді бретонської (Франція), кімрської (Англія), рето-романської (Швейцарія).

Історія свідчить про час, коли кельти вже перебували в Центральній Європі, займаючи простір від Ельби до Рейну [365, с. 168].

Звідки з'явилися кельти до часу існування Галльштаттської культури, важко сказати, пишуть автори. Можливо, вони стали результатом культурної еволюції племен часу 1200-750 рр. до н. е. В VIII ст. до н. е. кельти поселилися в ділянці верхнього Рейну і верхнього Дунаю. Лише в ранній Ла Тене час існувала єдина культура. З цього часу є свідчення греків та римлян про кельтів. Із 300 р. до н. е. кельти завоювали обширні регіони Європи і займали Британські острови, Францію, Центральну Європу і доходили до Карпат, Балкан і Туреччини [368]. Експансія кельтів стала зменшуватися лише з I ст. до н. е. в результаті натиску з північних районів германців.

Досліджуючи гідронімію Східних Карпат, Ю.О.Карпенко зазначає, що «гідронімічних кельтських слідів у Карпатах майже непомітно» [118, с. 125]. До залишків останніх він відносить походження топонімів від імені кельтського племені *галати* (< *галли*) у вигляді м. *Галич* (Івано-Франківськ) і звідси *Галичина*, а також притока Сяну *Halicz*, гора *Halicz* у Гуцульщині, лівий доплив Сучави «*Галиця, Галицівка, також Галичів Яр*ок у Закарпатті» [там само, с. 122]. «...Кельтські гідроніміїні зіставлення О.Стрижака, - пише Ю.О.Карпенко, – видаються приблизними, випадковими і в усякому разі етимологічно обґрунтованими недостатньо» [118, с. 124]. Все ж О.Стрижак вважає, що кельти прийшли в Україну трьома хвилями, починаючи з VI ст. до н. е. у вигляді племен *неврів, вольків*, потім це були *галати, скіри* і насамкінець у III–IV ст. н. е. – *бойї, бойски* [227, с. 274, 276]. Від кельтського етноніма *бойї* виводить Ю.О.Карпенко назви *бойки, Бойківщина* [118, с. 123].

В. Г. Таранець

Вважається, що кельтська ономастика дуже близька до іллірійської та фракійської [60, с. 64]. «Проте важко твердити про суцільний субстратний шар фракійської та іллірійської мов дослов'янського періоду на Україні», зокрема їхнього ономастичного матеріалу [там само, с. 64].

Кельти займалися землеробством, висаджували зернові, утримували домашніх тварин для роботи та харчування.

Однією з відомих територій розселення була Галлія. Назва походить від лат. *Galli*, римляни називали їх *галлами*. В 600 р. до н. е. про них узнали греки, які їх називали *галатами*. Пізніше була утворена держава Галатія, яка включала в себе східну Фрігію, Каппадокію та центральну Анатолію. Заселення кельтами обширних теренів і відсутність тісних економічних стосунків обумовили розділення їх на окремі племена як гельвети, белги, секвани, лінгони, едуї, арверни, рутени, венети, сенони, бої та ін. Останні поселилися у центральній та північно-західній Чехії, утворивши район Богемію.

Існування в Європі великої кількості кельтських племен послугувало вченим зародженню думки, що кельти ніколи не утворювали єдину закриту етнічну групу, хоча й відмічається на ранніх порах існування спільної культури в Центральній Європі. Вважається, що класична епоха кельтів, як свідчать археологічні розкопки, пов'язана з Галльштаттською культурою (Австрія), що припадає на 650–475 рр. до н. е., та культурою Ла Тене (Західна Швейцарія), яка відноситься до періоду 475–50 рр. до н. е.

Поняття 'кельти' відноситься за грецьким свідченням Геродота та інших істориків до 6–5 ст. до н. е., плем'я носило ім'я *Keltoi*. Це період початку залізного віку.

Історія свідчить про найдавніші поселення кельтів у Центральній Європі, звідки вони прийшли, як пишуть вчені, питання залишається відкритим. Ці свідчення відносяться до початку I тис. до н. е. До цього часу, як показує наше дослідження, давньоєвропейські племена, в тому числі і кельтські, перебували на терені Трипілля, розпад яких відбувся в 3 тис. до н. е. Про походження кельтів із зазначеного регіону свідчить наявність субстратного **r* на місці іє. **k^w*, що дозволяє в кельтській мові розрізняти дві мовні ознаки: з **r* і ті кельтські діалекти, в яких збереглося іє. **k^w*, ці підгрупи ще називають *P*-мови і *Q*-мови [112, с. 388]. Оскільки кельти тривалий

Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов

час після розселення займали Балкани, то очевидно заміщення іє. *k^w відбувалося і під впливом субстрату Кукутень (Дунайського), спорідненого Трипільському. Подальше розселення кельтів у Європі знайшло відображення в історичних свідченнях, про які йшлося вище.

Раніше було відзначено, що після розселення в Європі кельти своїми східними межами доходили до Карпат, включаючи цей регіон, а це свідчить про можливі мовні кельтські сліди, особливо в ономастиці, в регіонах Західної України. Але перш за все, інтерес становить походження етноніма *кельти* і питання його спорідненості з іменами інших давньоєвропейських етносів. Зупинімося на етимології цього слова.

До найдавніших писемних свідчень кельтського етносу відносимо гр. форму *keltoi* та лат. *celtae* зі значенням ‘сміливий, благородний’ [349]. В.Скіт вважає первісним для етноніма значення ‘бійці, воїни’ і порівнює його з ісл. *hildir* ‘війна’ [382, с. 99]. Цієї ж думки дотримується і Й.Фріз, порівнюючи ім’я кельтів з германськими формами: дсканд. *hildir*, фар. *hildur*, дангл. *hild*, англосакс. *hildi*, *hild*, двн. *hiltia*, *hilta*, гот. *hildi-* у антропонімах [396, с. 226–227]. Початкове h- згідно з законом Грімма вийшло із *k-, яке засвідчене в середньоірл. *ceallach* (< **celdach*) з таким же значенням ‘війна’. Незважаючи на існування інших гіпотез походження етноніма *кельти* [там само, с. 227], найбільш сприйнятливою є зазначена вище думка німецьких вчених, хоча в цілому Й.Фріз вважає, що етимологія цього етноніма є спірною. Давня форма *hildir* дуже поширена в германських антропонімах на початку слова і в жіночих іменах – в кінці. Наприклад: *Hildarr*, *Hildibrandr*, *Hildigunner*; *Arnhildir*, *Grimmhildir*, *Svanhildir*. Трапляється цей корінь і в етнонімах типу *Hreiðgotar*, позначаючи готське плем’я [396, с. 253]. Повертаючись до дсканд. *hildir*, яке має також значення ‘двоєбій’ [там само, с. 227], необхідно відзначити, що у цій формі словотвірним елементом виступає кінцеве (редуковане) *-dr*, з яким і пов’язана множинність лексеми. Оскільки *-dr* походить із герм. **-ðera* ‘два, багато’, то зазначена множинність виражається іменем у двоїні.

Очевидно, у словоформі типу гр. *keltoi* ‘кельти’ можна виділити дві морфемні частини *kel-toi*, з яких перша представляє корінь, а друга вказує на множинність і виконує граматичну функцію числа, зокрема

В. Г. Таранець

двоїни. У такому ж вигляді розділяється слово фонетичною межею. Раніше на численних прикладах нами було показано, що фонетична межа в слові відображає давній морфемний поділ і лише з часом в результаті фонетичної атракції відбувалося зміщення і приєднання наступного приголосного до кореня [234, с. 9]. Тому в історичний час у розглядуваній лексемі має місце змінена структура кореня типу *kelt-*. Наші дослідження показали також, що корінь типу *kel-* припадає на час розпаду давньоєвропейської спільноти і зародження окремих етносів, оскільки з цього часу в їхніх етнонімах представлені відмітні закореневі словотвірні афікси. У нашому випадку для кельтського етноніма закореневою є частина *-toi*. За формою словотвірний афікс нагадує іє. **tana* ‘два’ (пор. нім. *Kelten*), що позначало також збірність [238]. Аналіз показав, що в розглянутому етнонімі в час його зародження основне лексичне значення приходилося на початкову частину *kel-*. Виділивши дві одиниці в структурі *kel-toi*, порівнюємо їх з іншими етнонімами, звернувшись до етнонімікону деяких індоєвропейських мов, розглянутих нами в попередній праці, зокрема балтійських мов [234].

Як було показано вище, в етнонімах *Lie-tuvà* та *Lã-tvija* виділяються дві частини, серед яких кінцевий формант має значення множинності. Очевидно, що граматичний показник множини у зазначених етнонімах, так само як і в розглянутому вище *-toi*, який відноситься до етноніма *кельти*, є синонімічними, а отже і спорідненими. Аналіз балтійських етнонімів засвідчує також походження від одного кореня, який в реконструкції має вигляд дє. **kel(a)-* зі значенням ‘арії-землероби’. Очевидним є схожість з кельтським *kel-toi*. Таким чином, балтійські імена двох народів різняться в найменні з кельтами лише морфологічними показниками числа, до речі також синонімічними.

Корінь в найменні кельтів *kel-* має очевидну спорідненість також з етнонімом слов’ян у вигляді псл. **sklověne* і **slověne*, в яких виділяються відповідно корені **skl-* та **slo-* із дє. **(s)kel-* та граматичний формант **-věne* [234, с. 197–199]. Останній має значення ‘частина, один із...’, і в цілому слов’янський етнонім значить ‘одні із аріїв-землеробів’.

Повертаючись до етноніма кельтів *keltoi* і порівнюючи його зі спорідненими складовими в слов’янській та балтійських мовах, можна

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

зробити за аналогією висновок, що наймення кельтів у своєму зародженні, з одного боку, було спорідненим до народів, які виникли на території Трипілья, а з іншого, мали в своїй основі значення ‘арії-землероби’ і були споріднені слов’янам та балтам.

Закінчуючи розгляд етноніма *кельти*, хотілося б зробити ще одне спостереження. Звернімо увагу на словотвірні суфікси в слов’янському та кельтському етнонімах, які мають значення *-vene* ‘частина, один із...’ та *-toi* ‘два, багато’, тобто в граматичних формантах наявне лексичне значення ‘один/два’. Таке ж протиставлення зустрічаємо і в етнонімах *слов’яни* і *венети*, які хронологічно засвідчують первинним ім’я слов’ян, з племені якого витворилися венети. Можливо, і в розглядуваному випадку таке ж часове співвідношення, згідно з яким першими зародилися слов’яни, а наступними були кельти (і балти), позаяк *два* значило також багато, тобто і інші племена. Зазначене припущення свідчить про близьку спорідненість слов’янських та кельтських племен, які в той же час перебували на близькій одна до одної території. Відносно прабатьківщини слов’ян ми ще в подальшому до цього повернемося, але, виходячи з раніше розглянутого, однією із гіпотез зародження праслов’ян є терен Північних Карпат, тобто регіон, де знаходилися і кельти. За часом це відбувалося протягом третього тисячоліття до н. е. Саме звідси кельти розселилися поступово на обширну територію Європи, де вони засвідчені уже в I тис. до н. е.

Щодо інших народів, то вважається, що досить давніми є зв’язки італо-кельтські [див.: 375]. Тісний зв’язок лексики та морфемної структури у кельтів та італіків свідчить, що ці племена разом пішли на Захід із Трипілья і зайшли до Центральної Європи. З ними одночасно мігрували іллірійці та фригійці.

Необхідно також зазначити, що терени Центральної Європи, зайняті прийдешніми арійськими племенами, як уже про це згадувалося вище, були до них обжиті населенням доіндоєвропейським, а отже індоєвропейські племена знову зіткнулися з дією мовного субстрату на новій території. Але цей субстрат, Західноєвропейський, як і культура, відрізнявся від Трипільського та Балканського і мав своєрідний вплив на зазначені мови. Про це свідчить велика кількість діалектів у сучасній ірла-

В. Г. Таранець

ндській мові, що є наслідком відповідної двомовності кельтів та автохтонного населення Центральної Європи [див.: 316]. Дослідження вчених свідчать про великі відхилення давньоірландської мови від загальноіндоевропейських граматичних моделей, а це приводить до думки про вплив субстрату місцевого населення. Особливо великим прихильником цієї гіпотези був Ю.Покорний [364]. Аналогічного впливу зазнали і інші племена, що перебували в цьому регіоні.

Мігруючи з Трипілля разом із кельтами, інші племена залишилися на терені Балкан. Уже до середини 2 тис. до н. е., вважає В.П.Нерознак, ця територія була заселена індоевропейськими племенами, зокрема, на півночі і сході розташувалися фракійські і дакійські племена, на заході і північному заході розмістилися іллірійські та інші племена [173, с. 10].

Фракійці були досить численним етносом у час Гомера, який засвідчив цей народ у «Іліаді» та «Одісеї» (IX-VIII ст. до н. е.), попри те що події, відображені в поемах, належать до XIII ст. до н. е. [там само, с. 21]. Ці племена займали розлогий терен від річок Вардар і Морава на заході до Чорного моря на сході і від Карпатських гір на півночі до островів Егейського моря і західного побережжя Малої Азії [с. 21–22].

Окремі мовні свідчення балканських аріїв, як показано на численних прикладах у нашій праці, мають очевидним вплив Балкано-Трипільського субстрату. Так, наводячи ряд фракійських ізоглос, В.П.Нерознак дає форми зі значенням ‘бик, тур’: *bolinthos*, *bonassos*, *bonasos* [с.42–43], в яких, як було показано вище, анлаутне /b-/ є субстратним за своєю природою. Такого ж походження є і ще один фракійський напис *Dadaleme* ‘Земле (Деметро), укрий, захисти мене’ [там само, с. 32], в якому початкове *Dada-* має субстратні приголосні за аналогією до слов’янського *Баба* [див. далі]. У цьому ж регіоні, як зазначає В.П.Нерознак, крітомікенська мова демонструє збереження архаїчного іє. *k^w з наступною його еволюцією в /p/ [173, с. 19].

Фрігійці, як і фракійці, були носіями розвинутої культури, за Гомером, брали активну участь у Троянській війні. Археологічні та історичні свідчення про фрігійців відносяться до XIII ст. до н. е. [там само, с. 66]. З-поміж старофрігійських написів подибуємо слова *BABA MEMEWAIS...* ‘Баба Мемевад...’ [с. 72–73], де *BABA* є патронімік від власної назви.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Цю ж словоформу зустрічаємо і в іншому писемному свідченні. Початкове /b/ має місце і в фрігійському *BENAGONOS*, що деякі вчені уявляють як відображення іє. лабіовелярних у фрігійському /b-/ [с. 95-96]. Понад те, у цих змінах вбачається вплив Балканського субстрату і початкове *BENA-* розглядається як субстратне щодо іє. **k^wina* ‘жінка’. У грецькій мові наявна ця ж основа у вигляді *βεννος, βεννεν* [там само, с. 96]. В.П.Нерознак розглядає *БАБА* як власну назву, яка була ‘широко представлена в Малій Азії» (Нерознак, 1975, с. 98). Цей же корінь реалізується у формі *BABLI...* [с.104].

Серед дакійських назв рослин засвідчено лексему *βουδάφλα* ‘воловий язик, воловик’, у якій, вважається, перший компонент *βov-* дакійським, що походить із іє. **g^wou-* ‘бик’ [173, с. 56]. Очевидним є в анлауті /b-/ субстратним, що з’явився під впливом автохтонного населення Трипілля і Балкан.

Щодо Українських Карпат проблематика іллірійської гідронімії є спірною [254; 120]. Проаналізувавши ряд ймовірно іллірійських гідронімів, Ю.О.Карпенко висновує, що це переважно «давньоєвропейська спадщина, помітно видозмінена в мовах пізніших етносів, включаючи й праслов’янський» [120, с. 15].

Висновки до розділу 2

У результаті аналізу етимології давніх індоєвропейських слів, що належать до тваринного світу, гідронімів, топонімів та окремих понятійних лексем, отримано такі висновки:

1. До **субстратних** явищ, притаманних Трипільському культурному ареалу, відноситься таке: наявність відкритих складів, висхідна артикуляційна напруга на початку слова, що спричинила повноголосні форми в східнослов’янських мовах та протетичний приголосний, поява вставного голосного у міжконсонантних індоєвропейських сполученнях типу **k^w → *kaw (*haw)* та заміщення іє. **k^w ~ де. *p/b, *t/d*. Остання ознака (субституція) є типовою для всіх давньоєвропейських мов, які зароджувалися в час проживання аріїв на терені Трипілля.

В. Г. Таранець

2. До **давніоєвропейських** мов, що зародилися в Трипільлі і зазнали впливу відповідного субстрату, відносяться: слов'янські, германські, балтійські, кельтські, італійські, індоіранські, іллірійські, фрігійські. Аналіз дозволяє прийняти, що їх мовці як північно-східне відгалуження мови-основи прийшли із Близького Сходу єдиним етносом і поступово хвилеподібно заселяли території від Волги до Карпат. На терені Трипільля з часом відбулися розпад давніоєвропейської спільноти та зародження окремих етносів і мов.
3. Розгляд **субстратного приголосного** в окремих індоєвропейських словах, що позначають домашніх тварин, показав кореляційну залежність прояву субституції та часу існування етносу. Найдавніші слова іє. **touro* та **porkos*, що позначали спочатку диких 'бика' та 'свиню', мають субстратний звук **t-* та **p* в усіх арійських діалектах, мовці яких проживали на терені Трипільля. Очевидно, що у цей час індоєвропейський етнос існував як єдина спільнота. Розпад етносу на окремі етнічні підгрупи і зародження окремих мовних сімей типу слов'янської прамови, германської і т. д., а також розширення ранішньої території помешкання зумовили послаблення впливу Трипільського мовного субстрату, в результаті чого процес субституції проявлявся в розглянутих вище назвах тварин та інших лексемах по-різному. Так, словоформи зі значенням 'баран' мають субстратний **b* лише в слов'янських та романських мовах, в той же час у позначенні 'корови' такий же **b* проявився в більшості давніоєвропейських мов, але не торкнувся слов'янських та германських. В останніх засвідчено імпліцитно фонетикогенетичний розвиток індоєвропейського лабіовелярного приголосного.
4. До загальнодавніоєвропейських словотвірних формант відносимо **омонімічні суфікси**, які реалізовувалися у різних дє. діалектах, але, насамперед, у праслов'янських – *-ka*, *-ko*, *-wa*, *-ьna*; прагерманських – *-aha*, *-awa*, *-kwa* та прабалтійських – *-duva*, *-twa*, *-wa*, *-tñā*, ставши згодом типологічними ознаками зазначених мов після розпаду праєтносу.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

5. Розпад давньоєвропейського етносу привів до подальших міграцій аріїв, під час яких **германці** переселилися на Північний Захід до побережжя східної частини Балтійського моря, **кельти, італіки, іллірійці та фрігійці** пішли на Захід, **балти** – на Північ, **індоіранці** повернулися на Близький Схід. **Слов'янські** племена розширили свої місця проживання на терені Трипільля.
6. Аналогічно з вищезазначеним впливу зазнали **грецька та албанська** мови від Балканського (Кукутень) субстрату, сподієного Трипільському.
7. Західноєвропейські (індоєвропейські) племена отримали також вплив культури та мови автохтонного населення у місцях нових поселень, що викликало зміни в окремих групах мов, зокрема, наочно це проявилось в германських мовах. Вплив **Північного субстрату** привів до подальших змін у германській прамові, але іншого типу в порівнянні до Трипільського субстрату. Германські мови в результаті тісного контакту з населенням іншої культури отримали такі особливості як: **закріплення наголосу** на початку кореня та зміна індоєвропейських зімкнених приголосних на проривні, відомі під назвою загальногерманського **пересуву приголосних** (закону Грімма).
8. Не мають зазначених субстратних змін **вірменська** та, ймовірно, **хеттська** мови, мовці яких проживали на території Південного Кавказу, віддаленій від Балкан та Трипільля.
9. Різний субстратний вплив на індоіранські та інші давньоєвропейські мови у вигляді заміщення пояснюється різною фонетичною якістю іє. *k^w в словоформах, тобто його варіативністю, а також, певно, діалектним розшаруванням населення Трипільля та різним економіко-культурним контактом між аріями та трипільцями.
10. Найбільшого впливу Трипільського субстрату зазнала слов'янська прामова, носії якої довше від усіх інших племен проживали на терені Трипільля. Особливо це стосується східно-

В. Г. Таранець

слов'янських мов, а з-поміж них **української** мови, носії якої і до сьогодні проживають в цій місцевості.

11. Вплив субстрату, як відомо, відбувається і в час, коли вже його носії асимілювалися серед інших племен. Цим пояснюється те, що в українській мові більшою мірою, ніж в інших слов'янських мовах, збереглися архаїчні риси, притаманні Трипільському субстрату, на якому відбувалося зародження та становлення слов'янської та інших давньоєвропейських прамов.

РОЗДІЛ 3.

ПОХОДЖЕННЯ ГЕРМАНЦІВ ТА ВПЛИВ ТРИПІЛЬСЬКОГО І ПІВНІЧНОГО СУБСТРАТІВ НА ЇХНЮ МОВУ

3.1. Германська давнина в міфах

Міфи належать до одних із найстаріших свідчень життя того чи іншого народу. Передаючись із покоління в покоління, вони частково змінювалися, доповнювались новими обставинами життя і новим розумінням їх, і тим самим різночасові події нашаровувались одна на одну. До найдавніших серед германських пам'яток світосприймання і життя германців належать міфи «Старшої Едди». Незважаючи на те, що за формою вони є чисто ісландською пам'яткою і відображають мову другої половини XII ст., за змістом «Старша Едда» передає ту добу, коли утворювалася «мовна спільнота більшості європейських народів» [225, с.181]. Понад те, як зазначав М.І.Стеблін-Каменський, у Еддах представлено час існування прагерманської мови, який можна орієнтовно датувати часом розпаду германського етносу не пізніше 2 тис. до н. е. У пам'ятці відображено багато епох і виділити час існування германців досить складно. Проте, виходячи із єдиних для всього людства особливостей розвитку логічного мислення людини та особливостей мовних

В. Г. Таранець

репрезентацій тих чи інших понять у народів [282; 92], можна встановити відносну хронологію подій у міфах, ґрунтуючись на зображуваних у них явищах. Спостереження щодо аналізу міфів, легенд, балад, казок та іншого фольклорного матеріалу дозволяють заглянути у далеке минуле творців цих пам'яток, задовго до появи у них писемних свідчень. Незважаючи на те, що досліджується давня семантика, засвідчена у текстах «Старшої Едди», розвиток мовознавчої і близьких їй наук дозволяє по-новому подивитися на лексичний склад і зображуваний зміст у піснях про богів та героїв Едди. Враховуючи сучасні дослідження історії людства археологами, етнологами та етимологами, вважаємо можливим більш детальний аналіз явищ давнини, наявних у міфології та фольклорі народів, ніж це було раніше. Необхідно зазначити, що події, що стосуються богів, відбувалися і серед людей. Боги є ті ж люди, тільки в міфологічному світі [322]. Загальним для міфів про богів і суттєвим для нас є те, що в них відображено «реальний світ, світ людської практики», «боги «Старшої Едди» – це ті ж люди» [225, с. 196]. У слов'ян «на початку всі боги жили на землі, у сусідстві людини» [110, с. 85]. У кожному міфі – “перетин найрізноманітніших соціальних сил” [154, с. 18]. «Всяке суспільство, – писав В.І.Абаєв, – формує світ його богів за власним зразком і подобою» [3, с. 448].

Нижчеподані результати ґрунтуються на аналізі давніх германських міфів, до яких належить зібрання «Старшої Едди», а також таких пізніших свідчень як «Молодша Едда» та скандинавські саги, які включають пісні про богів та героїв на давньоскандинавській мові [327; 384; 194].

Щодо походження назви зібрання міфів «Едда» існують різні точки зору, одну з яких підтримуємо ми: саме слово *Edda* значить ‘пра-мати’ (*Urgroßmutter*) [див.: 311]. Ім'я *Edda* трапляється в текстах двічі (у перекладі: нім. *Großmutter* ‘бабуся’). Це підтверджує також і текст найдавнішої едди «*Völuspa*», у якій відображаються події глибокої давнини германців, до якої ми ще повернемося. І цей час зображує жінка, провісниця і співучасниця цих подій. Очевидно, що це ім'я сягає тієї доби, коли у прагерманців, як і в інших ранніх індоевропейських племен, існував **матріархат**.

Знання певних мисленнєвих ознак і властивостей тієї чи іншої епохи дозволяє встановити деякі хронологічні рамки для відображуваних у

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

міфах подій. Так, Й.Фріз відносив до найдавніших бога Неба, який у германців представлений під іменем *Tiwaz* [396]. У загальній назві ‘боги’ цей корінь зустрічаємо в едді «*Völuspá*» (п. 62) у композиті *valtívar* [див.: *tivar* ‘боги’, мн.: 396, с. 590]. Згідно з германською етимологією зазначений теонім має семантику “двоєдиний бог” (пор.: *tivar* і гот. *twai*). Це підтверджується і іменем бога *Tuisto*, ‘породженого землею’, якого славили германці у своїх стародавніх піснях. Зазначене слово розглядається вченими як “двійник, двостатева первісна істота” [387, примітка Е.Ферле]. Очевидно, що в корені *Tiw-/Tui-* відображена семантика дій бога, володіння якого включали в себе сферу Неба і Землі.

Поняття ‘двоїстості’ є найбільш давньою ознакою мислення людини, зародження якого відбувалося таким чином. Спершу виділення однієї з ознак предмету як основної дозволило наблизити словесне вираження думки до ряду однорідних предметів. Подумки слово відносилось і до одного предмету, і до його групи. Безсумнівно, що людина виділяла одну із найістотніших у відповідній ситуації ознаку предмету. Слово відображало не сутність предмету, а одну із його життєважливих для стародавньої людини сторін. Виділення однієї ознаки допускає відношення її до решти несуттєвих наразі властивостей предмета. У логічному відношенні цей мисленнєвий процес носить назву ізолюючого (елімінуючого) абстрагування, у якому виділяються два аспекти: позитивний і негативний. “Позитивний момент абстрагування полягає в тому, що у вихідних гносеологічних образах дещо виділяється як найбільш цінне, згідно з деякими критеріями, тобто цінностям другого порядку. Те, що задовольняє останнім, відбирається, а те, що не задовольняє, елімінується” [105, с.48]. Серед немотивованих ознак виділяється та, яка найбільше контрастує з позитивним членом опозиції. У результаті в ролі базової виступає **бінарна** опозиція ознак речі, у якій первинною є позитивна ознака [див.: 239].

Довгий час бінарна опозиція була основним і єдиним способом зображення реальності. Вона лежить у підвалинах людського розуміння і пізнання світу. П.О.Флоренський у зв’язку з цим відзначав, що “виділити пізнане серед непізнаного і протиставити його решті - це і значить пізнати” [267, с.158]. Все розподіляється за двома полюсами. “Так виникає пер-

В. Г. Таранець

ша доступна людському розумові класифікація зовнішнього світу, створюється, хоча примітивне, по-своєму логічне уявлення про світобудову” [103, с. 294]. Ще у давнину існувала “ідея амбівалентності людської свідомості, у якій сходилися моменти особистості і закономірності загального” [17, с. 31]. Зародження граматичних категорій, що припадає на період існування індоєвропейської прамови, відбувалося також на основі протиставлення у крайньому разі двох граматичних одиниць. Функціонування одного члена опозиції імпліцитно передбачає наявність протилежного члена, тільки за цих умов може йтися про існування тієї чи іншої граматичної категорії [див.: 32].

На цьому етапі конкретні однорідні предмети відображені у свідомості людини як єдине поняття. У результаті цієї логічної операції слово з’являється у новій якості – найменуванні речі, що включає у себе як одиничне, так і множинність (бінарність) даного роду предметів. Слово стає знаком мови, іменем речі.

Практика життя давньої людини поступово привела до необхідності виділення в тій самій речі інших суттєвих для людини властивостей, які, утворюючи нові опозиції, виділялись як паралельні найменування відповідного предмета. У результаті виникали різні словесні позначення тієї самої речі, що приводило до синонімії вираження і одночасно до поглибленого пізнання об’єкту. “Найрізноманітніші ознаки об’єкта, - пише С.В.Воронін, - можуть бути покладені в основу номінації того самого об’єкта, і найрізноманітніші об’єкти можуть бути названі тією самою ознакою” [47, с.8].

Наявність великого розмаїття і однотипності опозицій зумовило утворення категорійної опозиції. Найдавніший стан мови передбачає існування деякої системи, що включає у себе відповідний тип опозиції, у даному випадку - бінарної. Людина сприймала в довіді перш за все те, що укладалося у мережу її парадигми, яка формувалася.

Розгляд різних етапів у розвитку мислення людини показав циклічний прояв логічної операції у вигляді виділення частини із цілого образу. Якісно це різні операції, проте формально вони подібні. Можна собі уявити, що у найстародавніші часи виділення ‘купи предметів’ із цілого недиференційованого образу сприйнятої дійсності повинно було

Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов

супроводжуватися протиставленням у мові, що зароджувалася, якихось елементів. Якщо виходити з того, що на цей час людина мала у пам'яті спектр звукообразів, співвіднесених з відповідними моментами реальності, то, отже, протиставлення цих вихідних звучань і утворювало первісні найменування сприйнятих чуттєвих образів і їх відношень. Логічне протиставлення 'ціле/частина' могло знайти реалізацію у вигляді найпростіших **двоїстих** утворень наявних коренів. Це - редуплікація того самого кореня чи сполучення різних коренів, що утворюють складніший понятійний образ або виражають смислове розчленування первісного кореневого образу. Підтвердженням вихідного положення про найдавніші найменування одиниці як двоконсонантної є також результати реконструйованої лексичної системи РІЄ мови, виконаної М.Д.Андрєєвим [7]. Редупліковані форми мають місце у так званих «доіндоевропейських» термінах спорідненості у германських і інших мовах, розглянутих детально М.М.Гухман. У різних германських діалектах вони наявні у вигляді повторення того самого складу, іноді з усіченим першим приголосним: *pahne, nanne, nanpa, an, en, ano* зі значеннями 'батько', 'мати', 'бабуся', 'дідусь' [71, с.106]. До генетично найдавніших відносимо також протоформи назв тварин та інших лексем, розглянутих нами раніше.

Вищеподана концепція та деякі наведені факти мови дозволяють нам прийняти положення про найдавніший шар лексики у давніх мовах, у тому числі в германських, що виражається у вигляді бінарності кореня, і перш за все його **редуплікації**.

Повертаючись до розгляду германських теонімів, відзначимо, що зазначена двостороння (бінарна, амбівалентна) суть германського бога є найдавнішою. До речі, таке розуміння вкладалося германцями і в узагальнене наймення 'бог' – герм. **gudā-*. Воно представлене в окремих мовах у таких формах: гот. *gub*, дсакс. *god*, гол. *god*, ісл. *gud*, дан. *gud*, шв. *gud*, нім. *Gott*, англ. *god* [382, с.244; 325, с.229], у давньоверхньонімецькій мові існували форми: *got, cot, kot* [Schützeichel 1981, с. 70]. Відповідний індоевропейський корінь відтворюється у словниках не з повною впевненістю. Наявність у реконструйованій формі **gudā-* у першому складі губного [u] (у всіх германських мовах у цій позиції наявний лабіалізований голосний [u] або [o]) свідчить про перетворення більш

В. Г. Таранець

стародавнього [a] > [iu] > [u] під впливом лабіального елемента в початковім *g^w- (або *k^w-). У змінах голосних має місце найдавніше протиставлення за ознакою відкритості голосних - низький/високий і переднього/заднього утворення [див.: 51, с. 160]. Зазначену форму *gudā- можна віднести до давнішої *k^wata- зі значенням ‘світ поділений’ або ‘світ двоєдиний’. Звідси випливає, що значення ‘бог’ (точніше ‘бог-дволикий’) на початку співвідносилось з уявленням про Всесвіт, який являв собою протиставлення Землі і Неба. У давніх германських мовах слово *gudā- відносилось до середнього граматичного роду, оскільки “об’єднувало у собі чоловіче і жіноче божества” [325, с.229]. Таке вживання зустрічаємо у стародавніх німецьких пам’ятках, але з часом слово got ‘бог’ перейшло в розряд іменників чоловічого роду.

Таким чином, смислове наповнення герм. *gudā- прямо співвідноситься зі значенням протоформи *k^wata-, що містить у собі єдність різних, у даному випадку протилежних денотативних значень. Зроблений нами аналіз праслов’янського ‘бог’ показав також наявність у формі *bogъ кінцевого *-k^wa з тим же значенням, що і в германському *k^wata. Початкове bo- є субстратним і походить із іє.*k^wa. Тобто, у цілому праслов’янську редуліковану форму можна тлумачити як ‘дволикий-бог’ (герм. ‘бог-дволикий’) [див.: 240]. Спорідненість цих етимологій дозволяє висунути гіпотезу про існування єдиного поняття ‘бог’ на давньому етапі спільного життя германців та слов’ян, і в цілому у індоевропейців [див.: 177, с. 119].

Продовжуючи розгляд германських теонімів, приходимо до висновку, що назва загальногерманського бога *Ódina* (*Водана*) зі смислом ‘єдиний; один із багатьох (двох)’ [238] є вторинною після *Tiwaz/Tuisto*. Як показало наше дослідження, саме у такому хронологічному порядку відбувалося зародження простих чисел у германців та інших народів. Таким чином, розщеплення семантичного образу ‘двоєдиний’ на ‘один із двох (багатьох)’, а потім ‘другий із двох’ для бога *Tora* засвідчує різні хронологічні нашарування в еволюції мислення людини, в тому числі і германців. Отже, до найдавніших відношень між речами, які усвідомлювалися людиною, належать бінарні протиставлення, далі слідує опозиція трьох членів (тернарні відносини) і т. д.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Згідно з едичними міфами германці розрізняли **дві** родослівні богів, відомих під назвою *Аси* і *Вани* (*áss* - *vanr*). Як свідчить Х. Сордуль, після війни асів з ванами відбулося злиття цих ліній богів шляхом шлюбів між ними та перейняття імен [385]. Перемога все ж була за асами. Виходячи з розуміння давньою людиною циклічності процесів та подій на колишнього світу, злиттю германських богів у результаті війн передувало очевидно і їх спільне походження. Про це свідчать і узагальнені слова дсканд. *áss* та *vanr*, кожне з яких позначає те саме поняття ‘бог’ [396, с. 16, 644]. Зазначені лексеми мають різні корені, а отже і свою історію розвитку, тобто вони зародилися у час існування одного і другого германського пантеона богів. У германістиці не існує переконливої точки зору щодо причини існування двох різних сімей богів. Як було вище показано, до загальногерманського належить інший корінь герм. **guda-* зі значенням ‘бог’, споріднений до псл. **bogъ*. Останні лексеми мають спільний вихідний пракорінь іє. **k^wa-* > де. **gh^wa-*, що у цілому свідчить про його догерманське існування у порівнянні до *áss* та *vanr*, які виникли на германському ґрунті. Спільний германо-слов’янський корінь **gh^wa-* має прояв у обох групах мов у вигляді ‘бог-двоєдиний’ (**gu-đa-*) або ‘двоєдиний-бог’ (**bo-gъ* у слов’ян) [див.: 240]. Тобто, вихідне поняття мало бінарне проявлення, у тому числі для германців, з якого, на нашу думку, і розвинулися дві сім’ї богів – аси та вани. Розглядаючи етимологію дсканд. слова *áss*, Й. Фріз виводить його із форми род. в. *ásar* поряд із *óss* < *ǫss* < **ansu*, які мають відповідники в германських мовах: дангл. *óś* ‘бог’, гот. *anses* ‘напівбог’, дсакс. *ás-*, *âs-*, двн. *ansi-*, в антропонімах *ans-* [396, с. 16]. Споріднений корінь засвідчено і в інших індоєвропейських мовах: лат. *anses* ‘напівбог’, ав. *ahura* ‘божество’, хет. *hassus* ‘король’, які зводяться до кореня іє. **ans* ‘дихати’ [там само]. У міфологічному словнику [311] стверджується, що вани (*Wanen*) – це ‘напівбоги’, які живуть у Ванагеймі. Очевидно, що боги *áss* та *vanr* у значенні ‘напівбоги’ доповнюють одне одного і тим самим сходяться до єдиного поняття ‘бог’.

Необхідно зазначити, що бінарність поняття ‘бог’ у слов’ян також знайшла своє продовження у розвитку розуміння ‘білий бог’ та ‘чорний бог’. Був час, коли наші прашури, збираючись в коло, «присягалися від

В. Г. Таранець

імені двох богів – доброго та злого (Чорного)» [343, с. 129]. Їх первісна єдність полягає в тому, що, ворогуючи, вони «Сваргу підтримують» [116, Дощ. 11-А]. Але згодом їхні функції чіткіше визначилися та вирізнялися: «Чорнобог – Володар темряви, Нави, Пекельного царства, тобто йому підвладна вся темна сторона буття. Білобог – Бог Світла, Прави та Яви» [184, с. 132]. І нарешті, Чорнобог закріпився за темними та нечистими силами, зокрема дьяволами, чортами, у протиставленні до Білобога, або взагалі Бога у сучасному розумінні слов'ян [див.: 196]. У «Велесовій книзі» зазначено, що Білобог та Чорнобог завжди перебувають у непримиренній боротьбі за владу над світом, «...сражаются тут Чернобог с Белбогом и Сваргу поддерживают...» [116, дощ.11-А].

Повертаючись до двох теонімічних сімей у германців – Асів та Ван, необхідно звернути увагу, що такий поділ первинного поняття ‘бог’ відбувся під впливом подій чи фактів життя германців. Дослідження та аналіз едичних міфів свідчать, що Аси були переважно богами війни та панування і їм протиставлялися Вани, які були орієнтовані на світ селян [385]. Очевидно, що ці теоніми відображають у собі два соціальні прошарки у германців – воїнів (та керівну еліту) і селян, зародження яких відноситься до часу існування матріархату. У цьому, на наш погляд, полягає основна причина існування двох родовідів у германському пантеоні. Необхідно зазначити, що в індоєвропейському суспільстві уже розрізнялися три соціальні прошарки, а саме: 1) клас жерців, 2) правлячий військовий клас та 3) клас пастухів і землеробів [82]. Вважаємо, що існування цих трьох класів припадає на час розпаду індоєвропейської мови-основи і засвідчує уже існування **патріархату**.

Подальший розвиток мислення людини привів до заміщення бінарної опозиції **тернарним** відношенням. Про цю сторону відображуваних у міфах подій свідчить вживання речей у тернарній позиції. Так, у «Старшій Едді» боги виступають по троє, як, наприклад, *Одін, Вілі і Ве*, які були синами Бора – чоловічого божества, в іншому місці згадується інша трійця: *Одін, Тор і Фрігг (Фрейя)*. На першому місці із божественних трійок виступає прародитель *Одін*, який іноді має назву *Tweggi* ‘двійник’ і тим самим засвідчує зв’язок з попередньою епохою життя германців. Він «перший і головний ас», передбачається, що в генезі це - «хтонічний

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

демон, покровитель воєнних союзів і бог-чарівник» [164, с. 241]. У еддичних міфах Один виступає під різними іменами, що свідчить про його непостійність, він міг часто міняти свої функції і свої дії. Це, як зазначається у народному фольклорі, лякало германців, і тому вони часто зверталися у своїх побажаннях до бога Тора, який був ближчим за Одіна до людей землі, уособлюючи в цілому селян.

Повертаючись до тріади богів, про яку йшла мова вище, відзначимо серед них насамперед Одіна, його сина Тора та богиню Фрейю. Богиня Фрейя – дружина Одіна, уособлювала родючість, в період патріархальних відносин у германців вона відійшла на другий план.

Виокремлення трьох богів з перевагою одного з них як головнішого, свідчить про час потрійного мисленнєвого поділу германцями на-вколишнього світу. Підтвердження цьому знаходимо у різних подіях, зображених у еддах. Так, у міфі «*Völuspá*»: *unz Þrjár kvámu Þursa meyjar* (8 строфа пісні, далі: п.8) ‘три дочки-турзен прийшли’; *Unz Þrír kvámu ór Því liði* (п. 17) ‘І пішли тут троє [богів] із зібрання’; *Þaðan koma meyjar margs vitandi Þrjár* (п. 20) ‘потім виходять жінки, багатознаючі, три із моря’, в іншому місці: *[Gullveig] Þrygvar brendu Þrygvar borna* (п. 21) ‘[Гульвеіг] три рази спалений, і три рази народжений’. Або в пісні “*Grímnismál*” йдеться про дерево, в якого: *Þrjár rætr standa á Þríá vega* ‘три кореня випросталися в три сторони’, в одному із яких жили люди. Це був уже час патріархату, міфи засвідчують зародження панівної верхівки у суспільстві – воїнів та їх вождів.

У зображуваний в Еддах час чоловіки належать до воїнів, а втім все життя германців, як свідчать міфи, пронизано військовою справою. Боги, а також і богині, їздять на конях, верхи пересуваються також і звірі. Кінь тягне День і Ніч. Про це говориться в пісні “*Vafþrúðnismál*”: *Skinfaxi heitir, er inn skíra dregr dag um dróttmögu*” (п.12) ‘Скінфаксі звати його [коня], який тягне виблискуючий День через товпу людей’, в іншому місці: “*hvé sá jór heitir, er austan dregr nótt of nýt regin*” (п. 13) ‘як звати коня, який тягне Ніч зі Сходу’. Все, що якимось пересувається, як правило, знаходиться на конях. Лише Тор їздить на візку, запряженому парою козлів, що зображає той давній час у германців і інших індоєвропейців, коли першими були приручені кози як більш доместикатні порівняно з іншими

В. Г. Таранець

тваринами [234, с. 41]. Зображувані події в текстах свідчать про скотарство, зокрема використання коней германцями в господарстві, на підставі чого витворилася основна каста – воїни.

Як повідомляє Тацит, германці в піснях славили перш за все своїх героїв [244, с. 42]. Усі питання суспільства і приватні справи вирішували на зібраннях воїнів. Молодих людей, що могли вже носити зброю, посвячували в їхній новий ранг, і вони належали з цього часу вже не родині, а общині. Новообранці супроводжували свиту князя і завжди були при зброї. Основним заняттям дорослого чоловічого населення були військові походи та грабунки, господарство вели в основному жінки. Більшою повагою користувалася участь у війні, ніж заняття землеробством. Царів обирали за шляхетним походженням, а ватажків за хоробрість. Ступінь покарання визначали тільки жреці, які діяли за велінням бога [244, с. 45].

У суспільстві всепереважаючими стає роль воїнства і заняття населення скотарством. Освяченим у германців був білий кінь, який не використовувався в повсякденній роботі; під час урочистостей таких коней запрягали в колісницю, а жрець або цар спостерігав за їх поведінкою, особливо за їх фирканням та іржанням. Вважалося, що коні посвячені в таємниці богів. Знатну людину ховали разом зі зброєю та його конем.

Досить часто в піснях Едди згадуються коні та вживається дієслово *ríða* ‘їхати верхи’ (“*Grímnismál*”, 30: *Þeim ríða æsir jóm* ‘Аси їхали верхи на конях’). На конях їздять Один та боги. Все це свідчить про перевагу скотарства у германців.

У текстах «Старшої Едди» землеробство згадується відносно рідко. До термінів останнього необхідно віднести багатозначне слово ‘поле’, яке виступає в різних формах, зокрема: «*Völuspá*» - *frá salar steini Aurvanga sjöt til Jöruvalla* (п. 14) ‘[люди] із будівель камінних Аурванга направилися на землеробські поля’; *knáttu vanir vígská völlu sporna* (п. 24) ‘знаючи мистецтво бою, Вани ступили на поле [бою]’; *Stóð fyr norðan á Niðavöllum salr ór gulli* (п. 37) ‘північніше стояв у лісах гір палац із золота’; *Hittust æsir á Iðavelli* (п. 7) ‘Аси поквапилися до палацу Іда’; *Finnask æsir á Iðavelli* (п. 60) ‘Аси зібралися у палаці Іда’. Приклади показують, що лексема *völlr* вживалася у давньоскандинавських текстах у значеннях: ‘землеробське поле’, ‘поле бою’, ‘місце проживання

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

богів, палац'. Тексти свідчать також про вживання іншої форми у загальному значенні 'поле', це – *fold*. Остання лексема становить собою аблаут із *feld*, яка поширена у всіх германських мовах (наприклад: днв. *feld* 'поле', свн. *veld*, гол. *veld*, англ. *field*, дісл. *fold* 'земля, вигін', дсакс. *folda* 'земля, ґрунт', дан. *felt*, шв. *felt*, які зводяться до герм. **felþuz* [325, с. 162; 382, с. 213]. Кінцеве /-d/ відійшло від суфікса *-ðer* (із **-þuz*), який позначав множинність у прагерманській мові. Відсутність цієї морфеми у лексемі *völl-r* свідчить порівняно до *fold* про глибшу давнину існування поняття 'поле'. Цей корінь прямо співвідноситься зі слов'янським *поле* (пор.: укр., рос., др. *поле*, стсл. *поле*, слн. *poljê*, ч., слц., п. *pole*, вл. *polo*, нл. *pólo*, полаб. *pŭlŭ* [264, с. 307-308], де корінь – **pol-* (згідно з законом Грімма іє. **p-* > герм. **f-*). Вважаємо, що наявність того самого кореня у двох групах мов засвідчує час їх спільного існування. Суффікс **-þuz* є германським. Як свідчать дослідження В.Д.Каліущенка та його учнів [111; 18; 302], малоімовірним є запозичення словотвірних елементів, тому з вищесказаного слідує, що форма *feld-* із суффіксом **-þuz* з'явилася на ґрунті германських мов, а їй передувала більш давня *völl-* із слов'яно-германської лексики, вірніше, давньоєвропейської, **pol-* 'поле'.

Сюжет пісні «Völuspá» хронологічно охоплює один цикл життя на землі: він починається зародженням всього живого від бога *Уміра* і закінчується тим, що сонце згасає, земля опускається в море, а з неба падають яскраві зорі (п. 59: *Sól tér sortna, sígur fold í mar, hverfa af himni heiðar stjörnur*). Один і його помічники боролися із силами природи – звірами, гадюками і нарешті перемогли. І знову земля підіймається з води і знову зеленіє, тут літає орел, полюючи на скелях. Після боїв все відроджується і починається новий цикл життя.

У «Старших Едах» описано багато фактів із життя богів, які свідчать про велику давнину зображуваних у них подій. Окрім названих вище випадків глибокої хронології, в текстах виявляється первинна мотивація слів, етимологію яких розглянуто нижче.

До давньої доби життя германців слід віднести розподіл денного часу на ранок, вечір та обід, яким боги дали імена. Ніч, як зазначається в одному із міфів «Alvíssmál», значила 'без світла': *Nótt heitir með*

В. Г. Таранець

mönnum, en njól með goðum, ... óljós jötnar (п. 30) ‘**Ніч** зветься у людей, **туман** - у богів, ... **не-світло** – у богів-велетнів’. Останнє є мотивацією, до якої ми прийшли раніше, розглядаючи складові *naht* на матеріалі германських та інших індоєвропейських мов [238, с. 61]. Нагадаємо, що в реконструйованій нами іє. протоформі **ne-kʷata* виділяється дві частини: **ne-* і **-kʷata* зі смислами ‘не’ та ‘світло’, в цілому *naht* ‘ніч’ первісно значила ‘не-світла’. Очевидно, що ніч зародилася у протиставленні ‘світло – не-світло’, а в іншій парі ‘ніч – день’ вона виступає маркованим членом.

У давнину, як свідчать міфи, германці рахували добу за допомогою слова *nætr* ‘ніч’. Це також часто зафіксовано в міфах. Наприклад: (“*Grímnismál*”) *Átta nætr sat ek milli elda hér* (п. 2) ‘8 діб (тут: ‘ночей’) сидів я між вогнями’, або в пісні “*Hávamál*”: *Veit ek, at ek hekk vindgameiði á nætr allar níu*” (п.138) ‘Знаю, що я висів на гнучкому від вітру дереві 9 довгих діб’, те ж саме в едді “*Þrymskviða*” (п.27): *Át vætr Freyja átta nóttum* ‘Не спочивала Фрейя 8 діб (досл. ‘ночей’)’.

У цілому щодо одиниць часу германці, як і інші народи, йшли від ознаки одиничного предмета як мінімальної одиниці (*доба*) до зародження узагальненого поняття все більших одиниць (*місяць, тиждень* і т. д.). Це добре показала у своєму дослідженні Л.М.Зоценко, ґрунтуючись на давньоверхньонімецьких та текстах «Старшої Едди» [104]. В останніх, зокрема, поняття ‘рік’ виражалося через його складову *vetr* ‘зима’. Наприклад: (“*Grímnismál*”, початок пісні): *Agnarr var tíu vetra, en Geirröðr átta vetra* ‘Агнару було 10 років, Геіррьодру – 8 років’ (досл. *vetra* ‘зима’), *Geirröðr konungr Þá son tíu vetra* ‘король Геіррьодр мав сина 10 років’. В іншій пісні аналогічно вживається лексема *vetr* ‘зима’ в значенні ‘рік’: (“*Hárbarðsljóð*”) *Var ek með Fjölvari fimm vetr alla* (п. 16) ‘я був у Фйольварі 5 повних років’, те ж саме в пісні “*Völundarkviða*”, у якій зазначено, що королівські сини поженилися, і ці сімейні пари (досл.) “жили разом 7 зим”.

Помешкання в холодних широтах сприяло виділенню германцями ‘зими’ як одиниці року на противагу слов’янам, у яких у значенні ‘рік’ вживалося слово *лѣто*. Очевидно, вживання відмітних лексем у значенні ‘рік’ у зазначених групах мов свідчить про час роздільного існування германців та слов’ян.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Поэзия, про що вище зазначалося, міфи «Старшої Едди» мають багато нашарувань різних епох, то зрозумілим є подальший розвиток поняття ‘рік’ і його реалізацій у текстах. Вважається логічним вживання сполуки ‘зима та літо’ (*sumaro enti wintro*) в значенні ‘рік’, хоча при перекладі, наприклад, на сучасну німецьку мову ця сполука передається як ‘півроку’ [104: див. див. текст *Hildebrandslied*]. Такий переклад є дослівним і не враховує логічний розвиток поняття ‘рік’, що відбувався за аналогією до інших понять за принципом *pars pro toto*. Наприклад, у германських мовах: ‘дім; сім’я → ‘Всесвіт’ [224, с. 33]. Цікаво зазначити, що в піснях про героїв у «Старшій Едді» (“*Gudhrúnarkvidha fyrsta*”) подибуємо вираз типу: [*Guðrún*] *ok var þar með Þóru Hákonardóttur sjau misseri* (п.27) ‘[Гудрун] перебувала у Тора, сестри Гакона, 7 років’ (досл.: *sjau misseri* – ‘сім півроків’). Цей же період повторюється і в другій пісні “*Gudhrúnarkvidha önnur*” (п.13). Хоча в перекладі на нім. мову вживається сполучення “*sieben Halbjahre*” (досл.: ‘7 півроків’) [326, с. 227], все ж, вважаємо, правильніше було б перекласти ‘7 років’. Це підтверджується логічним ходом розвитку поняття ‘рік’ та його деривацією реалізацій у германських мовах у вигляді: ‘зима’ → ‘зима та літо’ → ‘півроку’ → ‘рік’, а також аналізом форм дінд. *samā-* ‘півроку, рік’ та дсканд. *sumar* ‘літо’, які свідчать про синкретизм смислу ‘півроку’, ‘рік’ та ‘літо’ [396, с. 560]. І нарешті, в текстах зустрічаємо слово *ár* в значенні ‘рік’, що засвідчує той час, коли германці вже розрізняли це поняття, вживаючи його як найбільшу одиницю часу.

Спостереження над часом у різних народів показує, що в давнину люди використовували місяць як мірило часу, відраховуючи, зокрема, ‘тиждень’, ‘місяць (30 днів)’. Тобто, місячний календар є давнішим від сонячного, хоча Місяць і Сонце у народів розглядаються як споріднені слова. У «Старшій Едді» говориться, що ці світила мають одного батька, зокрема в пісні “*Vafþrúðnismál*”: “*Mundilfari heitir, hann er mána faðir ok svá Sólar it sama*” (п. 23) ‘Мундільфарі звати батька Місяця і так само звали [батька] Сонця’, це говорить про єдине походження розглянутих світил у розумінні германців. В едді “*Sigurdharkvidha Fafnisbana Önnur*”: (п. 23) – представлені *Mani* ‘місяць’ і *Sol* ‘сонце’ як брат і сестра [326, с. 283].

В. Г. Таранець

В іншому місці «Старших Едд» (див.: «Völuspá»), вказується, що Сонце супроводжує Місяць: *Sól varp sunnan, sinni mána* (п. 5) ‘Сонце появилось із півдня, супутник Місяця’. Вважаємо, що таке розуміння як ‘супутник місяця’ породило лексеми дсканд. *sól*, а також шв. *sol*, дісл. *sól*, гот. *sauil*, які зводяться до кореня герм. **sôwil-/ul-/a-* [147, с. 179], в якому необхідно виділити складові **sôw-ila*, тобто ‘разом з місяцем’ (досл.: рос. ‘с луною’) [239]. У той же час у германських мовах вживається інша форма іє. **sunés* зі значенням ‘сонце’, наприклад, гот. *sunno*, яка походить від іє. **sû* зі значенням ‘світити’. У германських і інших європейських мовах трапляється також цей корінь зі значенням ‘сонце’.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що з часом за назвою Сонця закріпилися дві кореневі форми **son-* та **sôwil*, які за своєю природою є синонімічними. Аналогічно і в слов’янських мовах: пс. **sъlnьse* складається з демінутивного суфікса та **sъlnь-*, що значило первинно ‘разом з місяцем’. Зазначений корінь має у собі дві смислові частини: **sъ-* ‘разом, з’ та **-lnь-* рос. ‘луна’ [239]. Очевидно, що в текстах «Старшої Едди» відображено досить давнє розуміння розглянутих світил, спільне для германців та слов’ян. Матеріал засвідчує те саме розуміння, яке вкладалося в поняття ‘сонце’, очевидно притаманне часу спільного проживання насамперед слов’ян та германців у давньоєвропейській спільноті. Можна допустити, що в цьому місці єдиним є поняття ‘сонце як супутник місяця’ для слов’ян та германців, які проживали разом.

Цікаво зазначити, що відзначений слов’яно-германський корінь має у собі на початку прадавнію форму **sôw-/sъ-* зі значенням ‘разом’, яка є етимологічно спорідненою із іє. **k^hom-* ‘з, спільно’ [див.: 226, с. 61 і далі], і тим самим свідчить про час, коли існувала мова-сатем, в якій уже відбувся перехід іє. **k* > піє. **s*. Германські мови належать до мов-кентум, і тим самим наявність у них у зазначеному корені початкового щільного свідчить про вплив на них мов-сатем, з-поміж них слов’янської та інших із давньоєвропейської спільноти. Це мовне явище засвідчує також, що виокремлення серед інших германських та слов’янських мов відбулося ще в час їх спільного проживання на терені майбутньої України. Тобто, зародження етносів та утворення окремих прамов відбувалося на території, про яку в Еддах часто говориться під назвою Схід, про що йтиметься далі.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

3.2. Період матриархату та кам'яний вік

Як уже вище зазначалося, до найдавніших едд належить міф про створення світу під назвою «Völuspá», тобто «Пророкування Вольви». Коментуючи цей міф, М.І.Стеблін-Каменський називає Вольву чаклункою. Слово *völva* походить від *volr* ‘жест’, з допомогою якого вольви могли пророкувати [225, с. 215]. Цей же корінь вживається як окреме слово *Vala* ‘вольви’, а також наявний у багатьох композитах у Старшій Едді, зокрема: *Valföðr* ‘Вольв-батько’ (ім'я Одіна), *Valhallar* ‘зала вольв’, *Walaskjelf* ‘палац Одіна’, *valkyrja* ‘валькюри’. Останнє позначало молодих жінок, богинь, що були на службі у Одіна, вони приносили з поля бою загинувших воїнів до Одіна, маючи на меті їх пізніше оживлення. Й.Фріз тлумачить дсканд. *valkyrja* як ‘знаюча магію жінка’ [396, с. 641]. Очевидно, що в зазначених лексемах має місце єдиний корінь **val-*. Виходячи із семантики розглянутих словоформ, можна зробити висновок, що це слово має загальне значення ‘чари’, а людина, яка володіє ними, є ‘чарівниця’. Вольви були в пошані у час язичництва. Можна припустити, що зазначені події у еддичних міфах сягають **матріархату**, вольви представляли собою прошарок населення, відомий як жреці.

З такою ж семантикою має місце в слов'янських мовах лексема *волхв*, відзначена в окремих мовах, як, наприклад: укр. *волхв* ‘чарівник, чаклун, провісник’, рос. *волхв*, *волшебный*, др. *вълхвъ*, *волхвъ*; вважається, що це слово запозичене із стсл. *вълхвъ* ‘маг’; спорідненими є також болг. *вълхва* ‘розбійник, ворожити’, слн. *vôlhva* ‘чарівниця’ [87, с. 423]. У слов'ян волхви виступають як «фахівці в зносінах людей з богами», маючи надлюдські знання, «вони віщі, відуні», користувалися великою пошаною у народу і князів [110, с. 174]. М.Фасмер наводить багато точок зору щодо походження цього слова (у порівнянні з *волáх*; *волк*), але жодна із них не знаходить задовільного вирішення [262, с. 346]. У «Велесовій книзі» (Дощ. 14) є такі слова: «І тут ми побачили чаклунів, що були в лісах, які прийшли на поле бою та взяли мечі. І побачили ми кудесників, що творили велике чудо: як з праху земного, підкинутого до неба, постають раті небесні». Подібне значення знаходимо в одній із давніх козацьких пісень («Надгробная песнь Серпяги») у словах:

В. Г. Таранець

«Ой Волохи, ой, Волохи!

З чого ж его звали.

Що Козакам Запорожцям

Та израду дали...» [222, с. 35].

За смислом зображуване дуже схоже на валькюрів Одіна, про які згадувалося вище. Слов'янський матеріал також засвідчує період матриархату, це підтверджується слов'янськими замовляннями, у яких «бабав'дунья» постає як культ «баби» [27, с. 18]. У слов'янських мовах, якщо взяти, наприклад, множинну форму типу укр. *волхви*, у якій представлено два склади, можна виділити корінь та словотвірний суфікс *вол-хви*. Із досліджень відомо, що фонетична межа складу в слові зберігає давню межу морфем, на чому хотілося б зупинитися детальніше.

З перебігом розвитку мов досить чітко простежується тенденція до ускладнення структури кореня, як наприклад, в германських мовах. Зокрема, в німецькій, О.П. Димирова показала, що структура кореня типу CVCC історично витворилася із CVC+C, де останній приголосний долучився до кореня у результаті опрощення і морфемного перерозкладу в межах слова [77]. “Перетворення суфікса в елемент кореня, зникнення морфемного шва і утворення нового кореня, - пише М.М.Гухман, - відноситься до найдавніших морфологічних процесів у структурі індоєвропейського слова” [72, с. 25]. У такому ж напрямку відбувалися зміни у вірменському слові, де “приголосний компонент відходить до кореня, формуючи його кінець і зберігаючись у всіх парадигматичних рядах” (пор. іє. **g^hher-mo* > вірм. *ĵerm* ‘тепло’) [261, с. 195]. У всіх випадках спостерігається “атракція кореня, який притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса” [там само, с. 159]. Розвиток праіндоєвропейської структури слова супроводжувався фонетичними змінами в її межах, що приводило до утворення закритих складів, сполук приголосних, особливо у початковій та кінцевій позиціях кореня. Дослідивши структуру індоєвропейської кореневої морфеми, О.А.Білецький прийшов також до висновку, що первісними були форми з голосним між приголосними: “кожний приголосний виступав у супроводі голосного” [315, 19]. Редукція і випадіння голосних стали причиною ускладнення структури кореня.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Екстраполяція зазначеної тенденції на більш давній період існування індоєвропейської мови дозволяє прийняти положення про первісну структуру кореня типу CV і слова CVCVCV, у якому складова і морфемна межі **збігалися** [див.: 133, с. 4]. Згодом зародження граматичних категорій у мові зумовило десемантизацію окремих складових слова і появу суфіксальної і флективної морфем [див.: 142]. У результаті витворилася триморфемна структура слова, що стала з часом типовою для індоєвропейської граматичної системи. Поява двох типів відмінювання слів - консонантного і вокалічного - привела до розщеплення серединного складу в слові окремо на приголосний і на голосний. Приголосний, що не втратив свого лексичного значення, долучився до початкового кореня, закоренева частина була полем реалізації різних граматичних функцій. У результаті морфемна структура слова отримала вигляд CVC - V - CV, де складова межа уже не збігалася з морфемною.

Протиставлення основи і закінчення і їх певна автономність у функціонуванні привели до фонетичного послаблення середини слова. У результаті триморфемна структура поступово перетворилася в двоморфемну. Як відзначав І.О.Бодуен де Куртене, цей процес бере свій початок від праіндоєвропейської епохи і вже у слов'янських “відбулось поголовне скорочення основ на користь закінчення” [24, с.25]. Аналогічний процес проходив і в інших індоєвропейських мовах. У германських, наприклад, центральне місце у стародавній морфемній системі почала займати “двоморфемна модель, представлена коренем-основою + закінчення” [72, с.9].

У такому вигляді нам уявляється розвиток структури слова в індоєвропейських мовах у давнину. Наведена нижче як ілюстрація структура пройшла в індоєвропейських мовах у загальних рисах такі шляхи розвитку: CV-CV-CV → CVC-V-CV → (варіанти:) CVC-VC, CVCC, CVC, CV (пор.: герм. **dag-a-z*, рун. *-dag-a-R*, гот. *dag-s*, нім. *Tag*, англ. *day* ‘день’).

Повертаючись до структури слова *волхви*, все зазначене дозволяє виділити в ній давній корінь *вол-*. Цей же підхід можна застосувати і до дсканд. слова *volva*, у якому також виокремлюються корінь та суффікс *vol-va*. Очевидно, що коренева частина у германських та слов'ян-

В. Г. Таранець

ських словоформах є спільною. Обидві форми – слов'янську та германську можна звести до єдиної спорідненої **vol-* зі значенням 'маг, магічний'. Саме така семантика наявна в одній і другій групі мов. Цікаво зазначити, що обом групам мов притаманні також споріднені словотвірні суфікси, зокрема *-hva* та *-va*. У цілому форми морфем обох мов зводяться до єдиного варіанту: **volhva*. Наявність у корені губного голосного свідчить про існування ранішого попереднього лабіовелярного приголосного, що дозволяє прийняти вищезазначену форму як частково редуковану. Як зазначає О. Семерень, губний голосний міг з'явитися «тільки після лабіальних», як «рефлекс лабіального елементу індоєвропейського лабіовелярного звуку» [212, с. 79-80]. Таким чином, спільна праформа із єдиною семантикою була притаманна давньоєвропейській мовній сукупності, із якої вийшли слов'янські та германські мови. Ця праформа мала вигляд: **k^welh^wa*.

Провісниця давнини із «*Völuspá*» розповідає про діяння батька вольв Одіна, про перші сказання (легенди), які вона може пригадати. Такі слова свідчать про співучасть авторки сказаного у подіях минулого і про її життя у ті часи, часи матріархату. Вона вважає богів-велетнів першонародженими, які її також виростили. У пилу земному і сильному корінні Світового древа провісниця знає 9 світів і 9 просторів («*Völuspá*», п.2: *Nú tan eg heima, nú íviði, mjötvip mæran fyr mold neðan*). Ці слова, виходячи із подій, описаних у едді, засвідчують, у нашому розумінні, розпад давньоєвропейської спільноти і утворення окремих племен. Число 9 мало у давнину значення 'багато', тобто 'три рази по три'. Германцям, як і іншим племенам, були відомі в цей час прості числа *один, два, три* (згадаймо трійки богів) і звідси беруть початок більші сукупності чисел, які являли їх подвоєння чи потроєння. Такі множини сприймалися як 'численні', тобто зі значенням 'багато'.

Провідниця, як вона говорить в «*Völuspá*», походить від бога-предка велетнів, в цей час не було ні моря, ні землі і ні трави, не було ні землі, ні неба (п.3: *Ár var alda, það er ekki var; var-a sandur né sær né svalar unnir; jörð fannst æva né upphiminn*). У цей період жив один із первісних богів-велетнів *Умір* (*Эмір*), із тіла якого був створений світ: земля, море, гори, дерева, небо (див.: «*Grímnismál*», п. 40: *Ór Ymis holdi var jörð of*

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

skupur, en ór sveita sær, björg ór beinum, baðmr ór hári, en ór hausi himinn). Як буде показано далі, боги-велетні, за переказами скандинавських міфів, жили на Сході, тобто на гіпотетично території давньоєвропейської спільноти, що об'єднувала в собі майбутніх германців, слов'ян та інші племена. Потім, як засвідчує провідниця, сини бога Бора створили всю землю, в тому числі країну людей під назвою *Miðgarð* (п.4: *áður Burs synir bjöðum um ypptu, þeir er Miðgarð mæran skópu*). Це слово має в собі пізніший префікс *mið-*, що значить 'середина' і відноситься до того часу, коли світ уявлявся серединою між небом і землею. У слові *Miðgarð* вжито складове *-garð*, яке має спільну зі слов'янськими мовами основу – псл. **gordъ*. Про спорідненість лексем у цих двох групах мов свідчать такі реалізації в окремих мовах: рос. *город*, укр. (заст.) *город*, др. *городъ* 'огорожа, паркан, фортеця; місто, мур', ч., слц. *hrad* 'замок, фортеця', стсл. *градъ* 'місто, сад'; а також: гот. *gards* 'дім', двн. *gart* 'область', дсканд. *gerði* 'огорожений участок землі', дісл. *gerði*, норв. *gjerde*, шв. *gårde*, дан. *gårde* [396, с. 164; 87, с. 571; 262, с. 443]. Цей же корінь наявний і в інших індоєвропейських мовах, зокрема: лат. *hortus* 'огорожена ділянка, ферма; город', дпрус. *sardis* 'паркан', лит. *gārdas* 'загорода, кошара; загорожа', лтс. *gārds* 'відгороджене місце для свиней', алб. *garth, -dhi* 'огорожа', хет. *gurta* 'тс.', ав. *gərəða* 'печера', які в цілому зводяться до іє. **ghor-dho-s* від **gher-* 'оточувати, охоплювати' з первісним значенням «обгороджене місце» [87, с. 571]. Як зазначає Тацит, міст у германців не було, як і фортець. Жили вони в селах, у кожного свій дім, обмежений двором. Будинки будували з дерева, камінь не використовували [387, с. 21]. І тому вживання в Еддах топонімів типу *Miðgarð* 'країна людей', *Asgarð* 'місто, де проживали боги Аси' свідчить про їх смислову спорідненість зі слов'янськими словами з коренем *-garð* і в цілому про їхнє єдине походження. Очевидно, що назва країни людей *Miðgarð* стосується давньоєвропейської спільноти, яка проживала на Сході. Тут можна додати, що це ж стосується і назви міста *Asgarð*, де проживали боги. Про це йдеться у скандинавській хроніці, де згадано Велику Швецію, яка займала територію від Волги до Дону [194].

Досить часто в еддах згадується земля, яка опускається в море, потім виходить із води: *sól skein sunnan á salar steina* («*Völuspá*», п. 4)

В. Г. Таранець

‘сонце світило з півдня на будинки кам’яні’; *Sól tér sortna, sígr fold í mar* (п. 57) ‘Сонце стає чорним, земля опускається в море’; *koma öðru sinni jörð ór ægi iðjagraena* (п.59) ‘із моря з’являється земля і знову зеленіє’. Небо і земля утворюють єдину твердь. Таке розуміння, коли дві речі синкретично сходяться в одній, очевидно, належить до давнього часу існування прагерманців. Цей період життя змикається з **кам’яним віком**. В Еддах часто вживається слово *bergbúi* зі значенням ‘мешканці гір’, ‘ті, що проживають в скелях’, наприклад: (*Hymiskviða*) *sá hann ór hreysum með Hymi austan folkdrótt fara fjölhöfðaða* (п. 38) ‘тут побачив він [Тор] із печери, як за Гюміром зі Сходу слідували люди’. Навіть існує велетень-бог гір *Ægis*, якого дослідники ще називають ‘мешканцем скель’ [326, с.279]. В одній із едд “*Hymiskviða*” говориться: *Sat bergbúi barnteitr fyr* (п. 2) ‘Сидів мешканець гори радо, як дитина’. Тут слово *bergbúi* має смисл ‘людина, яка проживає в скелі’, саме так це слово перекладено на німецьку мову *Felswohner* [326, с. 74, п. 2]. Про це свідчать також «кам’яні двері», до яких ідуть карлики, а також кам’яний молот, з яким не розстається бог Тор. Останній бореться з велетнями, маючи при собі завжди молот. У «*Völuspá*» зустрічаємо такі слова: *þeir er sóttu frá salar steini Aurvanga sjöt til Jöruvalla* (п.14): ‘[карлики], які попрямували із кам’яних будівель і межигір’я Аурванга на земельні поля’. В іншому випадку (“*Fjölsvinnsmál*”) *bjarg* ‘гора’ має значення ‘помешкання’ (п.36): *hvat þat bjarg heitir, er ek sé brúdi á Þjóðmæra Þruma ?* ‘як зветься гора, де я бачу прекрасну наречену?’). Тор у пісні “*Hárbarðsljóð*” згадує велетня *Hrungnir*, якого він поборов у двоборстві, у того ж були голова і серце з каменя (п. 15: *er ór steini var höfuðit á*).

У цій же едді йдеться про трьох Асів, які знайшли землю і там два дерева Аска та Ембла, які були безсили і не мали долі (п.17: *Uns þrir kómu úr því liði öflgir og ástkir æsir að húsi, fundu á landi lítt megandi Ask og Emblu örlöglausa*). І їх оживили прийдешні боги (п.18): (*önd gaf Óðinn, óð gaf Hænir, lá gaf Lóður og litu góða*) ‘Одін дав душу, Гьонір – розум і Лодур - здоров’я’. У цю розповідь долучено зображення місцевості зазначених подій: через забруднені долини тече зі Сходу річка Слідур (п. 36: *Á fellur austan um eiturdala söxum og sverðum, Slíður heitir sú*), а на Півночі в лісах гір Ніда стоїть зала із золота для роду

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Сіндріс [карликів] (п.37: *Stóð fyr norðan á Niðavöllum salur úr gulli Sindra ættar*), поряд друга, пивна зала, - для велетня Брімір. Далі вольва говорить про карликів, мудреців скелястих гір, які стоять біля кам'яних воріт і стогнуть (п. 48: *stynja dvergar fyr steindurum, veggbergs vísir*).

Наведена вище розповідь вписується в розуміння того, що Аси прийшли зі Сходу і знайшли землю, де вони вдихнули життя людям. У цій же місцевості височіли будівлі для роду карликів та бога-велетня. Тут знаходять помешкання боги – карлики та аси, які зародилися на Сході, як свідчать скандинавські едди, і прийшли на Північ. Очевидно, що ці два прошарки богів, що виступають у значенні людей, являють собою, з одного боку, селян, а, з іншого, скотарів-воїнів. Згадаймо, що бог Тор, захисник селянства, їздить на Схід і бореться з богами-велетнями (асами) і ніколи не виступає проти карликів. Ці дві суперечливі групи людності зародилися давно і існували також на Сході в межах давньоєвропейської спільноти. Згідно з повір'ями східних слов'ян першими людьми, що населяли землю, були велетні, в історичний час на зміну їм прийшли звичайні люди [201, с. 79].

Доби кам'яного віку торкається пісня героїв “*Helreidh Brynhildar*”, в якій розповідається про смерть Брюнхільди, що була спалена і відвезена через печеру до жінки богині-гігантки. Звертаючись до неї, Брюнхільда назвала її (п.3) *brúðr ór steini*, тобто “Кам'яна Баба». І тут очевидним є зіткнення з польовими слов'янськими (скіфськими) статуями Баби, які також виготовлені із каменя. Як зазначає О.А.Бондарець, «культ «баби» - богині життя, народження, здоров'я, вагітних і мисливців – відомий з часів кам'яного віку, розвинувся за доби матріархату, а в XIV-XV ст. до н. е. переростає в культ Берегині» [27, с. 18]. Дослідивши власні назви в українських замовляннях, В.М.Баденкова серед теонімів, що відносяться до часів матріархату, називає *Бабу* («...казали камінний дід і баба, щоб кров перестала...»), в сучасній мові вони «сприймаються як загальні назви» [14, с. 7]. Очевидно, що час, відображений у германській пісні, належить до матріархату. І тут семантична спорідненість нім. *Weib* ‘жінка, баба’ та псл. *Баба* є не випадковою. Множинна форма німецького слова розпадається на дві фонетичні частини: *Wei-ber*, які відповідно являють корінь та словотвірний суфікс. Обидва слова нім. *Weib* та псл. *Баба* згідно

В. Г. Таранець

з їх етимологією походять від одного кореня іє. **k^we-* ‘людина’, ‘жінка’. Як було вище показано, зазначений індоєвропейський корінь під впливом субстрату змінився в **ba* (явище субституції), редуплікація якого дала псл. **baba* ‘жінка, баба’. У германських мовах цей корінь не змінився, але також в результаті його редуплікації словоформа набула вигляду двн. *wīb-* ‘жінка, баба’. Проведений аналіз дав можливість говорити про період сумісного проживання германців та слов’ян, це - доба **кам’яного віку і епохи матріархату**. Очевидно, що й слово *Edda*, про яке йшлося вище, також стосується цієї епохи і дозволяє прийняти варіант етимологізації цього слова у вигляді семантики ‘прабабуся’. Проведений аналіз та інші моменти із «Старшої Едди», які там відображені, свідчать про кам’яний вік – найдавніший час існування давньоєвропейської спільноти. Це – кам’яний, можливо, пізньокам’яний вік (неоліт).

У розглянутих піснях Едди не один раз згадано молот як атрибут бога Тора. Особливо значущими в цьому є події, зображені в едді “*Þrymskviða*”, коли у Тора вкрали молот, і він підняв на ноги всіх богів і не заспокоївся доти, доки не знайшли його знаряддя боротьби. Саме молот свідчить про велику давнину існування Тора, з яким він ніколи не розлучається. На давньоскандинавській мові ‘молот’ має вигляд *hamarr*, у інших германських мовах ця лексема має форми: двн. *hamar*, англ. *hammer*, гол. *hamer*, шв. *hammare*, дан. *hammer*, дсакс. *hamur*, нім. *Hammer* з первинним значенням ‘камінь’. Як відзначають автори етимологічних словників, дсканд. *hamarr* мало значення не тільки ‘молот’, а й ‘камінь’, ‘скеля’ [396, с.207; 325, с. 247]. Етимологія слова *hamarr* ‘молот’ показує походження його від іє. **kam-* (згідно з законом Грімма іє. **k-* перейшло в германських мовах в **h-*). Назва *hamarr* показує, що молот був кам’яний і отже походить із кам’яного віку. Той же корінь наявний у слов’янських мовах: укр. *камінь*, рос., бр. *камень*, др. *камы* (*камень*), п. *katień*, ч. *kámen*, вл., нл. *katjeñ*, полаб. *kotōj*, болг. *камен*, стсл. *камы* (род. *камене*), що дозволяє реконструювати псл. **katu* [88, с. 359; 263, с. 173-174]. Цікаво зазначити, що в одній із українських казок йдеться про чабана овець, який, причепивши каменя у вісім пудів, що впав із неба, до батога, боровся зі зміями, подібно до германського Тора, що боровся з велетнями. Чабанець убивав змія, кинувши камінь, який до нього знову повертався (як і у Тора – камінь-молот) [57, с. 89-92].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

У словниках реконструюють споріднену іє. форму **kām-*, проте найближча фонетична вираженість між германськими та слов'янськими інноваціями свідчить про їхню велику близькість (пор.: вищезазначені форми та: лтс. *akmens* 'камінь', дінд. *ásmā* 'камінь, скеля; небо', ав. *asman*). У цілому аналіз Едди дозволяє зробити висновок про добу кам'яного віку в житті прагерманців, а також їхні контакти в цей час зі слов'янами.

3.3. Первісне помешкання германців

У «Старшій Едді» подано 16 пісень про богів. У них зображена, як вище було показано, велика давнина проживання германців. Що стосується місця помешкання племен, то воно характеризується такими словами як море, шторм, скеля, берег, пісок, гори, які в цілому засвідчують гористе побережжя моря та суші. Проілюструємо це на окремих прикладах із едд.

Як уже йшлося, до найдавніших записів із останніх належить «*Völuspá*», в якій розповідається про зародження світу і дії в ньому давніх богів. За змістом ця едда відноситься до того часу германців, коли останні проживали біля моря і скель, які тут часто згадуються. В одному з міфів «*Völuspá*» розповідається про той час, коли світ тільки зароджувався:

vara sandr né sær né svalar unnir, jörð fannsk æva né upphiminn
(п.3),

‘ні піску, ні моря не було, а також ні землі, ні неба’.

У цій же пісні про богів і в іншій “*Grímnismál*” мова йде про першого бога при створенні світу, про *Уміра* (*Ymir*): *Ór Ymis holdi var jörð of sköpuð, en ór sveita sær, björg ór beinum, baðmr ór hári, en ór hausi himinn* (“*Grímnismál*”, п. 40) ‘із тіла Уміра народилася земля, з його поту – море, з ніг – гори, рослинність - із волосся, небо – із черепа голови’. Фактично в усіх текстах згадано море, гори, скелі, як, наприклад, у «*Völuspá*»: *naðr fránn neðan frá Niðafjöllum* (п.66) ‘змія виходить із скель Ніда’. Тут мешкають боги, і звідси вони управляють світом. Очевидно, в еддах зображені ті первинні місця, де поселилися германці в

В. Г. Таранець

давнину - побережжя, як свідчать дослідження, Північного моря [377; 329]. М.Гімбутас зазначає, що лише з кінця бронзового віку та початку залізного існує передісторія германців, які проживали на півдні Скандинавії та півночі Німеччини (332, с. 467]. Прабатьківщина германців, це – південна Норвегія, південна Швеція, Данія і Шлезвіг-Гольштайн до Ельби [332, с. 481]. З цим можна погодитися, крім часу та місця зародження протогерманців, прабатьківщина яких сягає терену Трипілля.

У дослідженні східнослов'янських замовлянь, які у своїх витоках сягають кам'яного віку, О.А.Бондарець відзначає, що морський пейзаж, гори є для слов'ян «екзотичним рельєфом», що підтверджує думку Б.О.Рибаківа про слов'янську прабатьківщину, яка являла собою «листяні ліси Центральної та Східної Європи з їх річками, заплавами, болотами» [27, с. 11]. Ландшафтну зону прабатьківщини слов'ян не утворювали «ні береги морів, ні гірські пасма» (середина II тис. до н.е.) [205].

Згадуваний у едді «*Völuspá*» бог Умір є богом предків-велетнів. Цей теонім Й.Фріз реконструює у вигляді герм. **jumīaz*, що походить із кореня іє. **jeto* зі значенням 'близнюк, двостатева натура' [396, с. 678]. Його рефлексії наявні у мовах: дінд. *уата-*, ав. *уэта* 'близнюк', лат. *geminus* 'близнюк'. Бінарність образу Уміра свідчить про давнину його існування [238]. Вважається, що він – першопричина матерії, з якої виникло все [385].

Після деякого вступу провісниця виділяє період, коли жив бог Умір. До нього, як уже зазначалося, не було ні піску, ні моря, ні солоних хвиль, не було ні землі, ні небосхилу, а також ні прірви, ні трави. Як відзначено в іншій едді («*Grímnismál*»), саме Умір створив цей «морський пейзаж». Іноді цей же бог виступає під другим іменем - Гюмір (Нумір) у функції бога велетня морозу (*Hymiskvidha*), який засвідчує походження землі, моря, дерев, що вийшли із його частин тіла. Він займався полюванням, що також свідчить про велику давнину подій. Про походження землі із плоті Уміра також говориться в едді «*Vafþrúðnismál*» у розмові Одіна зі всезнаючим богом-велетнем (п. 21). Тут же останній на питання Одіна про тих (п.28), «хто із асів був першим або із роду Уміра напочатку жив», до створення землі, називає родослівну Уміра, зокрема (п. 29): *Bergelmir* 'внук Уміра', *Þrúðgelmir* 'батько Уміра' та *Aurgelmir* 'предок Уміра' (звернімо увагу читача на не випадковий порядок родослівної: *внук* –

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

батько – *предок*, саме у такому напрямку – від «очей» і далі вперед у давнину сприймалися події минулого, а майбутнє знаходилося «за спиною» і далі, як невідоме; у нашому сучасному розумінні все це виглядає навпаки). Очевидно, що анлаут теонімів має германську природу, а кінцева частина, словотвірна, у вигляді *-mir* повторяє вихідну форму *Нумір* (Гю-мір) і належить до германо-слов'янського утворення.

Цікаво зазначити, що у слов'ян також існував у давнину *Богумір*, тобто Бог-Умір, який за формою збігається з германським Уміром. О.І.Асов відзначає велику кількість легенд у слов'ян про Богуміра, зокрема у пам'ятках «Книга Велеса» та «Веда слов'ян» [211, с. 51 і далі]. Дружиною бога Уміра була Славуня, а їхні діти започаткували слов'янські племена полян, сіверян, кривичів, древлян та русичів. Богуміра називали також Богом Іміром. Первісно це ім'я «вимовлялося як [H'm'] і значило «кам» – «шаман'». У цьому випадку слов'янська форма повністю збігалася з германською *Нумір*, що свідчить про єдину слов'яно-германську давнину. Предки слов'ян поклонялися Роду, а також сину Дажьбога – Богуміру. Його ім'я було у багатьох індоєвропейських народів.

Необхідно відзначити, що близькою асоціацією до Богуміра є інша германська назва Уміра, це – Брімір (Brimir), із крові якого виникли карлики (Zwerge) [311].

Образ германського бога Уміра має також асоціації зі слов'янськими темними силами Морена, (скр. *mri* 'умираю', укр. *умирати*), але тут поданий той час, коли існувала бінарність 'життя/смерть', де в цілому протиставляються світло та тьма. Раніше вони утворювали єдине ціле [див.: 238]. «Двоїстість світла (життя) – тьми (смерті) не виникає як символічна формула моралі до тих пір, поки первинна тьма не розпадеться на світло та темноту» [196, с. 264]. Германський Умір уособлює час співіснування цих двох складових бінара і має в собі потенційно компонент смерті. Про це свідчать такі події, засвідчені у міфі, коли сини Бора Один, Вілі та Ве убили Уміра і створили Мітгард – країну людей. З цього часу сонце з півдня освітило скелі, причому ні сонце, ні місяць, ні зорі не знали, звідки вони з'явилися.

Згідно з археологічними свідченнями давні германці заселяли північну Німеччину і більшу частину півдня Швеції та Норвегії і проживали

В. Г. Таранець

в цій місцевості на початку пізнього кам'яного віку (jüngere Steinzeit), тобто не пізніше 3 тис. до н. е. [348, с. 55]. Зазначена місцевість з її «морським пейзажем» досить однозначно відображена у різних міфологічних еддах, розглянутих вище.

Як показують численні дослідження германістів, до приходу германців на побережжя Північного моря тут проживало «доіндоєвропейське» населення, яке прийняло прийшлий народ. Археологи, які досліджували історію і культуру племен бронзового періоду, встановили, що в центральноєвропейському регіоні витворилися історико-культурні області, що чітко одна від одної відрізнялися [329, с. 64]. У центрі знаходився «Північний округ» (Nordischer Kreis), який зіграв важливу роль в утворенні германських племен. Вважаємо, що саме носії цієї Північної культури були автохтонним (неіндоєвропейським) населенням, яке в ході тривалої двомовності з прагерманцями суттєво вплинуло на мовний страт прийдешніх племен. Звідки ж появилися германські племена? На це дає відповідь **пам'ять** етносу, яка сягає витоків зародження германців. Незважаючи на те, що сотворіння світу і всього живого, як показують едди, відбувалося на побережжі моря, міфологічна пам'ять має в собі також свідчення про початковий період існування германського етносу. Цей зв'язок сягає Сходу, з яким пов'язані дії бога Тора, звідки прийшли Один та групи людей та інше. Саме там, на Сході, відбулося відокремлення протогерманців від інших індоєвропейських (тут давньоєвропейських) племен і їхнє переселення на Північний Захід. Зупинімося на цій стороні питання детальніше.

3.4. Переселення германців зі Сходу

О.Пріцак досить детально розглядає у своїй обширній праці питання контактів германців зі степовими народами Південного Сходу, починаючи з перших писемних пам'яток [194, с. 121 і далі].

Поняття 'на Сході' пов'язує з місцем проживання слов'ян також Тацит, який говорить про венетів, що відрізнялися від германців: перші будували міцні будівлі, охоче ходили пішки, а германці проводили життя у халабудах і на конях, це їхній дім [387, с. 57].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Досить переконливо показують первинні місця помешкання германців міфи «Старшої Едди». Розглянемо це на окремих прикладах. Так, у пісні «Hýmiskviða» йдеться, що син Одіна (тобто Тора) побачив, як із печер Гюміра йшло багато людей зі Сходу (п. 38). Саме ці рядки засвідчують час переходу германців зі Сходу (терену Трипілья) на північний захід, тобто на побережжя Північного моря.

Засвідчені в численних еддах поїздки бога Тора на Схід, де він бореться з велетнями, а також згадка про те, що Один також був у тих місцях («Hárbarðsljóð»), свідчать, що територія біля моря, яку займали германці, не є їх споконвічною, і прийшли вони сюди, як стверджують давні германські міфи, зі Сходу [377]. Виходячи з аналізу текстів «Старшої Едди», можна зазначити, що первісно германці та інші племена, в тому числі слов'яни, проживали на Сході, де вони утворювали давньоєвропейську мовну спільноту. Це територія майбутньої України та південноросійських степів.

В одній із едд розповідається, як Один поїхав на коні до **східних** воріт, де він знав могилу похованої Вольви, і почав з нею говорити, щоб дізнатися про підземний світ («Vegtamskviða», п. 4: *Þá reið Ódinn fyrir austan dyrr*). Але відповідями Вольви він незадоволений і тому каже: «Ти ніяка не вольва, зовсім не всезнаюча жінка» (п.14: *“Ert-at-tu völvá né vís kona”*). З її слів стає відомо, що Вольва похована давно, а Одіну ж під кінець вона каже: «Їдь додому, Один, і слався» (п.15: *“Heim rið þú, Ódinn, ok ver hróðigr”*). В цілому із усього тексту випливає, що «східні ворота», куди поїхав Один, не входять до його помешкання і знаходяться далеко від його дому. Очевидно, місце, де похована вольва, було на Сході. У розумінні Одіна вольви багатознаючі жінки. Цей текст ще раз засвідчує існування вольв у період матріархату, що уже змінився, і було це на Сході, де проживали давньоєвропейські племена, в тому числі германці та слов'яни.

У пісні «Völuspá» йдеться про вожда богів-гігантів Грюма (Hrym), який їде зі Сходу. Провісниця нагадує, що бог-велетень Грюм їде зі Сходу з піднятим щитом (п. 50: *Hrymur ekur austan, hefist lind fyrir*). Він керує кораблем Наглфар (*Naglfar*). Кіль судна прямує зі Сходу, ним їдуть люди Муспеллі до своєї землі (п.51: *Kjöll fer austan, koma munu Múspells*

В. Г. Таранець

um lög lýðir). Ім'я згадуваного бога подано у міфах у вигляді: *Hrýmur*, *Hrymr*, словоформи свідчать про кореневу частину *Hrým-* та іменний суфікс *-(u)r*. У германському етимологічному словнику зазначені різні точки зору щодо походження цього теоніма, в одному випадку він споріднений лексемі *hrumr*, що значить 'слабкий, дряхлий', в іншому - дангл. *hream*, дсакс. *hrôm* зі значенням 'крик' [396, с. 263]. Особливу зацікавленість викликає вербальна форма дсканд. *hrjósa* зі значенням 'трястися, дрижати, здригатися' (пор.: ісл. *hrjósa*, норв. діал. *rjosa* 'стогнати', шв. *rysa* 'здригатися'). Відсутність початкового придихового є типовим для пізніх германських форм, тому давнішими є форми з анлаутом *hr-*. Й.Фріз наводить інші словоформи із лат. (*cruste*), гр., ав. зі значенням 'холод, мороз', але ці останні «дуже розходяться» з вищенаведеними значеннями, тому їх не можна прийняти [396, с.258]. Вчений не наводить порівнянь зі слов'янськими формами, в яких, на нашу думку, є багато спільного з германськими. Так, *Hrým* і його споріднені форми прямо нагадують слов'янське укр. *грім*, *grimiti* та ін. як за формою, так і за семантикою. Це підтверджує також дсканд. *hrjósa* і його варіанти та слов'янські типу укр. *гроза* зі спільним значенням 'grimiti, погрожувати' [87, с. 600]. Якщо до цього ще додати, що бог *Hrým* веде своє судно зі Сходу, то стає очевидним свідчення про походження розглянутих лексем із спільного слов'яно-германського (давніоевропейського) лексикону, яким користувалися індоєвропейці на терені Трипілля.

В Едді в різних значеннях вжито слово *Feld* 'поле', про яке вже йшлося. Зокрема, наявна словоформа *Idafeld* (с.4) 'необроблена земля', на цьому полі боги Аси будували вівтарі та собори. Дослідження з германістики свідчать, що германці не будували храмів в честь богів (Hansjörg H., 2005), а отже, згадка про це стосується того часу, коли германці перебували до свого переселення зі Сходу. Саме там і були боги-велетні Аси і їхні терени.

До вищезазначеного висновку необхідно додати наявність таких «слов'янізмів» в германських найменнях богів як *Hrimnir*, *Hrimgrinnir*, *Hrimgerðr* [396, с. 256], *Grimr*, *Grímnir*, *Grímnir*. Форми свідчать про їх власне германську основу, але походять всі вони від спільного для слов'ян та германців кореня. Цей же корінь зустрічаємо в еддах у компози-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

тах, як, наприклад: *Hrímgrímnir* ‘бог-велетень’, *Hrímþursar* ‘боги-велетні морозу’, *Hrímfaxi*. Останній трапляється в едді “*Vafþrúðnismál*” (п. 14) і називає коня, який тягне Ніч зі Сходу. Не випадковим є те, що у назві складова *Hrim-* пов’язана з діями на Сході. Саме цей корінь, як уже було відзначено, є спільним для германців та слов’ян, коли вони проживали на терені Трипілля.

У «Старших Еддах» поряд з основним божеством Одіним досить часто згадується бог Тор, який буває у різних життєвих ситуаціях, що дозволяє нам у деталях розкрити його образ, походження та заняття. Тор є сином головного германського бога Одіна, проте за своїми функціями він суттєво відрізняється від останнього. Тор – бог-громовержець, подає волюгу на землю, завжди є очікуваним для селян. Мабуть, це є його основною і первинною функцією, відображеною, на нашу думку, і в його імені. Він виконує також інші функції: Тор – захисник богів-асів, Асгардта та Мідгардта, де проживали відповідно боги та люди. Водночас Тор є богом війни, права та закону [385]. Своїми діями він домагається справедливості. В бою він вправно володіє кам’яним молотом (дсканд. *Mjölmir*; схоже на рос. *молния*), який після удару повертається знову до свого хазяїна, і Тор може використовувати його безкінця (пор. те ж у слов’ян, див. вище). Тор часто їздить на Схід, воює там з велетнями. За семантикою його можна визначити як ‘другий’ після Одіна. У той час, коли функції Одіна – бога Неба змінилися, він разом з Тором стали уособлювати відповідно Сонце і Грім.

Етимологія теоніма *Tor*, на наш погляд, досить прозора. Оскільки це загальногерманський бог, його ім’я наявне в усіх германських мовах. За формою ім’я має вигляд: дсканд. *Þórr*, більш давнє (поет.) *Þunarr*, дангл. *Þunor*, дсакс. *Thunar*, двн. *Donar* [396, с. 618]. Його ім’я трапляється у назві ‘четверга’: нім. *Donnerstag*, шв., дан. *Torsdag*, дсканд. *Þórsdagr*.

Автори словника Дуден вважають, що ім’я бога Тора походить від імені нім. *Donner* ‘грим’, цей же корінь в лат. *tonāre* ‘гриміти’, дінд. *tányati* ‘гримить, шумить, гуркоче’. В усіх індоевропейських мовах зафіксовано звуконаслідування з коренем **[s]ten-* [325, с. 115].

Аналіз семантики слова Тор свідчить, що первісно воно було пов’язано з грозою, вірніше з дощем, тобто з водою. Саме таку правдню

В. Г. Таранець

мотивацію подибуємо у народному фольклорі германців, які зверталися до Тора послати на поля дощ. У своїх діях, як зображують численні едди, Тор виступає типовим представником селянства як зовні, так і в своїх діях та ментальності.

Зв'язок з дощем зустрічаємо і в давніх формах імені Тора. Міфологічні словники наводять прагерманську форму *Thunaraz*, яка, ймовірно, є спорідненою і вийшла із *Wôdanaz*, що позначала Одіна. Спорідненість пояснюється тим, що згідно з германською міфологією Тор був сином Одіна. Ономастика давнини свідчить саме про таку формальну спорідненість, яка відповідає єдиній лінії походження (пор. споріднені імена в «Пісні про Хільтібранта»: нім. *Hiltibrant*, *Hadubrant*, *Heribrant*). Повертаючись до імені *Wôdanaz*, необхідно відзначити в ньому складові *Wô-dana-z*, де кінцеве *-z* становить собою германський суфікс діяча, а перші складові є різнокореневими: вони мають семантику 'один із двох (багатьох)' [див.: 238], з іншого боку, містять у собі значення 'Всесвіт' та 'Вода', або в цілому 'Всесвітня вода'. Двохосновність наявна в германських формах: дсканд. *vatn* 'вода', ісл., норв. *vatn*, шв. *vatten*, дан. *vand*, гот. *watô* [396, с. 648], які вийшли із іє. **uod-*. Очевидно, що основа *dana-* пов'язана з семантикою 'вода'. Ця прадавня форма трапляється в одній із едд ("Нымісквіда"), у якій подано розмову Гюміра і Тора. Останній просить Гюміра знайти йому наживку, щоб піти на рибалку. На це той відповідає (п. 19): "*Hverf þú til hjarðar, ef þú hug trúir, brjótr berg – Dana, beitur sækja*" ('Іди до стада, якщо ти маєш серце, Громи-тель гір – Дана, і шукай приманку'). Як відомо із попереднього, в еддах трапляються різні наймення бога Тора і, мабуть, не випадковим є у зазначеному випадку форма **Dana**, яка є, по-перше, дуже давньою і, по-друге, саме таке ім'я мав цей бог на Сході, де проживав Гюмір. І, нарешті, саме ім'я *Нумір* (Гюмір) (а не *Умір*) більш давнє і, отже, «східна» форма і вживається у зазначеній едді при розмові з Тором (Даном). За змістом впливає, що ця розмова відбувається на Сході.

У такому ж вигляді зустрічаємо цей корінь у гідронімах на території України (пор: *Дон*, *Дніпро* і ін.) [237], в українських народних піснях. Наприклад, у пісні «Верховино, мати моя» у приспіві зустрічаємо слова:

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

*«Дана-шиді, річка Дана
Вся краса чудова твоя
у мене на виду», або у пісні:*

*«Десь тут були сині гори,
Зелені Карпати,
Де кров свою проливали
За нас рідні брати.*

*Гей, дана, гей, дана!
За нас рідні брати».*

Зустрічаємо це ж слово *дана* у закарпатських співанках. Наприклад:

*1. Гей, Іване, Іване, Іване миленький!
Чому мені через тебе світ не веселенький?
Шіді-ріді дана-дана,
Шіді-ріді дана.*

*2. Сидить Юра коло мура,
А я коло него.
Який, мамко, Юра файний,
Пішла би за него.*

*Шіді-ріді дана-дана,
Пішла би за него (записано зі слів жительки Закарпаття
Паші Полякової).*

Дуже часто *дана* наявне в західноукраїнських народних піснях у функції приспіву, сполучаючись іноді зі словами семантики ‘вода, річка’. Зафіксовано також варіант *тана*, форма *дайна* [213]. Проте, як зазначає С.В.Семчинський, *дана* трапляється найчастіше «без будь-якого формального чи смислового зв’язку з ‘річкою’ чи ‘водою’» [там само, с. 66], тому зв’язок цієї форми з коренем іранських мов **don-* вчений відкидає. А втім подальше абстрагування *дана* могло привести до його десемантизації і зникнення первісної мотивуючої семи. У такому ж напрямку, наприклад, розвивалося в українській мові *гей*, яке первинно було прив’язане семантично до волів і використовувалося як вигук до управління ними, а потім стало вживатися самостійно, в контексті, де про воли вже немає жодної згадки. Ці факти засвідчені також в українських на-

В. Г. Таранець

родних піснях. Повертаючись до *дана*, зазначимо, що С.В.Семчинський вважає, що укр. *Дана* і молд. та рум. *Дойна* є спорідненими за своїм походженням і співвідносяться зі значенням 'пісня' [213]. На нашу думку, укр. *Дана*, засвідчене у такому ж вигляді в словацькій та польській мовах, має свої витоки із де.**dana* зі значенням 'вода, річка'. У цьому нас переконує початкова субституція у вигляді **k^wa*- ~ **ta*-/**da*- і в цілому зв'язок **k^wada* з поняттям 'вода'. Така фонетична зміна відбулася в давньоєвропейській мовній гілці, і тому засвідчена в слов'янських та східнороманських мовах, у той же час велика давнина існування зумовила відмінний у мовах розвиток семантики цього кореня.

Цей же корінь, як було показано вище, наявний в імені бога Тора *Donar* (його редукований варіант *Þórr*). Не випадково бог Тор часто їздить на Схід і виступає захисником селянства, він зародився і виріс в час сумісного проживання германців і слов'ян на терені майбутньої України.

З-поміж різних пісень «Старшої Едди» особливо цікавою є “*Hárbarðsljóð*”, в якій наведена розмова Тора з перевізником, під іменем якого приховується Один. У зазначеній едді подана розмова Одіна і Тора, в якій відображені суперечності суті одного і другого бога. Один, який любив битви, кепкує над намаганнями Тора окультурити землю. Адже Один представляє собою воїнів, керівну еліту, яка вийшла із скотарів, а Тор уособлює землеробів, селян, до яких панівна верхівка в особі князів та дружинників ставилася зі зневагою. Дослідження свідчать, що в давнину серед германців були пастухи та землероби [341, с.13], але з часом все більше й більше стали переважати скотарі, з яких сформувалися воїни.

У згаданій вище пісні йдеться, що Тор прибув із мандрівки на Схід і зупинився біля протоку (*Þórr fór ór Austrvegi ok kom at sundi einu*), де він хоче переїхати на протилежний берег. Одяг Тора нагадує вбрання селянина. «У мене на спині кошик, красної їжі немає, - говорить Тор, - але якщо ти мене перевезеш, я тебе завтра нагодую» (п.3: *Fer Þú mik um sundit, fæði ek þik á morgum; meis hef ek á baki, verðr-a matr in betri*). Далі Тор зазначає, що, коли він виїзжав, їв він у спокої, і має ще досить оселедця та вівсяного мусу (п.3: *síldr ok hafra*), що свідчить про бідність харчування селянина. Один зауважує Тору, що той має сумне буття і робить вигляд, що добре живе, «стоїш босоніж в одязі жебрака,

Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов

навіть штанів на тобі немає» (п.6: *berbeinn Þú stendr ok hefr brautinga gervi, Þatki, at Þú hafir brækr Þinar*) . А втім, як зазначав Я.Грімм, в образі Тора є «щось народне, селянське» [339, с. 61].

Тор розповідає, що був на Сході і поборов велетнів (п. 23: “*Ek var austr ok jötna bardak*”), якби вони залишилися, то людям в Мітгарді було б погано. Один же був у Валланді, очікуючи бою (п. 24: *Var ek á Vallandi ok vígum fylgðak*).

Один закидає Торові, що він, маючи вдосталь **сили**, не має **мужності** (п. 26: *Þórr á afl ærit, en ekki hjarta*) і через боягузливий характер ховається у рукавичці велетня і сидить як миша в норі, тому не має права називатися Тором. Такі слова розізлили Тора: посилаючи у гніві перевізника до Всевишнього, він хотів би перебратися через протоку. На це Гарбард (Одін) запитує його, чому Тор повинен бути за протокою, де сам нічого не створив, і що він там робитиме (п.28). «Я був на Сході, - повторює Тор, - і поборов річку, тут напали на мене сини Сварога (п.29: “*Ek var austr ok ána varpak, Þá er mik syttu Þeir Svárangs synir*”), закидавши мене каміннями, хоча і не пошкодили».

Необхідно зазначити, що ім'я Сварога прямо збігається зі слов'янським Сварогом – богом Неба. «Він навчив людей шлюб, хліборобству й подарував їм плуг» [184, с. 79]. У «Велесовій книзі» йдеться, що у давнину на весіллі навпроти Сварога сиділа його дружина – Дана (Дощ. 30). Згадка в Едді цього бога ще раз підтверджує походження Тора зі Сходу, де проживали слов'яни та інші племена. І саме Тор засвідчує цей давній зв'язок племен, що колись спільно перебували на тій самій території, на Сході. У слові *Svarog* складове *-rog* споріднене з гот. *reiks*, яке вважають кельтського походження, і означає ‘давній титул правителів’ [194, с. 284]. У міфі «Круга земного» Ріг виступає батьком першого конунга, його син одержав ім'я від річки Дніпро (*Данн*), а син останнього також пов'язаний зі Східною Європою. Звідси наявний зв'язок зі слов'янським божеством Сварогом, де *сва-* значить ‘небо’, а *rog* – ‘правитель’. Спільність розглянутих коренів свідчить про єдині витоки мов – германських та слов'янських.

Одін в розмові з Тором також зазначає, що він був на Сході (п. 30: “*Ek [Odin] var austr*”) і грав там з білосніжкою і довго розмовляв із

В. Г. Таранець

нею. Це свідчить, що Один родом зі Сходу, хоча в решті едд більше не згадане його перебування в тих місцях. Тепер він був при війську (п. 40: “*Ek [Odin]vark i hernum*”).

У цій же едді згадується син одного селянина на ім'я *Thialfi*, який супроводжував бога Тора [326, с. 279]. Такі стосунки знову нагадують про зв'язок Тора із селянами.

Розмова не привела до домовленості про перевезення Тора через протоку. Глузлива та нахабна розмова Гарбарда (Одіна) розсердила Тора (п.43: “*Hvar namtu Bessi in hnæfiligu ord?*” ‘звідки у тебе всі ці кпини?’ – запитує Тор), який став погрожувати Гарбарду своїм молотом. У результаті той відмовляється перевезти Тора, називаючи його пастухом худоби (*féhirði*). Такі слова розізлили Тора, проте він все ж таки допитується про шлях до *Verland* і далі до країни Одіна. Термін *Verland* необхідно розуміти як ‘країна людей’, в ньому початкове *Ver-* співвідноситься з двн. [*h*]*wer* ‘людина, чоловік’ (пор.: *Werwolf* ‘людина-перевертень’, *Wergeld* ‘плата за вбивство людини’).

Символічним є в розглянутій едді те, що Тор як представник глибокої давнини і виразник селянства залишається по один бік переправи, на другому боці - Один у вигляді перевізника Гарбарда, який уособлює сучасність та зовсім іншу верству населення – воїнів. За переправою розташувалися германські племена, а по цей бік залишилися часи давньоєвропейської спільноти германців, слов'ян та інших племен, які перебували на терені Трипілля. Зв'язок з останніми залишився у міфологічній пам'яті германців і здійснюється через одного з богів-асів Тора.

Очевидно, що Тор уособлює всіма своїми діями, зовнішністю селянина-землероба, пастуха, тих, хто проживав на Сході. Саме там були трипільці-землероби та індоевропейські племена, які прийшли на трипільські землі. Тор свідчить про своє походження з цих країв.

Про велику давнину існування бога Тора свідчить також те, що цей бог їздить не на конях, як всі аси, а в візку з запрягом козлів, тобто тварин, приручених індоевропейцями одними із перших [234].

Вищерозглянуте підтверджує також те, що бог Тор походить із тієї доби, коли існувала давньоєвропейська спільнота, тобто це був час спільного проживання майбутніх германців та слов'ян на терені України.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Вельми ймовірно, що ця форма слова наявна і в слов'янських мовах. Про це свідчить повна назва бога Тора у вигляді *Donar*, в якій кінцевий приголосний є германським суфіксом, а основу утворює індоєвропейське **dan-*. Останнє позначає 'вода' і присутнє в гідронімах *Дон*, *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*. Саме тут сходяться семантика 'вода' та назва бога Грози *Donar*, яка в стягнутій формі виглядає як *Tor* (пор. споріднене нім. *donnern* 'гриміти'). Окрім того, що було сказано вище, цей корінь є в імені слов'янської богині *Дани* – Великої Матері Всесвіту [184, с. 87]. Як зазначають А. Паньков та В. Барладяну-Бирладник, «культ Дани датується доіндоєвропейською добою, тобто часом, коли прашури індоєвропейських народів жили на етнічних землях сучасної України» [там само, с. 87]. О.П.Знойко поміщає в пантеон астрального культу Русі серед інших богиню *Дану* (Лелю), що втілює воду [102, с. 49]. Ім'я цариці Води є дуже вживаним і добре збереглося у народній творчості слов'ян та в язичницьких обрядах. Проте не всі науковці приймають тезу про існування богині *Дана* у слов'ян. Як зазначає О.С.Стрижак, «це «здогад» новочасних міфотворців», який перегукується з давніми індійськими релігійними культами [228, с. 73]. На нашу думку, зазначений культ богині Води є дослов'янським, і виник він, як свідчить початкове субстратне /d-/, на території Трипілья у давньоєвропейських мовах. Зароджені племена зберегли його в своїй пам'яті, окрім слов'янських свідчень, він має місце також у староіндійській міфології (пор. дінд. *dānavās* 'нащадки Дану'). Ім'я *Дана* зустрічаємо у германців у вигляді бога чоловічої статі *Donar* (бог *Tor*), що пояснюється впливом патріархату та перевагою у цей час богів-чоловіків.

В едичному міфі «*Hymiskviða*» згадується ще один бог, бог морозу Гюмір, який проживає на Сході на краю неба (п. 5: "*Byr fyr austan Élivága hundvíss Hymir at himins enda*"). Зустріч Тора і Гюміра свідчить про давність зображуваних подій.

В іншій пісні із Едд ("Oegisdrecca") Йогір частував асів, на обіді були Один з дружиною, дружина Тора і багато інших богів асів та альф, які говорили про зброю та славні бої [326, п.2, с. 81]. Але самого Тора не було, бо він в цей час подорожував на Сході [с. 80], лише пізніше він з'являється на обіді. Під час обіду приходить Тор з молотом, яким він

В. Г. Таранець

погрожує Локи (Edda, 1988, с. 90, п. 59): «Тебе я закину на Схід, що жодна людина не знайде».

Загалом, у багатьох місцях, де згадується Тор, він з'являється з молотом. В одній із пісень (“*Þrymskviða*”) йдеться про те, що, проснувшись, Тор не знайшов біля себе молота і тому наробив з цього багато шуму, бо його у нього вкрали. Аси і їх дружини зібралися на раду, щоб дістати для Тора молот, який був захований під землею. Нарешті молот знайшли, і його отримав Тор, син Одіна.

У другій пісні (“*Alvissmál*”) іде розмова між Тором і всезнаючим Алвісом, карликом, який живе в підземеллі у кам'яному будинку. Тор говорить, що він далеко мандрував. Мудрий Алвіс запитує Тора, як називається земля, яка всіх годує в усьому світі. «Це, - відповідає Тор, - у людей земля, у асів поле» (п. 10: “*Jörð heitir með mönnum, en með ásum fold*”). Очевидно, що основним для Тора, а отже і племен, було землеробство, з якого харчується людство. А землі ці, як свідчать едди, знаходяться на Сході.

У едді “*RígsPula*” йдеться про походження різних соціальних станів, починаючи від первісних *Ai* та *Eddu*, а в кінці легенди згадуються імена королів (п. 48): *Á Danr ok Danpr*, які, на думку перекладача, дали ім'я майбутній Данії [326, с. 281]. Не заперечуючи цього припущення, хочеться сказати, що за походженням ці основи дуже нагадують назви річок *Дона* та *Дніпра* (*Danr*, *Danpr*), звідки прийшли германці. На добу давньоевропейської спільноти існували й зазначені гідроніми, і походять вони, як уже зазначалося, від кореня іє. **dan-* ‘вода’. У цьому місці, як ми вважаємо, є зв'язок зі Сходом, про який часто йдеться в еддах.

У едді “*Hyndluljóð*” наведені наймення становлять собою генеалогію давньоскандинавських королівських родів. У одній із строф йдеться про молоду вовчицю, богиню-велетня, яка виступає в ролі вольви-пророка і живе в печері (п. 1: ...*Hyndla systir, er í hell býr* ...). В іншому місці (п. 11): *Hörg hann mér gerði hlaðinn steinum* ‘він побудував мені будинок із каменя’. Далі розповідається про походження різних міфологічних істот. Так, ‘всі вольви вийшли із *Viðolfi*, всі чарівники породжені від *Vilmeidi*, митці походять від *Svarthöfða*, а всі велетні від *Ymi* (п. 34: *Eru völnur allar frá Vipolfi, vitkar allir frá Vilmeipi, seidberendr frá Svarthöfða, jötnar allir frá Ymi komnir*).

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

У пісні про героїв “*Helgakvidha Hundingsbana in Fyrri*” зазначено, що «рід Ульфінге прибув із Сходу» (п. 35: *at sé Ylfingar austan komnir*).

Виходячи із свідчень Стурлуссона про ранній період Східної Європи [194, с. 679], на північ від Чорного моря лежала, як повідомляють скандинавські хроніки, Велика або Холодна Швеція, через яку протікає річка Танаїс (Дон). Там є велетні [с. 691], гноми, чорні люди і багато всяких племен. Земля на схід від Дону називається оселею Асів, там стоїть Асгард, у якому правив Одін [там само, с. 691]. Володіючи разом з дружиною провісництвом, Одін відчув, що його ім’я прославиться в північній частині світу і тому він залишив Асгард і вирушив у подорож на північ до моря [194, с. 694–695]. В іншому місці (*Ynglinga saga*) розповідається про поселення Одіна на землях короля Швеції Гюльві, з яким він часто змагався один на один у «чарах та закляттях, однак Аси завжди брали гору» [там само, с. 697]. Мешканці Швеції платили Одіну данину, а він повинен був «захищати їхню землю від набігів і приносити жертви для них» [там само, с. 699].

Досить часто в хроніках, коли вживається слово «на Сході», поруч з ним стоїть уточнююче слово зі значенням ‘на Русі’, наприклад: *i Gaurðum austr, austr i karðu* [194, с. 507, 397]. Це свідчить про те, що поняття Схід у даному випадку носить більш завужене значення і приходилося на територію Русі. Очевидно, що Схід і Русь виступали синонімічно в час існування держави Київської Русі, а до її появи цей край мав загальну назву Схід, як про це також досить часто говориться в піснях «Старшої Едди». У такому ж розумінні зустрічаємо словоформу *Austrvegr* ‘Східний шлях’ [там само, с. 405].

В «*Ynglinga saga*» («Сага про Інглінгів») подається багато інформації про Швецію Велику (Холодну) (*Sviþjóð in mikla eða in kalda*), що знаходилася на північ від Чорного моря. В цій країні жили «різні народи з різними мовами» [194, с. 294, 690]. На півночі були велетні й карлики, південніше протікала річка Танаїс (Дон), що впадала в Свартагав, тобто Азовське і Чорне моря. Очевидно, що цю територію і поселення давні германці пов’язували з тією давньоєвропейською спільнотою, яку утворювала північно-східна гілка індоевропейської прамови. Але за аналогією до пізнішої держави на півночі, що відома зараз як Швеція, її предки

В. Г. Таранець

асоціювали згадку про свої витоки у вигляді спорідненої назви Велика (Холодна) Швеція. Саме звідси германці пішли на північний захід і поселилися на берегах Північного моря та південної Норвегії та Швеції. Тут на Півночі, другій батьківщині германців, відбувся з часом розпад прагерманського етносу, і звідси розселилися окремі германські племена у напрямках – на північ, південь та захід.

Перебуваючи на терені Трипілля, носії прагерманської мови поряд з іншими зазнали впливу мови автохтонного населення, який більше всього проявився у заміщенні іє. лабіовелярного приголосного відповідними зімкненими. Як засвідчили вищерозглянуті етимології, субстратні явища не є послідовними у мові протогерманців, що, як про це вже йшлося вище, є типовим для всіх давньоєвропейських мов. Причиною цьому є різний ступінь контакту різномовного населення і звідси як наслідок неоднакові результати двомовності. Проте мовні явища у германців все ж однозначно свідчать про субстратний вплив мови трипільців.

Переселившись на північний Захід, германці зустрілися з мешканцями приморського регіону Північного моря, культура і мова яких суттєво відрізнялися від трипільської. Ці європейці, як було показано вище, були носіями Північної культури, мова яких також у вигляді субстрату вплинула на мову прийшлих германців. Таким чином, прагерманський етнос і прामова зазнали впливу двох різнорідних субстратів – Трипільського та Північного. Наслідки такого впливу показані на схемі 2, що відображає розвиток іє. лабіовелярного.

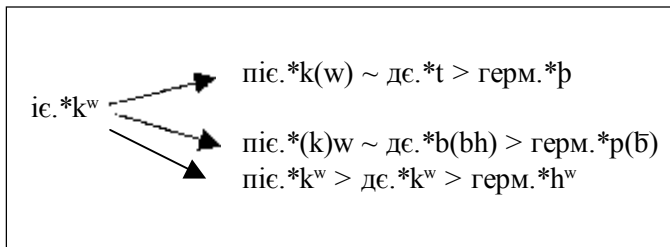

Схема 2. Розвиток іє. *kʷ у германських мовах на фоні Трипільського та Північного субстратів

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Необхідно зазначити, що субстратні явища в європейських мовах відзначали вчені ще здавна, зокрема дію Північного субстату на германські мови, проте ця сторона питання не була послідовно і глибоко вивчена в цих мовах, окрім загальних чи поодиноких випадків. Ю.Л.Мосенкіс при розгляді етимології слова псл. **kōnъ* і його відповідників у германських та грецькій мовах пише про проблему стосунків «дослов'янського, догрецького і догерманського субстратів» [167, с. 24]. Зупинімося на деяких проблемах германського мовознавства.

У германістиці є загальноприйнятим, що прагерманська мова пройшла у своєму розвитку два етапи – ранньогерманський і пізньогерманський. Перший етап характеризується загальноіндоєвропейськими рисами, зокрема ця мова мала вільний словесний наголос, багату підсистему зімкнених приголосних. Наступний - пізньогерманський - має ознаки, які вирізняють цю прамову серед інших індоєвропейських. До цих ознак належать:

- закріплення наголосу на кореневій частині слова,
- пересув приголосних, згідно з яким індоєвропейські зімкнені змінилися в щілинні (зокрема: іє. **p, *t, *k, *k^w* > герм. **f, þ, χ, *h^w* та інші) [див.: 338; 369].

У результаті змін у системі консонантизму не виникли нові приголосні фонemi, а відбулася лише їх перестановка в індоєвропейській пра-системі, цю зміну називають законом Грімма.

Щодо причин загальногерманського пересуви приголосних існує кілька теорій, але жодна з них не є прийнятною. Досить привабливою є етнологічна теорія, правда, з цього питання існують різні тлумачення мови-реципієнта. В одному випадку – це фіні (Карстен, Нерен), в іншому – кельти (Хірт, Пенке) або етруски (Кауфман, Бреаль), С. Файст вважав, що субстратом германських мов виступає якийсь народ «альпійської раси». Противником цього поділу виступає В.Рюссер [367]. На наш погляд, задовільне пояснення дає все ж субстратна теорія, згідно з якою відбувався вплив вимови автохтонного населення, в результаті чого змінився спосіб артикуляції приголосних, а місце творення залишилося без змін. У цьому процесі суттєва роль належить мові-субстрату. Проте його результати відрізняються від наслідків впливу на вимову в минулому арій-

В. Г. Таранець

ських племен з боку населення Трипілья. Звідси можна зробити висновок, що різний субстратний вплив на мову пришельців пояснюється дією різних фонетичних систем мови населення Трипілья і мови носіїв Північного субстрату. За своїм походженням, як уже говорилося раніше, Трипільська культура є спорідненою з Балканською, а Північна з Центральноєвропейською.

Таким чином, прагерманська мова ввібрала в себе дію Північного субстрату, який позначився на всіх германських діалектах. У цілому давні індоевропейські словоформи, які функціонують у германських мовах, пережили дію двох субстратів – Трипільського та Північного. Узагальнюючи, наведемо інші приклади, що ілюструють ці фонетичні процеси. Наприклад:

- іє. **k^w*ater ‘батько’ ~ дс. **pater* > герм. **fader* (н. *Vater*),
- іє. **k^w*ink^{*w*e} ‘п’ять’ ~ дс. **pimpe* > герм. **fimf* (н. *fünf*),
- іє. **k^w*a + *k^w*a ‘вода’ ~ дс. *-aba > герм. *apa (н. *Ap-*, -apa),
 ↘ ~ дс. *bhaga > герм. *baka (н. *Bach*),
- іє. **k^w*ada ~ дс. *bhada > герм. *bate (н. *Bad*).

Початкові словоформи є загальноіндоєвропейськими словами, яких ще не торкнувся субстрат, тобто це досубстратні форми. Наступний ступінь відображає також давні форми, але які вже отримали вплив Трипільського субстрату. Цікаво відзначити, що ці нові форми, з яких розвинулися лексеми давньоєвропейських та пізньоіндоєвропейських мов, крім спільних моментів, мають деякі особливості, притаманні тій чи іншій мові. Так, наприклад, в іє. **k^wink^we* початкове **r-* відображене в догерманських та слов'янських формах, але кінцеве **-k^we* у германських замінилося таким же **r*, а у слов'янських **-t*, в результаті субстратні форми різні, відповідно **pimpe* і **pente*.

Висновки до розділу 3

У результаті історико-семантичного аналізу «Старшої Едди» та інших германських писемних свідчень отримано такі висновки:

- 1) У едичних міфах чітко проявляються два найдавніші етапи у розвитку мислення людини – **бінарна** та **тернарна** парадиг-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

- ми сприйняття та мовної реалізації навколишнього світу. Бінарні відносини сягають не пізніше кам'яного віку – **неоліту**.
- 2) Кам'яний вік у германців пов'язаний з поняттями 'Бог гір', 'кам'яні ворота', 'будівлі з каменя', 'жителі печер', 'кам'яна Баба', 'кам'яний молот' і т. п. Цей час засвідчує **матріархат** у житті племен. Відповідно у їх мові реалізуються лексеми – *Едда, вольви, валькюри* та композити з *Val-*, що у цілому відображає клас жреців.
 - 3) Зародження землі і всього живого та неживого світу у вигляді «морського пейзажу» відображає постійне проживання у цей час прагерманського племені, що свідчить про його поселення на берегах Північного моря. За цих умов у германців активно розвивається скотарство і, зокрема, конярство та військова справа.
 - 4) Історична пам'ять етносу сягає часу **зародження** та відокремлення германців від інших давньоєвропейських племен. У міфах це відображено у посилках про 'Схід' та перебування там бога Тора, захисників селян, та згадках про інших богів, що там перебували – Одіна, Гріма, Гюмера та ін. Ці давні місця можуть бути позначені як 'територія Трипілля'.
 - 5) Виокремлення на Трипіллі германського етносу свідчить про тісну його спорідненість у цей час зі **слов'янами**, що відображено в існуванні єдиних з останніми понять та розуміння навколишнього світу і спорідненості відповідних лексем – *сонця*, як супутника місяця; *вольв* та *волхвів*, бінарності давніх богів, бога *Донара (Тора)* та богині *Дана*. Про зв'язок зі 'Сходом' як місцем помешкання германців свідчать мовні реалізації - *Умір, Грім, Грюм, бог Сварог* і т. п.

Проведений аналіз германських міфів дає право прийняти гіпотезу про життя германців і слов'ян у єдиній **давньоєвропейській** спільноті на терені Трипілля, про наступне відокремлення германського племені та переселення його на береги Північного моря. Германці, слов'яни та інші мови зазнали впливу Трипільського субстрату, про що вже йшлося в інших місцях роботи. Проте, перебуваючи на північному Заході, германці

В. Г. Таранець

зазнали ще впливу Північного субстрату, мова мешканців яких суттєво відрізнялася від мови трипільців.

РОЗДІЛ 4.

ЗАРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПРАМОВИ В ТРИПІЛЛІ

4.1. Походження слов'янського етносу та його прабатьківщина

Виходячи з розглянутого вище часу існування давньоєвропейської спільноти та особливостей її розвитку, припускаємо, що розпад зазначеного етносу відбувався впродовж 3 тисячоліття до н. е. і, мабуть, закінчився напочатку наступного тисячоліття. Останнє підтверджується міграціями в Центральну Європу та на Схід в Азію, засвідченими археологічними дослідженнями, які фіксують поширення індоєвропейців в широких межах стосовно первісного місцеперебування інших культур. До 3 тисячоліття відносимо і зародження слов'ян, етнос яких характеризувався визначеним місцем проживання та єдиною мовою, включаючи й інші етнокультурні особливості цього народу. Розпад давньоєвропейської етнічної гілки привів до появи найменш тих чи інших племінних угруповань. Нові етніми входили своїми коріннями в індоєвропейські витоки, і, оскільки цей етнос їх породжував, вони були **первісно** прив'язані до поняття *арії*, а не до місця проживання чи якихось інших особливостей новоутворених племен, як про це засвідчують їхні пізніші назви. У середовищі

В. Г. Таранець

індоєвропейського етносу перед його розпадом, як про це була у нас мова раніше [234], чітко вирізнялися два соціальні прошарки у вигляді **скотарів** (воїни) та **землеробів** (селяни). У дс. мові вони мали відповідно різні корені **k^wer-* та **k^wel-*, хоча генетично тісно споріднені. Розглянуті нами раніше етимології, наприклад, **k^wel*, засвідчують його наявність у найменнях слов'ян, балтів та кельтів. На близьку спорідненість цих племен у далекій давнині вказують дослідження численних вчених. Такі свідчення дозволяють допустити утворення нових етносів із дс. спільноти не у вигляді окремих племен, названих нами вище, а відокремлення їх деякими групами, які потім розпадалися на етнічно засвідчені підгрупи. Так, розглядаючи генетичні зв'язки праслов'янської мови з прагерманською, О.Н.Савченко писав, що немає сумнівів у тому, що ці мови «в період виділення із праіндоєвропейської ... входили в одну діалектну групу» [206, с. 39]. Правда, автор вважає, що ця єдність пізнього походження і слов'яно-балтійські та германські мови не належать за походженням до одного індоєвропейського діалекту [там само, с. 48]. Проте, як показав наш аналіз, спільність коренів та мовних процесів все ж свідчать про єдину генезу цих мов. Окрім названих, в цю спільноту входили також кельтські, балтійські та іллірійські мови. Підставою для такої думки є вплив субстрату, тобто мови автохтонного населення території, яку займала спільноєвропейська гілка індоєвропейських мов. Про мовну близькість може свідчити контактне проживання тих чи інших племен.

Про спільне походження кельтів та українців (слов'ян) пишуть А.І.Паньков та В.С.Барладяну-Бирладник, виходячи із спільного для цих народів етнографічного матеріалу. Ірландці, валійці, шотландці розуміють без словника приспіві українських пісень, в яких прославляється Прамати Дана [184, с. 88].

Як уже раніше було сказано [234], нами приймається гіпотеза про походження етноніма *слов'яни* від арійського кореня *k^wel-* зі значенням 'арії-землероби'. Від цього ж кореня походять етноніми гр. *keltoi* 'кельти', а також балтійські, позначені у вигляді др. *lum'wa*, лтс. *latvieši*. Якщо розглянути зазначене етнонімічне гніздо, що мало єдиний корінь і споріднену семантику, то після подальшого розпаду цієї групи племен на окремі етноси відповідно на слов'ян, кельтів та балтів (східне відгалуження), то

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

в їхніх етнонімах з'являються відмінні словотвірні складники, які і закріплюються за племенами як їхні наймення. Ці розрізнявальні елементи мали на той час вигляд зі значенням: *-в'яни* 'один із.., частина' та *-toi, -тѡва, -tviēši* 'два, багато'. Словотвірні форманти свідчать, що із зазначеної підгрупи витворилися першими *слов'яни*, а після них *кельти* і *балти*. Цікаво зауважити, що числові позначення на місці формант не мають показника 'три', що дозволяє припустити відсутність на цей час даного числа [238]. Як було раніше зазначено, ця доба відноситься не раніше неоліту, тобто 3 тис. до н. е. Згаданий словотвірний показник, окрім археологічних свідчень, підтверджує зародження зазначених племен у даний час. Стосовно етносів можна навести ще один очевидний приклад, коли етнонім *слов'яни* з'явився раніше, ніж *венети* та *анти*, бо в них протиставляються словотвірні форманти *-в'яни* та *-ти*, тобто семи 'один' і 'два' [234].

До розглянутого етноніма *слов'яни* необхідно додати, що в той далекий час зародження і формування слов'янського етносу зазначене наймення мало вигляд *сло-в'яни*, в якому реалізувався корінь *сло-*, а лише з часом, ймовірно, після розпаду праслов'янського етносу, в слові відбулася фонетична атракція, в результаті якої структура кореня змінилася до вигляду *слов-*. Ці різні кореневі структури розрізняють два періоди в житті слов'ян: протослов'янський і пізньослов'янський. Наявність *-сло* або *-слов* у слов'янських дериватах, як наприклад, р. *Вісла*, р. *Ворскла* або *Святослав*, *Богуслав* тощо, чітко проводить хронологічну межу в історії мови слов'ян. Згідно зі «Слов'янським іменословом» (М.Морошкін) Г.Я.Томіліна виділяє серед інших групу давніх імен, приаманних всім слов'янським народам: *Святославъ, Мстиславъ, Твердиславъ* [249, с. 86]. Вони належать до княжих імен на *-слав*, успадкованих із праслов'янської мови. Як свідчать дані сучасних словників, кількість таких імен суттєво зменшилася, попри те що вони давалися і представникам нижчого стану [там само, с. 86].

З іншого боку, архаїчний формант *-сло*, засвідчений в гідронімах та топонімах, вказує на терен, який займали слов'яни в той давній час. Наше попереднє дослідження показало, що зазначений критерій дозволяє локалізувати для слов'ян Середнє і Верхнє Подніпров'я, далі помеш-

В. Г. Таранець

кання простягалось до Карпат та Дунаю, на півночі – від Примор'я і північного сходу до земель Пскова та Новгороду [234, с. 212]. Цілком зрозуміло, що це розселення відноситься вже до часу існування двох великих слов'янських груп – склавів (слов'ян) та венетів. Очевидно, що для визначення місця первісного проживання праслов'ян необхідно зазначений регіон суттєво звузити. Зупинімося детально на наявних точках зору щодо прабатьківщини наших предків.

Існують різні точки зору стосовно первісного помешкання слов'ян, точніше, місця в Трипільлі, де формувався, поряд з іншими, слов'янський етнос. Аналіз давніх слов'янських гідронімів, виконаний з великою скрупульозністю Й. Удольфом, показав, що найбільша густина давніх найменш річок та водойм припадає на північний регіон Карпат [392]. Цієї ж точки зору дотримується М. Гімбутас, яка відносить зародження слов'ян на період бронзової доби, а Північнокарпатський регіон розглядає «як прабатьківщину протослов'янської культури» [58, с. 22]. Археологічні розкопки засвідчують також зв'язок культур бронзової та ранньої залізної доби. У цілому, як зазначає вчена, слов'яни з'явилися в Європі в II тис. до н. е., а існування окремих слов'янських груп – східної, південної та західної – допускає близько IX ст. до н. е., тобто на початку I тис. до н. е. [там само, с. 117, 15].

У результаті досліджень відомий славіст П. Шафарик прийшов до висновку, що витoki праслов'ян знаходяться на півночі Карпатських гір і включають у себе райони Галичини, Волині та Поділля [287]. До такої ж думки схиляється М. Фасмер, додаючи до зазначеного регіону ще Середнє Дніпро, дослідивши численні слов'янські гідроніми. З цим регіоном пов'язані також назви листяних дерев, які є спільними для слов'янських мов на відміну від флоронімів типу *бук*, *модрина*, *тиса* та хвойних дерев, які не типові для Карпатського регіону [58, с. 24–26].

Розглянувши різні погляди щодо місця зародження праслов'ян, О. М. Трубачов відзначає, що всі гіпотези розташовують давніх слов'ян у межах Карпат, хоча і із різних боків. Територія прабатьківщини слов'ян імовірно знаходилася на північно-східній частині Карпат, резюмує вчений [253, с. 57]. Саме на півночі гірського масиву започатковувалися ранньослов'янські племінні міграції і складалася етнічність слов'ян. На за-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ході Карпатських гір, де знаходяться Моравські ворота, відкривався шлях для слов'ян на північ та південь [там само, с. 58]. До зазначеної точки зору належать також свідчення із «Велесової книги», в якій йдеться про три виходи до Карпат, найдавнішим із яких був в 3 тис. до н. е.: слов'яни вийшли із Пенджа (Індія) і пішли в Карпати, а звідти потім мігрували на Схід до Непри, тобто до Дніпра [10, с. 125 і далі, с. 475]. О.І.Асов вважає, що зазначена спорідненість народів є причиною спільності культури Пенджаби та карпатських горян (гуцулів) [там само, с. 424]. Згодом, як буде показано нижче, поселення слов'ян поширювалися далі на схід, охоплюючи задніпровські землі.

Зародження інших давньоєвропейських етносів і їхня міграція в Європу сприяла розселенню слов'ян на терені Трипільля, і, як нам видається, цей час відображений у деяких гідронімах - вторинних стосовно Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону. Ці нові назви включають в себе кореневу частину, пов'язану з апелятивом 'вода, річка', і закореневий формант *-sla* зі значенням 'слов'янський'. Щодо останнього йшлося вище, де було показано походження цього форманта від кореня лексеми *слов'яни*.

Наявність у Прикарпатті р. *Шосла* (Львів. обл.) свідчить, що ця назва є слов'янською і належить до дуже давнього часу. На сході України зустрічаємо назву р. *Ворскла*, де *-скла* (від *склавіни*) виступає омонімом до *-сла* і має те ж саме значення 'слов'янський'. До цього ж басейну відносимо і інші 'слов'янські' річки як *Страгосла*, *Сула*, *Псел*, *Скалка*, *Скварава*, *Скло*, *Услянка*. Очевидно, що *сла-/скла-* можуть виступати і в значенні кореня як у вищезазначених гідронімах. Ці гідроніми відносяться до Середнього Дніпра.

Слов'янська константа у вигляді *сла-/скла-* позначала і територію на північ від Трипільля, сягаючи Балтійського моря. Ця територія, очевидно, припадає на ту добу, коли слов'янський праєтнос розпався на дві підгрупи: склавінів (слов'ян) і венетів. Саме від останніх, які себе також називали слов'янами, походять гідроніми з давнім формантом *-сла*. До них необхідно віднести назву потоку *Eisla* (тепер *Ieslā*), яка знаходиться в окрузі *Kowno* в Литві, а також *Isla*, річка в області *Wisłoka* (Польща) [353, с. 56]. До цього ж структурного типу відносимо і назву річки *Вісла*,

В. Г. Таранець

етимологія якої до цього часу залишається спірною і на ній необхідно зупинитися спеціально.

У найдавніших пам'ятках засвідчено такі форми розглядуваного гідроніма як: *Wisla*, *Viscla*, *Vistla*, *Bisula*, *Wisle*, *Wislae* (род. в.) та ін. [393, с. 356-358]. Велике розмаїття форм породило різні підходи для пояснення тих чи інших особливостей пам'яток. Глибинний розгляд гідроніма привів до дріб'язкового пояснення другорядних явищ і закрив по суті зміст проблеми. Аналіз проблеми у руслі германського, слов'янського чи балтійського походження не привів до якогось одного та переконливого результату, що дало привід Й. Удольфу зробити висновок, що гідронім *Wisla* належить до 'давньоєвропейського' пласту водоназв і утворився до того, як стали розрізнятися між собою балти, слов'яни та германці [там само, с. 358]. З цією концепцією важко погодитися і нижче викладаємо своє розуміння походження зазначеного гідроніма.

Як уже вище згадувалося, у давніх формах *Wisla* та *Viscla* наявний формант *-sla/-scla* відображає наймення *слов'яни/склавіни*. У випадках появи форми *Vistla* необхідно відзначити заміщення давнього /k/ через /t/, що може бути субстратним. Подібна субституція відбувається також при запозиченні слова. Цим пояснюються всі форми назви *Вісли*, які засвідчені в писемних пам'ятках. Форми *Wisla* та *Wiskla* на німецькому ґрунті пройшли розвиток, маючи в собі дифтонгізацію /i/ (пор.: *mîn* > *mein*), а також метатезу у вигляді *sk* > *ks* та появу вставного голосного, що привело до форми *Weichsel* у сучасній німецькій мові [361, с. 478]. Артикуляційне послаблення в розвитку німецького ауслаута часто зумовлювало зміну кінцевого голосного в /ə/ або його зникнення. Початкове *Wî-*, про що вже раніше йшлося, мало значення 'вода, річка'.

Таким чином, гідронім *Вісла* за своїм походженням має первісне значення 'річка слов'янська'. Зародження цього оніма свідчить про розселення праслов'ян вздовж узбережжя *Вісли*, тобто про час помешкання на цих північних територіях венетських (слов'янських) племен. Зазначене наймення, як пише Л. Нідерле, має «ряд паралелей в слов'янській річній номенклатурі – *Висла*, *Вислиця*, *Вислок*, *Вислока*, *Висловка*, *Вислава*, *Свисловъ*» [175, с. 488].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

О.І.Соболевський показав паралелі цілого ряду гідронімів України зі спорідненими найменнями в басейнах Німану, Оки, Західної Двіни, Вісли, «населення, яке дало ці назви, було те саме, з тією самою мовою на значному просторі» [220, с. 259].

Як уже зазначалося, Й.Удольф всебічно й глибоко вивчив слов'янські наймення річок, виділивши з них найдавніший шар, який зумовлюється апелятивами зі значенням 'вода, річка, потік, болото' [392]. Вчений розглянув гідроніми трьох слов'янських мовних груп і прийшов до висновку, що апелятиви усіх цих мов засвідчені на північному схилі галицьких Карпат [392, с. 395], які утворювали колись східноіндоевропейську гілку мов. Це первісне місце проживання слов'ян, тобто їх прабатьківщина, знаходилася між *Закопане* на заході та *Буковиною* на сході (*Zakopane-Bukowina*) [392, с. 619]. Цей регіон був вихідною точкою слов'янської експансії у напрямках: на північний захід, схід і на Балкани [див. карту в: 392, с. 622].

Аналогічно розглянутій точки зору дотримується Ю.О.Карпенко, ґрунтуючись на дослідженнях онімного простору в Карпатах [119]. Крім впливу фракійської та іллірійської діаспори, наявності полонізмів та східнорумунських запозичень, в Українських Карпатах переважають слов'янські гідроніми, їх сліди наявні в оронімії та топонімії. Вчений-етнолог схиляється до концепції Г.Крає про існування в Карпатах давньоєвропейського гідронімійного шару і в результаті аналізу гідронімії цього регіону приходить до висновку, що його витoki сягають праслов'янського періоду. З одним, з чим ми не можемо погодитися, це з розумінням простору «давньоєвропейського» часу, який, за нашим розумінням, припадає на територію Трипілья, тобто до розселення індоевропейських племен в Європі. Так, річка *Полтва*, одна із них впадає в Західний Буг, друга в Горинь, мають у назві іє. базу **pol-* 'болото' та граматичний формант **-twa* [119, с. 27]. Зазначений формант, у нашому розумінні, є результатом субстратного впливу, згідно з яким він витворився із іє. **k^wa* 'вода, річка'. В цілому аналіз гідронімів в Українських Карпатах дозволив Ю.О.Карпенкові прийти до висновку, що «слов'яни з'явилися в Карпатах у I тис. до н.е., ще за праслов'янської доби» [там само, с. 31]. На нашу думку, вони тут проживали і раніше, саме тут праслов'яни вийшли

В. Г. Таранець

із давньоєвропейського етносу, і вже звідси відбувалися їхні міграції в інших напрямках.

Досліджуючи ороніми Східних Карпат, Ю.О.Карпенко зазначає суфіксацію як їхню характерну рису, що свідчить про давнину перебування в цих місцях слов'ян, а також і давність мотивуючих основ у оронімії. Серед останніх на інтерес автора заслуговують назви *Галич* та *Кийовець*. Перша схожа на давні кельтські сліди (від *галли*), а друга зіставляється нібито з давнім помешканням на Наддніпрянщині [118, с. 248]. До останнього розуміння автор відносить і гуцульський оронім *Боярин*. У цілому Ю.О.Карпенко висновує, що українці і слов'яни взагалі «не виникли в Карпатах, а прийшли сюди, причому міграція йшла в напрямку схід – захід» [там само, с. 248]. Вважаємо, точка зору Ю.О.Карпенка не є достатньо переконливою в тих місцях, де йдеться про міграцію слов'ян зі сходу. У той же час важливим є те, що слов'янські наймення в Карпатах – гідроніми та ороніми - є надзвичайно поширеними і давніми за своїми словотвірними та семантичними ознаками. Як свідчать численні дослідження Ю.О.Карпенка, у Карпатах наявні лише окремі прослідки іллірійських та фригійських мов у гідронімії, оронімії та ойконімії.

Щодо оронімів Ю.О.Карпенко передбачає близько 10 тис. назв у межах Східних Карпат, більшість із яких за походженням є слов'янськими, найчастіше - українські [124, с. 3]. Деякі з оронімів вчений вважає доіндоєвропейськими, серед них *Карпати*, *Бескиди*, *Товтри*, *Татри*. Давнім апелятивом виступає термін *górgán* 'вершина (високої) гори' в назвах *Горгани*, *Горган* на Бойківщині та Гуцульщині [там само, с. 45]. На нашу думку, в апелятиві *górgán* необхідно виділити дві складові *górgán*, в яких перша має значення 'гора' (цей корінь має місце і в інших іє. мовах), а друга складова – формант -гán - походить із іє. **kʷana* 'одна із...' [238]. Мабуть, не випадковим є те, що місцеве населення Карпат «іменує тут чимало окремих гір в однині» [124, с. 45]. Оскільки *Горган* має вигляд узагальненого імені, то для його розрізнення вживаються ознаки – *Бурачківський*, *Вишкевський*, *Илемський*, *Козій* і т. п. [124, с. 45–46]. Саме ці диференціюючі атрибути вказують на давню семантику -ган 'одна із (гір)'. З часом ця основа постала в суфіксі -ан, досить пошире-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

ному в слов'янських онімах [180]. Підтвердженням природи *-ан* є належність його до давньої форми ороніма жіночого роду *Горгáнь*, яку наводить Я.Головацький [61, с. 83]. Спорідненим до зазначеного є суфікс *-in* в нім. мові, який вживається в жін. роді в професійній лексиці. Обидва суфікси походять із **k^wana*. З іншого боку, в давнину могла бути і множинність, яка виражалася цим же формантом або у вигляді його проти-лежної форми іє. **-k^wata* 'два, багато'. Субстратний вплив на цей формант (з боку мови мешканців Трипілья) зумовив зміни у вигляді: іє. **-k^wata* > де. **-pate* зі значенням 'багато'. Саме таку основу вбачаємо в оронімі *Кар-пати*, що значить первісно 'високі гори'. Мабуть, не випадковим є те, що місцеве населення називає *Карпати* просто *Горами* [122]. Про це писав раніше також М.О.Бескид, наводячи приклади із літописів, народних пісень, в яких русини вживали замість *Карпати* одне спільне ім'я *гори*, або *високі гори* [22, с. 44]. Зупинімося детальніше на етимології цього ороніма.

Цікаво зазначити, що оніму *Карпати* притаманний споріднений багатьом мовам корінь **kar-*. Наявність цього імені в германських свідчить про давнину його зародження, а не про запозичення в слов'янські з інших мов, як вважають науковці. М.Фасмер вбачає його первинність у фракійській мові, посилаючись зокрема на Птолемея: гр. *Καρπάτης ὄρος*, а звідси появилось нібито нім. *Karpaten* [263, с. 202]. Трудність етимологізації полягає в тому, що корінь цього ороніма наявний у багатьох індо-європейських мовах зі значенням 'скеля; гора', а також у назві фракійського племені *Κάρπιοι*. Попри те що не існує єдиної думки стосовно наймення *Карпат*, все ж більшість вчених схиляється до його фракійсько-го походження [122]. Незважаючи на логічність викладу цієї точки зору і зовнішньо її велику ймовірність, ми все ж не можемо погодитися з нею і пропонуємо свій варіант витоків цієї назви.

Оронім *Карпати* є дуже давнім і це підтверджує його наявність у германських Еддах у вигляді дісл. *Harfaða Fjöll* (*Hervarar saga*) [396, с. 211]. У германській назві всі зімкнені приголосні стосовно *Кар-па-ти* змінилися згідно з законом Грімма у щілинні, який діяв до V ст. до н. е., тобто до розпаду германської прамови. Давнина походження ороніма ставить питання про його структуру типу *Кар-па-ти*, в якому фонетич-

В. Г. Таранець

на і морфемна межі збігалися [234]. А це значить, що давнім був корінь *кар-*, а не *карп-*, як іноді вважається [122, с. 18]. Звідси випливає, що основною смисловою частиною в найменні *Карпати* є початкове *кар-*, що походить із дє. **k^wara* зі значенням ‘гора, скеля’, а наступне, виходячи з давнини існування зазначеного ороніма, має початковий субстратний звук *-na-*, що вийшов із іє. **k^wa* і значить ‘високий’. На первинність останнього вказує форма *K(a)r(a)kû*, засвідчена арабським географом Аль-Ідрісі в XII ст. в значенні ‘гори Карпати’ [107, с. 23]. У зазначеній формі кінцеве *-kû* має в собі губний голосний, що свідчить про первинну лабіальність попереднього зімкненого у вигляді **-k^w-*. До цього ж семантичного гнізда належить і оронім *Готáр* зі значенням ‘гірський хребет, що показує межу’ [55, с. 11]. У цьому найменні структурно чітко виділяються суфікс *-tar* та корінь *ho-* (із дє. **k^wa*). Його апелятивом може слугувати слово бойк. *гатара* зі значенням ‘висока гора’ [178, с. 162]. Очевидно, що початковий приголосний такої якості міг зберегтися у окремих народів, що і було засвідчено в арабській мові, в інших він заступився субстратним */-p-/*, яке має місце в сучасній назві ороніма *Карпати*. Кінцеве *-ти* походить із іє. **ta(ra)* ‘два, багато’ і вказує на множинність [238]. В результаті структурно-семантичного та фонетичного аналізу отримуємо первісну значущість ороніма *Карпати* ‘гори високі’. Отриманий висновок підтверджується також тією семантикою, яку вкладають в це слово жителі Карпат. Саме *Горами*, як пише Ю.О.Карпенко, іменувалися у давніх слов’янських текстах *Карпати* за аналогією до назв *Альпи*, *Піренеї*, *Гімалаї*, в яких апелятив має семантику ‘гори’ [122, с. 16]. Поширеність назви *Гори – Карпати* у слов’ян та відповідно до їхньої мови зміни в структурі ороніма дозволяють прийняти тезу про її слов’янські витоки. Про це писав також ще П.Шафарик, вважаючи, що оронім *Карпати* походить від наймення слов’янського племені *Карпи*. Скоріше за все навпаки, пише М.О.Бескид, так як «ім’я *Карпати* є не що інше, як *коронави*», що значить ‘горбаті, щілясті гори’ [22, с. 45]. Не заперечуючи останню версію, все ж не можна відкидати і думку, згідно з якою *Карпати* отримали своє наймення від слов’янського племені. У час розпаду праслов’янської єдності окремі етноси продовжували свій родовід, зберігаючи стару, частково видозмінену назву (пор. *арії* – ‘ті,

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

що проживають у гористій місцевості', 'горяни') [234, с. 40], отримуючи наймення в залежності від місцевості. Проживаючи в горах, їх мешканці були *горянами*, це були, як пише М.О.Бескид, *горбати*. Зазначене наймення є спільним для різних слов'янських етнічних груп, «для всієї слов'янської маси, що проживала в Карпатах» [22, с. 46]. Продовжуючи цю думку, необхідно зазначити, що за своєю етимологією спорідненим етнонімом до назви *Карпати* є ім'я *хорвати*. Раніше цей етнонім разом зі спорідненим *серби* нами уже розглядався [234, с. 218–219], де було відзначено їхнє походження з де. кореня **k^wer*. Таке ж розуміння зустрічаємо також у М.О.Бескида, який писав, що «в теперішніх жителях Карпат заховуються потомки древніх хорватів» [22, с. 48]. На своє підтвердження вчений наводить історичні пам'ятки, що засвідчують це наймення у Карпатах і за їх межами. Зокрема, у німців Відня вживається під найменням *слов'яни* ім'я *krohaten* [там само, с. 48]. Із зазначеної слов'янської єдності під іменем *хорвати* вийшли, як пише М.О.Бескид, також сучасні *карпаторуси*. До цього ж етнонімічного кореня належить і назва *укри* (*Ucker*), розглядувана нами раніше [234].

Повертаючись до етимології слова *Карпати* і виходячи із вищеведеного аналізу, зазначимо, що його дериваційна мотивація мала такий вигляд: 'гористий, гори' → 'мешканці гір, горяни (*серби, хорвати, укри*)' → 'Карпати'.

Оскільки розглянута етимологія стосується насамперед слов'ян, то можна передбачити, що *Карпати* були колись первісним місцем проживання їхніх предків, тобто протослов'ян. Про це свідчать дослідження вчених про наймення гір, вершин, річок, меж та ін. Детальний аналіз фактів провів М.О.Бескид, показавши, що в своїй масі оніми - слов'янського походження [22, с. 49–70].

У зв'язку з розглядом місця проживання протослов'ян, то на первісну прабатьківщину в районі Карпат вказує також аналіз двох онімів, запозичених у слов'ян германцями. Перший із них уже вище зазначався, це назва Карпат в дісл. *Harfaða Fjöll*, а другим виступає гідронім *Danpar* 'Дніпро', які наявні в одній і тій ж едді *Hervarar saga* [344, В 270–273]. У першій назві, як уже про це йшлося вище, в трьох місцях засвідчено загальногерманський пересув приголосних, в другій назві *Danpar* зімкнені

В. Г. Таранець

D- і -р- залишилися без змін щодо дії закону Ґрімма, а це свідчить що гідронім є пізнішим запозиченням. Оскільки едди відображають давні і хронологічно різні свідчення життя германських племен, то зазначене порівняння вказує на первісність слова *Карпати* у їх мові, а *Дніпро* у такому вигляді появилось пізніше. Звідси випливає, що ця назва річки є пізнішою і з'явилася після розселення слов'ян на схід (згадаймо, що *Дніпро* мав первісно інші назви як *Porysthenes* (Пліній), у печенігів *Вароўх* та ін.) [234, с. 166]. Очевидно, що слов'яни є прийшлими щодо помешкання біля *Дніпра*. Гіпотеза стосовно походження та проживання слов'ян в Карпатах підтверджується і іншими мовними фактами.

Розглядаючи гідронімію басейну Стрию, М.Д.Матіїв відзначає з-поміж 1400 назв протічних вод близько 80% гідронімів, сформованих українцями, у назвах яких збереглася архаїчна лексика бойківського говору [161].

С.О.Вербич відносить до давніх слов'янських гідронімів Середньої Наддністрянщини слова з суфіксом *-ава* (< псл.*-*ava*), наприклад: *Глушава, Жижава, Лукава, Піскава, Орава* та ін. [42]. Очевидно, що зазначений суфікс походить із кореня де.**ak^{wa}* 'вода, річка', який, про що вже раніше йшлося, належить до найдавніших гідронімічних позначень. Зазначене дослідження свідчить про належність суфікса *-ава* до слов'янського гідронімікону, а не тільки германського, як про це зазначається в численній літературі. Щодо його походження, то треба прийняти, що цей суфікс належить давньоевропейській прамові, і тому він відбився у багатьох мовах, що витворилися із мови-основи на терені Трипілля.

К.К.Цілуйко, досліджуючи систему назв водяних артерій і давніх поселень Полтавщини, відзначає їх слов'янське походження і доводить, що «ця територія була заселена слов'янами ще до епохи Київської Русі» [278, с. 151].

Надзвичайно важливими є онімні зв'язки східно-українських територій із підкарпатськими [60, с. 113-134]. Особливо показовим щодо цього, як підкреслюють автори зазначеної праці, є гідронім *Віслок*, що бере початок на Слобожанщині і тече по Сумщині та Полтавщині і впадає до Дніпра. «На заході ж їй відповідає однойменний л.*Сяну* п.*Вісли*, яка впадає до Балтійського моря» (*Wisłok, Wisłoka, Búslík*) [там само, с. 113]. У басейні Ворсклиці є ще й р.*Санок* тотожна назві р.*Санок* (Sanok) в

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

бас. *Вісли*. Оскільки, як вважають автори, «як *Віслок*, так і *Санок* водозбору *Ворскли* є вторинними утвореннями щодо *Віслоку* й *Санка* бас. *Вісли*» [с.114], то відбувався «загальний напрямок переселення з заходу на схід», як це підтверджують і інші паралельні гідроніми [60, с. 114]. Очевидно, що непоодинокі паралельні назви річок засвідчують про перенесення їхніх наймень переселенцями з одного краю в інший.

Згадані в праці назви західних географічних об'єктів мають «свої відповідники на сході України» [60, с. 116]. Показовим є на Лівобережній Україні підкарпатського «оронімічного» походження так званий «*груньський* комплекс» [там само, с. 116]. Первинний апелятивно-ономастичний ареал лексем на *грунь*- охоплює Буковину, Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, лексеми власних назв з компонентом *Gruń-, Hruń-, Hrun-* наявні також у діалектах інших мов (слц., ч., п., рум.). Вони трапляються й у топонімії Болгарії, Македонії, Сербії [с.118]. «Перенесений на схід, на Лівобережну Україну, карпатський *грунь* зазнав скрізь переосмислення» [60, с. 119], що свідчить про давнину його запозичення. Досить поширеними на Лівобережжі є назви «бойківської» групи, в той же час відсутні топоніми, «похідні від етронімів гуцул, лемко» (лише поодинокі імена) [с. 123]. Все це свідчить про генетично різномірні факти і про «значно глибше історичне коріння етроніма *бойко*... порівняно з етронімами *гуцул* і *лемко*» [там само, с. 123].

Історично фіксуються деякі оніми карпатського походження на Лівобережжі та Слобожанщині XIII ст. н. е., проте, на нашу думку, наявність на Сході назв відетронімного походження (*Бойки*, *батьюки*) засвідчують глибоку давнину їхнього походження. Така ж давнина фіксується і деякими фонетичними ознаками, типовими лише для західнослов'янських говорів (пор. *-ro-*, *-lo-* і в сх.сл. *-oro-*, *-olo-*), пор. на Полтавщині назви *Наувроп* і *Гайворонь* [60, с. 129]. Відносно «підкарпатсько-східноукраїнських гідроономастичних взаємозв'язків на лексичному рівні, то вони проявились у засвоєнні ономастикою територій на схід від Дніпра утворень», похідних від етронімів, деяких хоронімів, назв населених пунктів, гідронімів, прізвищ, апелятивів [с. 134]. Ці поселення слов'ян належать до найдавніших, де також була високорозвинена країна трипільців. Як показав відомий етнограф В.П.Петров, їх побут, культура споріднені

В. Г. Таранець

сучасним українцям [189]. Це – “суцільно хліборобська країна” [там само, с. 17], для якої характерним був родовий лад. У результаті дослідження археологічних та етнографічних пам’яток В.П.Петров прийшов до висновку про генетичний зв’язок трипільців з сучасними українцями, або ширше, на нашу думку, з предками сучасних слов’ян. Дослідивши антропологічні особливості сучасного населення України, В.Д.Дяченко робить висновок, що «українське карпатське населення, будучи антропологічно близьким до українців сусідніх територій, одночасно близьке і до південно- та західнослов’янського населення, що свідчить про антропологічну спільність всіх слов’ян і спільність їх етнічної історії» [84, с. 127].

Дуже цікавими є свідчення інших вчених, що показують давнину заселення слов’янами Карпатського регіону. Так, В.М.Ілліч-Світич відносить до «дослов’янського» походження лексему **rupa* зі значенням ‘яма, печера, гірська котловина’, яка була запозичена мешканцями Східних Альп (тірольськ. діал. *Riepe* ‘осип’, *Roupe*, *Roufe*) [108, с. 227]. Про «дослов’янське» походження, очевидно, свідчить той субстратний елемент, який є досить яскравим у формі **rupa*, а саме: кінцеве *-ra* в результаті впливу мови автохтонного населення втворилося шляхом субституції із лабіовелярного іє. **-k^wa*, що в результаті вийшло із «дослов’янського» **ruk^wa*. Цікаво зазначити, що форма псл. **rupa* засвідчена лише в словоформах Карпатського регіону, зокрема: укр. діал. (Закарпаття) *ру́па* ‘яма для картоплі’, слн. *ru̯pa* ‘карстова печера’, срб. *ru̯pa* ‘яма, долина з крутими схилами, котловина’. «Останнє значення, - зазначає В.М.Ілліч-Світич, - дало багато топонімів, головним чином у Сербії, Чорногорії і Далмації». «...Слово має типовий ‘карпатський’ ареал» [там само, с. 227].

Повертаючись до етимології псл. **rupa*, автори ЕСУМ зводять зазначену лексему до іє. **reu-* від **reu-* зі значенням ‘рити, рвати’ [91, с. 144]. Цю семантику мають слов’янські утворення: укр. *рвати*, рос. *рвать*, полаб. *ravât* ‘смикати, виривати’, др. *р̥вати* та ін., які вийшли із псл. **ravâti*. З тим же коренем зустрічаємо в дісл. *ru̯ja* ‘виривати вовну у овець’ [там само, с. 36]. Порівнявши **rupa* з іншими його спорідненими відповідниками, зазначимо, що в одній і тій же позиції кореня праслов’янському **-p-* відповідають *-j-* та *-v* [w]. Оскільки *g/j* виступають етимоло-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

гічно спорідненими в германських діалектах (пор. в нім. діал. *gut/jut*) [94, с. 284-285], а також і в слов'янських говорах заступаються досить часто *в/й/з* [70, с. 59], то розглядувані *g/j* та *w*, вочевидь, витворилися із **g^w* (< **k^w*). Спостереження свідчить, що псл. **rupa* походить із іє. **ruk^wa*, і в цілому в цих змінах має місце вплив субстрату. Таким чином, **rupa* є давньою праслов'янською формою зі субстратним /р-/ і місце її поширення свідчить про первинність помешкання слов'ян у Карпатах.

В.М.Ілліч-Світич розглядає ще одну лексему **pъrtъ*, що походить із псл. **perti* 'топтати, іти', яка виникла в Карпатах і є специфічним «гірським терміном» зі значенням 'протоптана людьми і скотом гірська стежка' [108, с. 230]. Цей корінь засвідчений у таких варіантах: укр. діал. (Закарпаття) *перть* 'стежка, по якій женуть овець', п. діал. *perć*, *pyrć* 'гірська стежка, протоптана вівцями і людьми, потайна стежка' та ін. [там само, с. 230].

Зазначена лексема входить до семантичного поля дієслова укр. *перти* 'іти, швидко просуватися' і звідси псл. **perti*, а також його споріднених форм: дінд. *píparti* 'перевозить, переводить, супроводжує', двн. *faran* 'їхати' та ін., які зводяться до іє. **per-* 'перевозити на той бік, проникати, проходити' [90, с. 355]. У давнину нім. *fahren* позначало будь-який вид «руху вперед», зокрема, 'іти пішки, їхати верхи, пливати, їхати в повозці' і т. ін. [325, с. 152]. Споріднену семантику мають також прийменник та прислівник іє. **uper(i)* 'над, вгору', в окремих мовах: двн. *ubar*, *ubir*, лат. *super*, дісл. *upp* [328, с. 509]. С.Файст відносить до цього ж семантичного ряду словоформи вірм. *hord* 'переходити', д.кімр. *guo-* 'під, вниз', гал. *vo-*, *ve-*, в яких початковими виступають *h*, *g-* та *v-* на місці *p-* у інших мовах [там само, с. 143]. Зазначені гортанний, смичний та сонорний свідчать про їхнє походження із іє. **h^w-/g^w-* (< **k^w-*) і загалом можна вважати наявністю початкового /р-/ субстратним. У цілому реконструюється первинна іє. форма у вигляді **k^werti* зі значеннями 'іти; чез-рез...'. Отриманий висновок підтверджується також наявним у слов'янських мовах прийменником типу укр. *через* та в д.прус. *kêrsche(n)*, *kirscha(n)* 'через, пере-', лит. *skeĩsas* 'поперек' та ін. [90, с. 338].

Таким чином, давня слов'янська лексема Карпатського регіону, яка вийшла із іє. **k^werti*, зазнала впливу Трипільського субстрату і отри-

В. Г. Таранець

мала вигляд дє. **perti*. Подальша зміна під впливом Північного субстрату привела до переходу початкового /p-/ в /f-/ в германських мовах, що засвідчено серед іншого в словах: гот. *faran*, днн. *faran*, англ. *fare*, шв. *fara*, ісл. *fara* та ін. [325, с. 152; 382, с. 208].

В.М.Ілліч-Світич у зазначеній вище праці розглядає утворення **polnъ/ polnina*, яке, вочевидь, пов'язане з коренем дє. **pol-* 'поле', реконструкція якого, як було показано нами вище, має вигляд **k^wel-*. Проте в карпатських реалізаціях, зокрема **polnъ*, наявні архаїчні риси, дослов'янські, яких не торкнувся вплив субстрату Трипілля. Це слововформи, в яких збереглося прадавнє **h-* (із іс. **k^w-*), які засвідчені в таких значеннях: слц. *hol'a* 'безліса, гола вершина гори', вл. *holina* 'відкритий простір в лісі', ч. діал. *hole* 'прогалина в лісі', рос. діал. *голь, голина* 'голе місце в лісі, без трави, без снігу', укр. діал. (Закарпаття) *голиця* 'розчищене від дерев місце' [108, с. 224]. Наявність у наведених лексемах початкового *ho-* з губним голосним свідчить про лабіовелярний характер попереднього приголосного, що в цілому дозволяє впевнено реконструювати корінь у вигляді **k^wel-*. Очевидно, що в Карпатському регіоні засвідчена в слов'янських діалектах праслов'янська (досубстратна) форма **k^wel-* із загальним значенням 'поле'.

Давнина походження псл. **k^wel* і його локалізація в Карпатському регіоні переконують нас у відповідних витоках праслов'ян. Цікавим є також те, що в карпатських лексемах, розглянутих вище, є субстратний приголосний і його досубстратний (індоевропейський) варіанти. Це наводить на думку про перебування праслов'ян у одному випадку в тісному контакті з трипільцями, в іншому відсутні такі взаємостосунки і, мабуть, тоді праслов'яни перебували в іншому місці, радше високо в горах, освоюючи ці місця для землеробства. Первинно дані племена займали і обробляли низинні землі біля підгір'я. Саме тут проживало також автохтонне населення.

Зазначений вище висновок про помешкання і міграцію праслов'ян в Карпатах у напрямку від низин до верхів'я гір знаходить відгук і у спостереженнях, які зробив В.М.Ілліч-Світич в результаті аналізу карпатської лексики. «Щодо умов пересування, - пише вчений, - то тут звертає на себе увагу перенесення «лісових» термінів на частини гірського ландшафту».

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Закріплення нової «гірської» термінології в мові слов'ян вимагало «досить тривале їхнє перебування в районі Карпат» [108, с. 231].

Протиставлення двох місць проживання предків слов'ян знаходимо у висновках В.В.Іванова та В.М.Топорова щодо етимології ороніма *Карпати* та інших споріднених форм. Вчені вважають, що досліджені ними словоформи являють собою протиставлення гори і низини, називаючи їх ширше *Карпати-Волинь* (за аналогією *Перун/Велес, гора/Поділ*) [107, с. 23]. Виходячи з цього, можна припустити наявність слідів бінарності, що проявляються в найменнях «вищого місця і нижчого місця (*Карпати-Волинь*)» [там само, с. 23].

Виходячи з протиставлення онімів *Карпати* і *Волинь*, мабуть, є сенс говорити про відповідне смислове навантаження коренів *кар-/вол-*, що, ймовірно, нагадують рефлeksi прадавніх коренів іє. **k^wer-/k^wel-*. Асоціації з цими формами виникають у зв'язку з їхньою первинною значущістю, про що йшлося в іншому місці [234, с. 93-95]. Раніше нами було зазначено, що у індоєвропейців існували два синкретично пов'язані корені, із яких один **k^wer-* позначав скотарів-аріїв, а другий **k^wel-* - землеробів. Щодо їхнього помешкання, то **k^wer-* локалізував аріїв у гористій місцевості, а **k^wel-* позначав землеробів, які проживали на рівнинній місцевості. Очевидно, це давнє індоєвропейське протиставлення двох соціумів та обох їхніх помешкань мають сліди в слов'янській лексиці Карпатського регіону. Велика давнина їхнього існування засвідчує локалізацію прабатьківщини слов'ян. І продовжуючи цю думку, мабуть, можна припустити, що зазначені вище семантичні та кореневі протиставлення відбиваються у найменнях двох українських (слов'янських) етносах: *бойки* та *гуцули*. У той час, коли появилися останні у підгір'я та на рівнинах, бойки проживали в горах. Як буде показано нижче, тут збереглися і відголоси давніх коренів у вигляді відповідно **k^wej-* та **k^wel-*.

Таким чином, розглянутий вище лінгвістичний матеріал засвідчує, що досить імовірно первісною територією протослов'ян є Карпатський регіон, який охоплює в собі низинні місця Волині та підгір'я і гористу місцевість Карпат. Як було вище зазначено, походження слов'янського та інших індоєвропейських етносів припадає на 3 тис. до н.е., і вже, мабуть, на межі 2 тис. відбулося виділення венетів, що утворювало західну

В. Г. Таранець

та східну мовні групи, а на початку I тис. до н.е. слов'янські племена постали уже в трьох групах: західно-, південно- та східнослов'янській [58, с. 15]. Первинними були дві гілки праслов'янської мови – західна та південно-східна [370].

4.2. Вплив Трипільського субстрату на загальнослов'янську мову

У попередніх розділах йшлося про вплив Трипільського субстрату на праслов'янську та інші мови, який на фонетичному рівні проявився досить чітко. У загальному вигляді відбулися зміни у фонетичній системі діалектів індоєвропейської прамови, мовці якої перебували на терені Трипільля, і цей вплив тривав із боку мови автохтонного населення також у той час, коли вже відбулася повна асиміляція й індоєвропеїзація останніх. Особливо це великою мірою проявилось у слов'янських діалектах, позаяк слов'яни ще тривалий час порівняно з іншими племенами, розселяючись на схід до Дніпра, перебували первинно на терені Трипільля. Червоною ниткою у фонетичній системі праслов'янської мови вплив субстрату відзначено у вигляді відкритості складів, які утворювали мовленнєвий ланцюг типу CV. Така структура складу, як відомо, являла собою асиметричний висхідно-спадний рух артикуляційної напруги [233] зі зміщеною у слов'янських мовах вершиною ($E_{\max}$) у напрямку початкового приголосного, що зумовило закріплення консонантносильної фонетичної системи на відміну від вокальносильної у більшості індоєвропейських мов.

Зрушення у фонетичній системі праслов'янської мови, викликані субстратним впливом, проявилися, як було показано вище, у різних напрямках, з-поміж яких назвемо: перетворення закритих складів у відкриті і, як наслідок, поява повноголосся у східнослов'янських мовах, поява вставного голосного в сполуках приголосних, відсутності анлаутного голосного в словах і закріпленні протетичного приголосного на початку слова (досить часто етимологічного за своєю природою), а також субституція індоєвропейського лабіовелярного ($*k^w$) наявними в мові автохтонного населення зімкненими $*t/*d$, $*p/*b$. Заміщення, як було показано вище на численних прикладах, досить чітко проявилось в діалектах

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

давньоєвропейської прамови і було засвідчено в час її розпаду, крім слов'янських, також в інших мовах. Щоправда, субституція не була повсюдною і облігаторною, а залежала від рівня мовної інтерференції, тобто ступеня білінгвізму. У тих випадках, коли заміщення не наступало, вихідний іє. *k^w розвивався своїм генетикофонетичним шляхом до вигляду *kw, *hw, *k, *h, *w тощо. Очевидно, що іє. *k^w після розпаду дє. прамови і зародження окремих європейських та індоіранських мов наявний досить варіативно в мовах, що могло привести до суттєвих видозмін формальної структури етимологічно споріднених слів. Звідси зрозуміло, що рефлексі зазначеного індоєвропейського лабіовелярного приголосного повинні враховуватися вченими при розгляді етимології давніх слів, на чому хотілось би ще раз зупинитися і перш за все на словах праслов'янської давнини.

Особливої уваги заслуговує аналіз походження загальнослов'янського слова *скот*, яке представлено в окремих мовах у такому вигляді: укр., рос., болг., м. *скот*, бр. *скаціна*, др. *скотъ*, п., ч., нл. *skot*, вл. *skót*, полаб. *st'öt*, схв. *скѣт*, слн. *skôt*, стсл. *скотъ*, псл. **skotъ* [90, с. 283]. Як зазначають автори словника, слово «загальноприйнятого пояснення не має» [с.283-284], існують точки зору про зв'язок лексеми зі словом, що позначає 'щетину', про германське походження або спорідненість його форм у германських та слов'янських мовах. Досліджуючи семантику цього слова з урахуванням його зв'язків з формами в інших мовах, В.Л.Сілін зводить його рефлексі в мовах до варіантів двох іє. коренів, які уявляє у вигляді: *(s)ktenos і *sk^(h)ot^(h)os з первинним значенням 'скот'. Розвиток цієї семантики зумовив появу значень: 'гроші', 'майно', 'цінність', а також в гр. *ktenos* 'скот' і лит. *skasti* 'скакати' [215, с. 57]. Правда, вчений наводить у своїй праці як паралельний розвиток з тим же значенням 'скот' форми з іншим синонімічним коренем, а саме: гот. *faihu*, дангл. *feoh*, дvn. *fihu*, дісл. *fe* зі значенням 'скот', дфриз. *fia* 'майно, гроші, багатство', а також споріднені слова в лат. *pesci* '(дрібний) скот', *pescunia* 'гроші', дінд. *pasú*, ав. *pasu* 'скот', стлит. *pékus*, д.прус. *Pecku* 'скот' [там само, с. 54]. В етимологічних дослідженнях не пояснюється, чим викликане синонімічне вживання цих двох різних коренів і не висловлюється думка про можливу їхню спорідненість. Розгляд зазначених

В. Г. Таранець

форм з позицій впливу субстрату дозволяє відповісти на поставлене питання їх генези. Цей вплив має такий вигляд.

Виходячи із давнини відкритих складів, вважаємо корінь іє. **sk^(h)ot^(h)os* давнішим у порівнянні до іншого варіанта, а початкове **s-*, яке іноді зникає, як показав В.Л.Сілін, можна розглядати як рухоме-*s*. Наявність у початковому складі губного голосного свідчить про лабіальну природу попереднього приголосного, тобто можна реконструювати варіант кореня **k^wet-*, який узгоджується з ріє. **k^wa* ‘гірська тварина, худоба’ [234, с. 58]. Рефлекси індоєвропейського лабіовелярного зафіксовані в норв. *kveg*, дан. *kvaeg* ‘скот’ [215, с. 55]. У результаті впливу Трипільського субстрату відбулося заміщення **k^w-* ~ **p-*, а наступне в корені *-t-* витворилося в результаті субстратної підстановки на місці іє. **-k-*. Таким чином, досубстратний іє. корінь мав вигляд **k^wek-* і в слові представлена редуплікація первісного кореня **k^wa*. Наведені вище слововформи зі значенням ‘скот’ засвідчують в одних індоєвропейських мовах вплив субстрату на перший приголосний (лат. *pesci*, стлит. *pékus*, д.прус. *Pecku*, *faihu*, дангл. *feoh*, двн. *fihu*, дінд. *pasú*, ав. *pasu*), у слов’янських – на другий (укр., рос. *скот*, стсл. *скоть*, псл. **skotъ* та ін.), окрім полаб. *st ‘ót*, яке, очевидно, утворилося із пізнішого варіанта дє. **sk^wek*. Тривале перебування слов’ян на терені Трипілья не привело до субстратної зміни початкового дє. *k^wa-*, вочевидь, в результаті наявності в анлауті рухомого-*s*, яке перешкоджало субстратній зміні наступного лабіовелярного.

Розглянута етимологія давніх форм зі значенням ‘скот’ свідчить про їхні єдині витoki, і всі слововформи з цією давньою семантикою витворилися із єдиного іє. кореня.

Досліджуючи за допомогою гніздового методу лексику слов’янських мов, Т.О.Черниш установила споріднені гнізда із коренями псл. **pek-*, псл. **vřr-/ *var-* та псл. **kyp-/ *kvar-/ *kop-*, які мають спільну семантику, що об’єднуються ознакою «високотемпературний вплив» [280]. Загальні висновки доповнюються і підтверджуються похідними основами від зазначених коренів, об’єднаними подібністю вторинних рис (будова, структура, розвиток). Важливість у цілому вогню і тепла у житті давньої людини у зв’язку її з довкіллям свідчать про велику давнину досліджува-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

них авторкою лексем, які сягають прадавньої доби слов'ян. Очевидно, що первинні поняття вогню існували у індоєвропейців до розпаду цього племені, і про це говорить епізодично Т.О.Черниш, показуючи спорідненість слов'янських та інших індоєвропейських коренів. Незважаючи на хронологічно глибоку і широку в дериваційному плані семантичну спорідненість зазначених вище коренів, автор не робить спроби звести їх до однієї чи двох формальних одиниць. Хоча наприкінці своєї праці Т.О.Черниш далекоглядно зазначає, що гетерогенні макрогнізда проаналізованих коренів «слід розглядати як гіпотетичне свідчення того, що паронімічне пов'язання на праслов'янському рівні може бути відображенням генетичної спорідненості на глибших хронологічних зрізах» [280, с. 427].

У межах слов'янських коренів Т.О.Черниш виділяє дві підгрупи: псл. **gǫr-/ *žěr-*, псл. **žěg-/ *zīg*, псл. **pel-/ *pǫl*, «етимони яких виражають значення горіння як такого», та псл. **pek-*, псл. **vīr-/ *vǫr-*, псл. **kyp-/ *kvar-/ *kop-*, значення яких «пов'язане з високотемпературним впливом у його культурно-адаптованому вигляді» [280, с. 384].

Проживання слов'ян разом з іншими індоєвропейськими народами на терені Трипілья свідчить про їхню занятість землеробством, тобто, ці племена стали осілими кочівниками. Тому очевидно, що корінь псл. **pek-* 'пекти', який належить до лексикону землероба, є для слов'ян надзвичайно давнім. Наявність в лит. *kepù, kèpti* 'пекти', лтс. *sepi, sept* не можемо розглядати як метатезу кореневих *k – p*, порівнюючи з псл. **pekti*. Особливо важливим у цьому розумінні є латинська форма *coquo* 'варю, готую' (**quo-quiō*) [280, с. 41]. Ці свідчення дозволяють реконструювати як де. **k^wek^w-* 'пекти'. Редуплікація **k^w-* свідчить про первинність цього сполучення, в якому у слов'янських мовах під впливом Трипільського субстрату початковий лабіовелярний перейшов у губний (**k^wek^w- ~ *p-*), що дало псл. **pek-*, а в балтійських мовах те ж саме трапилося у другому складі кореня, в той же час початковий склад залишився без змін (**k^wek^w- ~ *k^wep-*).

Наше спостереження показує, що в основі кореня псл. **pek-* знаходиться давній індоєвропейський етимон **k^we-*, який має місце і в усіх інших праслов'янських коренях, які наводить Т.О.Черниш. Якщо порівняти псл. **pek-* та псл. **ver-*, то саме початкове *k^we-* і є у них фонетично

В. Г. Таранець

спільним. Тому **k^we-* можна розглядати як єдиний етимон для семантики наведених вище коренів зі значенням ‘пекти; варити’ і т. п. До давніх споріднених лексем необхідно також віднести слов’янські слововформи *печера, ніч*.

Розглядаючи ороніми Українських Карпат, Ю.О.Карпенко приділяє особливу увагу так званим нерегулярним утворенням, які сягають праслов’янської доби [121, с. 17]. З-поміж інших хочемо виділити досить поширений оротермін, засвідчений у вигляді *кичера, кечера, кічера*, у бойків *кичара, кичира* з початковим наголошеним складом [там само, с. 17]. Назви з цією основою «мають десятки гір Галичини, Буковини та Закарпаття» [с.18]. Щодо походження зазначеного терміну Ю.О.Карпенко вважає виведення його з укр. *печера* як таким, що «погано мотивується семантично (й акцентуаційно)» [с. 18]. Але розгляд цього кореня з позицій того часу, коли мешканці гір проживали в печерах і назва *печера* була одноразово найменням відповідної гори-помешкання, на нашу думку, метафоричне перенесення імені досить добре узгоджується семантично. Проте, в назві гір збереглося початкове де.**ki-* (із **k^we-*), пор. лит. *kaukara* ‘горб’, гот. *hauhs* ‘високий’, а в лексемі *печера* відбулося субстратне заміщення іє.**k^w-* ~ **p-*. Фонетична зміна зумовила розщеплення первинного кореня на два варіанти, один з яких залишився за назвами гір, а другий позначав в них житло. Цей матеріал також свідчить, що поселення праслов’ян були тісно пов’язані з гірською місцевістю.

Звернімося до деяких давніх слов’янських лексем, які зазнали впливу Трипільського субстрату у вигляді розглянутої раніше субституції приголосних.

Насамперед хочеться проаналізувати лексему, що мала велике смислове навантаження у слов’ян. Це – ім’я бога грози *Перун*. Вяч. Вс. Іванов і В.М.Топоров вважають Перуна “спільним нащадком стародавніх індоєвропейських традицій” [106, с. 4]. Бог Грози виступає під назвами, наявними в писемних пам’ятках як псл. *Perunъ*, лит. *Perkûnas*, лтс. *Pêrkôns*, прус. *Perkuns*. Дослідження зазначених вчених ґрунтуються на матеріалі різних пам’яток старовини, перш за все білоруських, які добре зберегли архаїчні індоєвропейські традиції. В результаті авторами

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

виділено основні ознаки Перуна, зокрема: Бог Грози, що знаходиться нагорі (на горі, на небі, на вершині світового дерева), а його противник, Змій, - внизу, біля коренів дерева; Змій краде рогату худобу, Перун звільняє скот, після чого з'являється дощ [106, с. 5]. Дії Перуна пов'язані з об'єктами дуб, скеля (камінь), гора, про що свідчать інші індоєвропейські мови. Наприклад: лат. *quercus* 'дуб', хет. *peruna-* 'скеля' і ім'я власне *Perua-/Pirua-*, що відноситься до міфологічної істоти, вед. *parjanya-* 'дошова хмара' та *Parjanya* (ім'я бога), гот. *fairguni* 'гора', дінд. *parvata* 'гора' [там само, с. 9]. Як зазначають дослідники, в південних слов'ян назви гір та підвищень засвідчені по імені *Перун* або *Перунова гора*, багато назв з цим коренем належать до водних об'єктів. У старолатиській мові ритуал виклику Бога Грози (і дощу) здійснюється на підвищенні. Аналогічно в українському весняному обряді Дощ засвідчується разом з Місяцем і Сонцем.

За смислом *Перун* протиставляється слов'янському *Велесу*, скотському богу, який був головним у землеробів-слов'ян. "...Давнина співвіднесення вершинного становища Бога Грози з найвищою соціальною групою підтверджується роллю Перуна в клятвах давньоруських князів, де має місце бінарне протиставлення Перуна, що стояв на підвищенні – "горі", - Велесу, ідол якого міг бути і не на підвищенні, і відповідно протиставлення князівської дружини і всієї Русі" [106, с. 9]. За загальним смислом 'небо-земля' названі боги близькі індоєвропейським *Варуна-Деметра*. Перун – "бог наймогутніших сил неба: землі, блискавки та грому" [46, с. 363]. Можливо, *Перун* і за формою продовжує теонім *Варуна*, що могло трапитися в результаті перцептивної субституції, розглянутої вище. Тобто, теоніми *Перун* і *Велес* можна подати як протиставлення давніх коренів відповідно піє. **k^wer-* та піє. **k^wel-*, що досить яскраво виявилось в діалектах індоєвропейської мови. Корінь **k^wer-* (і відповідно *Перун*) первісно стосувався скотарів і керівної верхівки суспільства, а в час існування окремих етносів мови-основи, в тому числі слов'янського, позначав родову знать та дружинників, а корінь **k^wel-* (і відповідно *Велес*) характеризував осілих землеробів. Перехід піє. **k^wer-* в псл. **per-* в слові із зазначеною семантикою показує також Г.Нагі [362]. Вважаємо, що ці фонетичні зміни відбулися під впливом мови-субстрату, про що йшлося вище.

В. Г. Таранець

Перун, як і германський бог грози Тор, споріднені у своїх функціях, а також діях. Слов'янський бог, як і Тор, є богом «дощу, блискавки й грому», він їздить «по хмарах колісницею, запряженою двома велетенськими козлами» [102, с. 51]. Перун кидає з неба каміння, подібно до Тора з його кам'яним молотом. У полабських слов'ян четвер називають «Перуновим днем» [201, с. 98], аналогічно четвер у германців носить ім'я Тора (нім. *Donnerstag*). Вище було показано, що у слов'ян онім *Перун* має в собі корінь де. **k^wer-*, цей же корінь в основі назви *Тор*, у якій початковим виступає субстратне /t-/ . Через те що де. **k^wer-* має в собі значення 'воїни', то ця ж семантика з часом досить чітко проявилася в слов'янському ідолі *Перун*, а також в германському *Тор*, який весь свій час проводить на Сході у боротьбі з велетнями. Порівняння свідчить про спільні витоки духовного життя слов'ян та германців. Очевидними є субстратні анлаутні приголосні /p-/ у *Пер-ун* та /t-/ у *Тор*. Ім'я останнього в деяких своїх композитах має також субстратне /b-/ або зберігає сліди іє. **k^w-*, наприклад, в дсканд. *Ökubórr, Vagnaverr*. Слов'янська та германські словоформи походять відповідно із варіантів кореня іє. **k^wer-/ *k(w)er-*. Зазначений корінь відображений у спорідненому індоєвропейському найменні бога *Варуна*, який у ведійських текстах виступає як творець світу, а також бог неба та водяної стихії.

Як уже зазначалось [234, с. 164-165], до прадавнього варіанту де. **tan/*dan* зі значенням 'вода, річка' зводиться гідронім *Дон* та ін. Прийняте традиційне тлумачення впливу індоіранських мов на це наймення не відповідає сучасному стану дослідження. Так, ряд вчених, розглянувши етимології річок *Дон, Дніпро, Дністер, Дунай*, зазначають, що «корінь *dun(a)* на слов'янському, як, здається, і взагалі на індоєвропейському ґрунті, поки надійно не пояснюється. Гадають, що основа цього «гідроніма» **-dānu* доіндоєвропейська за походженням» [60, с. 23]. Визнати доіндоєвропейське походження, це значить погодитися зі впливом мови автохтонного населення зазначених територій, тобто субстратним впливом на індоєвропейський корінь. Такий вплив привів до заміщення іє. **k^w-* > **k(w)-* ~ **t(d)*. Наявність вихідного іє. лабіовелярного **k^w-* підтверджується його закономірною зміною в результаті палаталізації в сатемних мовах, що засвідчує *Дон* у вигляді **Sindu-, Sinum* (у Плінія). Зрозу-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

міло, що ця ж назва перенесена на наймення річки в Північно-Західній Індії *Sindhu*- [60, с. 19], як результат міграції з Північного Надчорномор'я. Один із авторів скандинавської хроніки Кнорре Турлесон (XIII ст.) описує територію Русі, де тече річка *Танаїс*, яка в давнину звалася *Танаквіль* або *Ванаквіль* ('річка Ванів') [102, с. 86]. Таким чином, в основі лексики *Дон* первісно був корінь іє. **k^wana* зі значенням 'одна із ...'. На шляху міграції аріїв на захід з боку Волги це, мабуть, була перша велика річка, яка й отримала назву 'одна із (річок), перша'.

Подальший шлях у напрямку *Дніпра* породив назву цієї річки у вигляді **k^wer*- 'арійська (річка)' [234, с. 167]. Звідси у гуннів цей гідронім мав вигляд *Var*, *Varom* (Йордан). Початкове іє. **k^w*- змінилося під впливом субстрату мови автохтонного населення Трипілья в **p-/b-*, в результаті чого появились наймення лат. *Porysthenes* (Пліній), гр. *Βορυσθένης* (Геродот, Птоломей, Страбон), у печенігів *Варѣѡхъ*. Саме ці назви з початковим **por-/bor-* засвідчують субстратні зміни в дє. мовах, які витворилися з **k^wer*. Наявність в лат. формі форманти *-thenes* чітко засвідчує семантику 'два, другий' [238] і в цілому мотивацію *Дніпра* як 'річка друга' (після Дону). З часом утворився новий (слов'янський) композит *Danaper*, в якому **-per* стало вживатися як словотвірний формант. Це був уже відносно пізній час, коли відбулася міграція інших племен у напрямку Європи та Азії, а тут залишилися лише слов'яни. Саме цей гідронім перейняли германці в той час, коли вони уже давно проживали на Півночі. Цей хронологічний шар засвідчує сканд. *Danaper*, в якому приголосний *-p-* залишився без змін, притаманний всім дє. зімкненим у германських мовах, після того, коли дє. **p* > герм. **f* (напр., *поле - feld*). До цього пізнішого часу відносимо й запозичення германцями у слов'ян лексики *plug*, у якій *p-* відображено в усіх германських мовах. Вищезазначене свідчить, що слова *Danaper*, *plug* перейшли в германські мови після першого пересуву приголосних (закону Грімма), який, вважається, перестав діяти в германських мовах після V ст. до н. е.

До давніх слов'янських польових рослин належить *полин*, що має на початку зімкнений приголосний */p-/* на місці іє. **k^w* (як і в слові *поле*). В окремих слов'янських мовах ця лексема має вигляд: укр. *полин*, бр. *полын*, др. *пелынь*, *пелынь*, болг. *пелѣн*, схв. *пѣлин* 'шалфей', слн. *pelin*

В. Г. Таранець

‘тс.’, ч. *pelyň*, *pelyněk*, дп. *piolyn*, п. *piolún*, вл. *polon*, нл. *połyn*, *połun*, спорідненими виступають також лтс. *pelane* ‘полинь’, лит. *pelynos* [265, с. 320]. Певної етимології не існує, реконструюють смисловий зв’язок з **polēti* ‘горіти, палати’ або з **polvъ* ‘половий’. У балтійських мовах зі значенням ‘полинь’ наявні також словоформи лтс. *vērmeles*, лит. *kietis*, у яких в анлауті є приголосні *k-* та *v-*, що, безсумнівно, походять із єдиного звука **kʷ-*. У цілому балтійський матеріал дозволяє реконструювати форму **kʷer-* ‘полинь’. Підтвердження цьому знаходимо в корені *wer-*, засвідченого в давніх германських мовах в значенні ‘полинь’: двн. *wermuot*, дангл. *vermōd*, н. гол. *wermoede*, нім. *Wermut* ‘сорт вина, полинь’ [325, с. 762]. У словниках етимологія цього слова визнана затемненою. На нашу думку, герм. *wer-*, як і балтійські форми, становлять собою піє. **kʷer-*, що є синонімічним псл. **pol-* ‘полинь’; спорідненим є також псл. **pole*, що походять від **kʷel-* ‘поле, польовий’. У слові типу укр. *полинь* виділяється суфікс *-инь* (із **-na* ‘один із...’, значення посесивності), що в цілому мало значення ‘одна з польових рослин’, або ‘польова (рослина)’. Очевидною є субституція іє. **kʷ-* у слов’янських мовах білабіальним псл. **p-* у лексемах зі значенням ‘полинь’.

Аналогічний процес перцептивної заміни відбувся і в розвитку лексеми *просо* – однієї із давніх зернових культур на терені України, яка представлена фактично в усіх слов’янських мовах з початковим **pros-*: укр., бр., рос. *просо*, болг. *прѡсѡ*, схв. *прѡсо*, ч., слц., п., вл. *proso*, нл. *pšoso*, полаб. *prūsü*, надійні споріднені форми яких “відсутні” [325, с. 378–379]. Лексема дпрус. *prassan* ‘просо’ передбачається запозиченою із польської, а лит. *sóra* ‘просо’ – із мордовської *sóra* ‘хліб, зерно’. На нашу думку, необхідно реконструювати початковий анлаут з голосним між приголосними, тобто псл. **per-os-*. Такі зміни викликані впливом субстрату, що проявилися в результаті перцептивної заміни іє. **kʷer-*. Наявність початкового зімкненого **kʷ-* підтверджується германськими мовами, в яких реконструюється **hers-* ‘просо, хлібний злак’ (дісл. *hirsi*, шв. *hirs*, двн. *hirsi*, нім. *Hirse*) [146, с. 226]. Автори словника Дуден передбачають походження зазначеного кореня із іє. **ker-* ‘рости’ [325, с. 267]. Таким чином, початкове слов’янське **p-* у слові *просо* походить із піє. **kʷ-* у результаті перцептивної заміни, викликаній мовою-субстратом.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Як уже йшлося, найбільший вплив зазначений субстрат зробив на слов'янські мови, які територіально залишилися в місцях проживання людності Трипілля. Розглянуті факти впливу субстрату становлять типові риси мови протослов'ян і свідчать про час зародження слов'янського етносу, який припадає, вважаємо, на III тис. до н. е. Про цей час існування праслов'янської спільноти пише В.Георгієв [53, с. 224]. Процеси, що привели до утворення мови праслов'ян, А.Є.Супрун відносить до межі III і II тис. до н.е. [231, с. 20]. З цього часу зароджується етнонім *слов'яни*, про що йшлося раніше [див. також: 234, с. 196–200]. Нагадаймо, що дане наймення протослов'ян (а також *склавіни*) походить від де. **k^wel-* зі значенням 'арії-землероби'. М.О.Бескид справедливо вважає, що руси в північно-східній частині Карпат мають право називати себе автохтонами [22, с. 74].

Таким чином, розпад арійської мовної спільноти, або давньоєвропейської мовної сукупності, привів до виділення протослов'ян і зародження самоназви цих племен. Поява етноніма *слов'яни* засвідчує також, що ці племена мали свою територію проживання, свої звичаї, відзначалися специфікою своєї мови порівняно з іншими мовами.

Розвиток відтворювального господарства і, перш за все, в царині землеробства сприяв зростанню чисельності слов'ян, що спричинило також розширення їхніх територій. Вчені відзначають, що етнічні процеси мають регулярний характер з властивими їм то періодом відносного спокою, то періодом бурхливого розвитку. М. Гримич підкреслює роль існування внутрішньоетнічного функціонального конфлікту, який характеризується застоєм та стабільністю або кризовими явищами, що супроводжуються "бунтами", "війнами", "масовими міграціями" за доби становлення народів [67, с. 17]. У результаті подібних соціальних катаклізмів відбуваються дивергентні процеси, які приводять до розпаду племен [29, с. 235]. Такі процеси, уявляється нам, відбувалися при розвитку слов'янського етносу, що проживав на обширному терені Східної Європи. Відносно ізольоване життя в крайніх точках території слов'ян зумовлювало з часом все більше їхнє діалектне розшарування. В результаті етнічної парціації відбувається відділення певної частини етносу, яка з часом перетворюється в самостійний етнос [там само, с. 235–236]. На

В. Г. Таранець

півдні, як автохтонній території, залишилася стара назва, засвідчена в давніх джерелах - *склавіни* (слов'яни), а північна отримала наймення *венети*, або *венеди*. Вважається, що венети займали терен від Дніпра до Ельби, як було засвідчено на рубежі нашої ери [87, с. 349].

Все вищезазначене засвідчує існування двох великих груп слов'янських племен: *склавів* (слов'ян) і *венетів*. Останні відокремилися від слов'янського етносу і були представлені в історично засвідчений час, перш за все, поморсько-полабськими племенами. Вони займали північно-західну частину Європи, на півдні від них знаходилися склавіни. Південно-східна сторона, де пізніше утворилося плем'я *антив*, у давнину також належала до території венетів. Про це свідчить і спорідненість термінів *венети* і *анти*, про що була мова раніше [234, с. 200–204, 214–216].

Як уже зазначалося, тогочасні слов'янські назви рік та населених пунктів займають Середнє та Верхнє Подніпров'я, далі простягаються до Дунаю та Карпат, на півночі – до Примор'я і північному сході – до земель Пскова та Новгорода. Ця територія стосується часу поширення праслов'янської мови і показує життєвий простір протослов'ян. Переважаючим у них було землеробство, про що свідчить частота вживання кореня **sla-/skla-* або відповідного йому граматичного афікса, рідше зустрічаються наймення з коренем псл. **h^wer-/hor-*, що представляє скотарство. Спостереження показують, що зародження слов'янського етносу, як і інших споріднених етносів, відноситься до III тис. до н.е. – часу розпаду давньоєвропейської спільноти.

Історично засвідчено, що склавіни розширили свою територію до самого Дунаю, а західні венети, мабуть, під тиском германських племен мігрували частково на південний схід на свою первісну батьківщину, де проживали східні венети (анти). У результаті венети розділилися на дві підгрупи: власне *венети*, які залишилися на півночі і утворили з часом західнослов'янську групу мов, і *анти*, які стали основою зародження східнослов'янських мов. На цей час припадає повна дивергенція слов'янської спільноти і утворення великої кількості малих племінних груп, назви яких визначалися в основному місцем їхнього проживання; в окремих випадках зберігалось давнє етнічне наймення. В силу зазначених причин з історичної арили зникло наймення *анти*, така ж доля з часом спіткала і

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

назву *венети*. Лише етнонім *слов'яни* як вихідний і найдавніший та єдиний для всіх слов'янських об'єднань залишився у вигляді назви всього слов'янського етносу. Процес розвитку цього кореня див. на схемі 3.

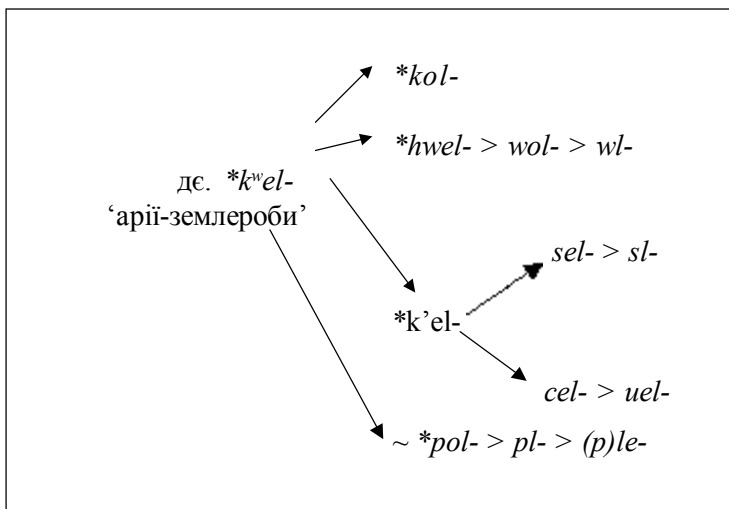

Схема 3. Схема розвитку кореня де. *k^wel- у слов'янських мовах

Отримані вище висновки ґрунтуються на хронології розвитку етнонімів *слов'яни* (*склавіни*) → *венети* → *анти* [234, с. 196–207], що протиставляється існуючому в славістиці твердженню про утворення антів шляхом розколу склавівнів.

Вивчені найдавніші археологічні свідчення належать до того часу, коли існувало вже три групи слов'янських племен: склавіни (слов'яни), венети і анти. Як йшлося вище, історико-географічні та мовні факти (явища субстрату) доби зародження давньоєвропейських мов показують, що зародження слов'янських, як і інших, давніх субетносів сягає початку II тис. до н.е. Насамкінець хочеться звернути увагу читача ще на одну мовну ознаку, що засвідчує відносну хронологію щодо міграції слов'янських племен. Це чітко показує повноголосся у мові східних слов'ян, що

В. Г. Таранець

зазнали найбільшого впливу Трипільського субстрату, на території якого довгий час вони знаходилися. Наявність у відповідних лексемах структур типу *tr̥t/tl̥t*, які характеризуються відкритими складами, але з двоконсонантними сполуками, є властивістю мови південних слов'ян і, нарешті, третя ступінь структур *tr̥t/tl̥t* із закритими складами характерна для мов західнослов'янських. Очевидно, що зазначена особливість структури слів має оберненопропорційну залежність щодо часу проживання носіїв цих мов на терені Трипілля. Раніше від всіх слов'ян відійшли від праєтносу венети (західні слов'яни), які зазнали найменшого впливу субстрату, за ними відокремилися південні слов'яни, які пішли на Балкани, і довше інших проживали на Трипіллі східні слов'яни (анти), що зазнали найбільшого впливу мови трипільського населення. О.О.Шахматов протиставляє на основі мовних фактів західних слов'ян, з одного боку, південним та східним, з другого [368, с. 53]. Зазначені чинники – міграція та вплив субстрату – є однією із причин поділу слов'янської прамови на три групи – західну, південну та східну.

4.3. Витоки праукраїнської мови та особливості її розвитку

Розпад давньоєвропейського етносу, про що йшлося вище, припадає на 3 тис. до н.е., в кінці якого починаються міграції племен у різних напрямках Європи. У цей час праслов'яни займали Карпатський регіон, в середині 2 тис. до н.е. вони частково зрушили зі свого помешкання і спершу поширилися на північну частину до берегів Балтійського моря, розпавшись на власне слов'ян та венетів. Розширення території проживання привело до мовної диференціації і розвитку діалектів, що започаткували згодом окремі слов'янські групи та мови. Етимологічний аналіз давніх слов'янських лексем та наявність архаїчних особливостей в українській мові, про які ще йтиметься далі, свідчать, що витоки праукраїнської мови у вигляді належності до однієї із груп слов'янських діалектів сягають середини другого тисячоліття до н. е. Виокремлення мови пов'язано з появою відповідного етносу, який належить до групи венетів. Вважаємо, що назва українського етносу засвідчена у мові і найменні

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Україна і може бути зведена до етноніму *украи*. Про це в деталях було розглянуто в нашій попередній монографії «Арії. Слов'яни. Руси...» [234]. Нижче нагадаємо про деякі особливості етноніма *Україна* та наведемо додаткові мовні факти щодо його семантичної мотивації.

4.3.1. Праукраїнський етнос та його розвиток

Наявні точки зору щодо походження українців ґрунтуються на фактичному матеріалі і необхідно погодитися з висновками етимологів, які сходяться на думці, що назва *українці* пов'язана з терміном *Україна*, який входить до семантичного гнізда 'земля'. Цю сему співвідносять з коренем *край-*, який з часом розширив своє значення до розуміння 'обмежена територія', далі 'князівство'. В пізніші часи слово *Україна* позначало територію кількох князівств і нарешті - всю територію проживання українців – державу. У нашому розумінні, розвиток поняття ішов в напрямку: етнос (*украи*) → назва території → держава *Україна* → назва жителів держави (*українці*).

Слово *Україна* структурно і фонетично розділяється на складові *u-kra-jina*, в яких виділяється коренева частина *-kra-*. Наявність у формі *kra-* консонантної сполуки свідчить про елізію голосного в міжконсонантній позиції. Співвіднесеність *kra-* з індоєвропейськими коренями, що лягли в основу утворення етнонімів, розглянутих раніше [234], дозволяє допустити походження даної форми із піє. **k^wer-* зі значенням 'скотарі, воїни'. У зв'язку з цим реконструюється псл. **k^wera-* з тим же значенням, що лягло в основу утворення українського етноніма. Необхідно також зазначити, що цей корінь, як раніше згадувалося, мав також значення 'земля', і тому не випадковим є зв'язок сучасних тлумачень *Україна* з відповідною семантикою. Проте логічнішим є розгляд українського етноніма як спорідненого з іншими назвами індоєвропейських етносів, які утворюють єдине етнонімічне гніздо, що ґрунтується на давніх економічних і соціальних відносинах індоєвропейців-аріїв. Очевидно, що зародження українського етносу з кореневим значенням 'скотарі, воїни' у формі **k^wera* виступає як протиставлення до поняття 'землероби, селяни', засвідченому в корені **k^wel-*. У такому ж вигляді існувало протиставлення зазна-

В. Г. Таранець

чених коренів у праслов'янській, як і в інших мовах, у час зародження окремих субетносів.

Наявність у корені псл. **k^wera* семи 'воїни' свідчить про належність цього слова до семантичного гнізда 'воїни, військовий'. Саме таке значення вбачають деякі вчені в найменні *Україна*, яке, згідно з нашим підходом, вийшло із кореня **k^wera*. Так, С. Шелухин вважає, що *Україна* – "військова назва", а споріднене слово *країна* у південних слов'ян "означає також *війна, рать, бій, військо, відділ війська, військова частина*" [293, с. 114, 131]. Проте етронім, що ліг в основу наймення українського етносу, за формою частково змінився і цим самим ідентифікував зазначений етнос щодо інших слов'янських етносів з цим же коренем (пор.: *хорвати, серби, руси*). Ця зміна полягала в редуплікації кореня у вигляді **hu-* (із **h^we-*), що витворилося у вигляді ослабленої форми із анлауту псл. **k^wera-*. Редуплікація виступала як емоційне підсилення семантики кореня, як це приймається стосовно частки **k^we* в індоєвропейських та інших мовах ностратичної групи [109, с. 18]. У цілому реконструюється основа у вигляді **huk^wera*, в якій початкове **hu-* свідчить про його самостійне семантичне наповнення, що проявилось з перебігом розвитку мови, яке могло привести до функціонального навантаження у вигляді префікса чи прийменника.

До вищесказаного необхідно додати, що історично морфеми «префікс+корінь» у ході розвитку мови можуть злитися в одну одиницю. В таких випадках, як показала Л.М.Ягупова, відмічається семантична неподільність складових слова, хоча морфологічно вони виступають вмотивованими. У результаті злиття префіксів із семантичною базою (коренем) «їхнє лексичне значення встановити не можна» [303, с. 20]. Саме такий випадок представляє в розглянутому етронімі сполучення *u-kra-*, в якому семантична інтерпретація початкового *u-* становить великі труднощі. Вихід із цього стану знаходимо у зверненні до широкого поля реалізації префіксальної морфеми в межах іє. прамови. Зупинімося детальніше на цій стороні питання.

Як свідчать дослідження, зазначене **hu-* (< **h^we*) формально збігається з іє. лексемами з основою на **au*. Так, В.В.Лучик, розглядаючи в українській мові рефлeksi індоєвропейської основи **au*, відзначає їхнє

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

значення у вигляді ‘віддалятися, зникати; далечінь; далеко’ [156, с. 3]. Вчений вважає, що після розпаду прамови *au- перетворилося в мовах на прийменник чи префікс. Одним із рефлексів індоевропейської словотвірної основи є утворення в діалектах української мови слів з протетичним /w/ типу *вулик*, *вухо*, *вуй*. У корені *вулик* реалізується іє. *ul- зі значенням ‘порожнина’ [там само, с. 4]. Близьким до нього є нім. *Höhle* (двн. *huli*) ‘печера’ [325, с.269], а це дає нам підставу вважати укр. /w/ у слові *вулик* не протетичним, а рефлексом іє. *k^w-, яке в результаті розвитку має вигляд *k^w > *h^w > *h (герм. мови), *w (сл. мови). Оскільки така звукова деривація була поширена в германо-слов’янській мовній спільноті [241], то у зазначеному випадку укр. /w/ є відприродним. Відомо, що в українських діалектах могли виникати і протетичні /w-/ та /h-/ за аналогією до генетичних [див.: 70]. В.В.Лучик у зазначеній статті цілком слушно пов’язує розвиток *u- в анлауті в такому слові як *Україна*. Порівнюючи з попереднім прикладом *вулик* (та іншими подібними), вважаємо, що в слові *Україна* початкове /u-/ (із іє. *h^we-) є рефлексом іє. основи *au- зі значенням ‘віддалятися, зникати’, який збігся з анлаутним приголосним /w-/ із іє. *h^w- (< *h^w < *k^w). Таким чином, початкова частина в лексемі *Україна* реконструюється у вигляді *hu- (h^we- із іє. *k^wau-) зі значенням ‘віддалятися, зникати’. Утворення іє. */u-/ у вигляді префікса (і прийменника) В.В.Лучик відносить до ранньопраслов’янського періоду [156, с. 7]. Очевидно, що укр. /u-/ в хоронімі *Україна* походить від іє. *k^wau-, що має просторове значення (‘віддалятися, зникати’), і семантично, й формально співвідноситься з іє. *k^wa- зі значенням ‘гора, гористий’ [див.: 234]. Таким чином, назва *Україна* у своєму первісному вигляді *Ukra-* мала смисл ‘гірська країна’ і відповідно її мешканці *укри* (нім. *Ukranen, Ukraner, Uchrer*) [331, с. 11] означали ‘скотарі, що проживають в горах’. У цілому *Україна*, виходячи із вищезазначеного, мала семантику ‘одна із гірських країн’.

Вищерозглянуте дозволяє стверджувати, що *укри* – предки праукраїнців, проживали в давнину, як і праслов’яни, в гористій місцевості, що асоціюється з Карпатами. Фонетична ознака у вигляді генетичного або протетичного /w/ (і /h/) збереглася також у серболужицьких мовах. Цікаво зазначити, що коренева форма етноніма *ser-* ‘серби’ трапляється в

В. Г. Таранець

українському етнографічному матеріалі. Про це свідчать українська народна пісня «Ой сербине, сербиночку», козацькі пісні «Убиение *Серпяги*», «Надгробная песнь *Серпяги*» [187, с. 259; 222, с. 33,35]. Очевидно, що ці мови, поряд з українською, утворювали єдиний діалект праслов'янської. Дослідження етногенезу народів з допомогою аналізу білків крові їхніх популяцій також підтверджують, що серед слов'янської людності окрему групу утворюють серби, хорвати, українці і чехи [172, с. 55].

Розпад зазначеного діалекту відбувся після переселення сербо-лужичан (білих сербів) на північ у регіон р. Одер. З ними пішли частково й укри, які з часом стали «основним елементом» слов'янської держави *Русії* (*Ругії*) між Одером і Лабою [306, с. 64], решта праслов'ян поширила свій терен на Балкани та на Схід. У східній міграції були й укри, які розселилися з іншими племенами слов'ян до Дніпра і на південь Причорномор'я. Досліджуючи етнічні стосунки в сьогодинішньому Закарпатті, Г.І.Меліка показує, що в мові німців цієї місцевості українці називаються *рутенами* (*Ruthenen*), які прийшли сюди із Галичини в IX-X ст. [360]. “Наявність архаїчної слов'янської гідронімії практично в межах усього басейну Стиру, – пише В.П.Шульгач, – підтверджує думку дослідників про існування праслов'ян у даному регіоні” [298, с. 63]. Можна припустити, що зазначене слов'янське плем'я з давніх часів проживало в межах Київської Русі, і ім'я *рутени* занесено сюди із Північного Заходу, де плем'я знаходилося раніше. Саме там слов'яни мали у германців наймення *Ruthenen*. У такому загальному вигляді уявляється нам зародження та розселення слов'янських племен, серед них носіїв праукраїнської мови. Узагальнюючи сказане, відзначимо, що розвиток зазначеного українського етноніма відбувся у напрямку: **h^wek^werá* > **hwekerá* (**hukerá*) > **wəkərá* > **wkrá*/**ukrá*.

Після міграції залишилися у Карпатах рештки українського етносу, серед них *бойки*, *гуцули* та *лемки*.

4.3.2. Походження етнонімів *бойки*, *гуцули* та *лемки*

На гіпотетичній території прабатьківщини слов'ян у регіоні Карпат проживають до сьогодні українські племена – *бойки*, *гуцули* та *лемки*,

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

вивчення етимології яких та етнокультурних особливостей, вважаємо, дасть додаткові підтвердження висунутої вище гіпотези щодо локалізації та походження праукраїнців.

Виходячи з аналізу гідронімів та оронімів Східних Карпат, Ю.О.Карпенко робить висновок, що гуцули з'явилися у цьому регіоні пізніше, ніж бойки, попри більш архаїчну гідронімію у гуцулів у порівнянні з бойками [117, с. 245]. У гідронімах панує суфіксація, що свідчить, що гуцули і бойки «сидять у Карпатах давно». Хоча, як пише автор, загальновизнаним є те, що «Прикарпаття було заселене саме білими хорватами» і погоджується з К.Герман, що «білі хорвати – найдавніші мешканці території Гуцульщини», ім'я яких походить від «білохорватського антропоніма з коренем *гуц-*» [117, с. 245; 55]. Ю.О.Карпенко все ж виводить від білих хорватів давніших у Карпатах бойків, а гуцули, які тут з'явилися пізніше, є продовжувачами уличів. Останні, перебуваючи на Дністрі, постали гуцулами («перетворювалися у гуцулів») і в такому вигляді з'явилися в Прикарпатті й у Карпатах [117, с. 245]. Таким чином, автор вважає, що і бойки, і гуцули не є корінним населенням Карпат, а є племенами прийдешніми. Хоча і білі хорвати прийшли сюди зі сходу, етнонім яких нібито походить від іранських мов, і живуть вони тут десь з V ст. н. е. [там само, с. 246].

Розглядаючи проблему походження людності Українських Карпат, С. Павлюк відзначає його «генетичну родинність...з українським етносом» [182, с. 227]. Це підтверджується дослідженнями у царині антропології, археології, етнографії, лінгвістики та інших наук. Антропологічні дослідження останнього часу [84, с. 129] також свідчать про «домінування у цьому масиві автохтонного українського етносу за активних його взаємозв'язків із сусідніми етносами» [там само, с. 227]. Виходячи із даних суміжних наук, вчений вважає, що «простежити заселення Карпат в діакронії» можна з I тис. до н.е., і є безсумнівним той факт, що «вся північна і східна частина карпатського етнокультурного масиву, у тому числі і Закарпаття, до кінця IV ст. н. е. була освоєна слов'янами» [с.227]. Дослідження побутової гуцульсько-бойківської лексики свідчать про споконвічну єдність українського населення, що заселяє північно-східні схили Карпат [296].

В. Г. Таранець

«...У гірському масиві зустрілися дві культури: слов'янська хліборобсько-скотарська і східнороманська пастуша», серед яких «хліборобська культура взяла гору» [182, с. 227]. Висновок про поширення в регіоні Карпат слов'янського етносу, як було показано вище, підтверджує ононімічний матеріал. Про це свідчить також таке.

І.Г.Матвіяс, розглядаючи генезу українських говорів, пов'язує їх виникнення і функціонування з українським етногенезом. Вчений вважає відносно пізнє виникнення говорів південно-східного наріччя, до яких належать середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий [160, с. 56]. Говори північного наріччя – середньополіський і східнополіський вийшли з мови полян, деревлян і сіверян, а західнополіський говір співвідноситься з мовою північних волинян (раніше бужан). І.Г.Матвіяс вважає, що сучасні східноволинські і подільські говірки «можна співвіднести з мовою уличів», а галицько-буковинські і гуцульські говірки походять від мови тиверців [там само, с. 55]. Карпатську групу говорів (бойківський, лемківський і закарпатський) автор пов'язує з мовою білих хорватів. У цілому українські говори «походять від мов давніх східнослов'янських племен», а останні є відгалуженням праслов'янського племені хорватів [там само, с. 55-56]. Зупинімося на етимології зазначених прадавніх українських етнонімів, носії яких первинно проживали на терені Карпатського регіону.

Походження етнонімів *бойки*, *гуцули*, *лемки* М.Худаш відстоює в своїх працях як відантропонімі, ґрунтуючись при цьому на існуванні відповідних антропонімів в українській та інших мовах [274]. У засаді це є можливим, проте не переконує і не доводить, що так було насправді. Інші точки зору відносно генези зазначених етнонімів також не є переконливими, що в цілому не розв'язує поставленої проблеми [87; 89]. Незважаючи на тривале і всебічне дослідження природи етнонімів *бойки*, *гуцули*, *лемки*, все ж хочеться запропонувати ще один підхід до розгляду цих назв, який ґрунтується на глибшій реконструкції і етимологізації розглядуваних етнонімів. Крім деяких випадків, у наявних гіпотезах щодо етнонімів *бойки*, *гуцули* та *лемки* бракує глибокого історизму в підходах до розвитку назв українських національних груп у світлі розгляду в слов'янському етноніміконі в цілому. Перейдемо до аналізу кожного із цих етнонімів.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Виходячи з фактів етнографічного та лінгвістичного порядку, М.Худаш робить ще один висновок, що розглядувані етноси це – автохтонні українські групи дохристиянської доби, «нащадки давніх родоплемінних об'єднань» [274, с. 302]. Досить поширеною в українських Карпатах і Прикарпатті до зазначених етнонімів була назва **русини** або **верховинці** [там само, с. 303-304].

Бойки. Цей етнонім засвідчений у пам'ятках досить пізно, він трапляється у вигляді: назва місцевості *Boiki* у свідченнях візантійського імператора Костянтина II Порфірогенета (середина X ст.), *Boj* (із розповіді Пилипа Смурого), *bojkowi* (дав. в.) (1607 р.), *боико* (у Климентія Зіновіїва, кінець ХУІІ-початок ХУІІІ ст.) [274; 285, с. 78]. У теперішньому вжитку давній етнокорінь реалізується у таких іменах: *бойко* ч.р., *бойка*, *бойкиня* ж.р., мн. *бойки*, *бойкун*, *бойцун*, *бойчиня* і в прізвищах: *Бойко*, *Бойкул*, *Бойсак*, *Бойтош*, *Бойчак*, *Бойчук* та ін. [35, с. 117; 285, с.78-79]. І.Вагилевич допускає походження етноніма *бойки* від слова «бойкий», що характеризує носіїв цього наймення як енергійних та жвавих. Проте «самі бойки відмовляються від цієї назви» [35, с. 117]. Історично вчений виводить даний етнонім від імені войовничого фракійського племені *боїв* (II-I ст. до н.е.), яке «ослов'янилося» і перетворилося на «русинів-бойків», проте допускає, що це потребує додаткового вивчення.

Давнім вважає етнонім *бойки* М.О.Бескид і допускає його походження від однойменного кельтського племені [22, с. 72]. Чужорідність наймення нібито є причиною несприйняття його самими бойками, що відбулося в народному фольклорі одноплемінників. Так сприймається це ім'я як щось обідне: «*Бойкнуло бы тобѣ въ черевѣ*», «*який я бойко?*» [там само, с. 71], або сприймається з підозрою і відносяться до нього зі зневагою: «*Бойко жовточеревый*» і далі добавляється:

«Ой гуцулы, гуцуленьки, де сте бойка дѣли ?

Цы вы его испеклисте, цы сырого съѣли?

Ни мы его испеклисмо, ни сырого съѣли,

И но ишовъ черезъ гору, та го вовки съѣли» [22, с. 72].

У той же час трапляються і протилежні мотиви стосовно цього наймення, пор. в народній пісні:

В. Г. Таранець

«И ты бойко и я бойко,
Мы сме собѣ бойки...» [там само, с. 71],

де відчувається родо-племінна гордість. Очевидними є в фольклорі два ставлення до імені *бойки*, яке проявляється у протилежних значеннях. На цій стороні питання зупинимося нижче.

Горяни-бойки є вихідцями з низин, займаються в основному рільництвом, потім ідуть «пастівництво», а також ремесла, у кожному селі є коваль і бондар [35, с. 127-130]. Вони «гордої і твердої вдачі», у давнину займалися розбійництвом [там само, с. 129]. Спільне для гірського населення – бойків та гуцулів, це - спритність та відвага. «Ходіння в розбій у свідомості горянина, - пише Н.Кляшторна, - було посвяченням у лицаря», для них властивий не лише «тяжкий» характер, але й спадкова «схильність до помсти і вбивств» [129].

У мові бойків збереглося багато архаїчних рис, до яких відносимо суфікс іє. **-tero*. Цей формант є індоєвропейського походження, вживався в ранньопраслов'янський період, проте поступово вийшов із ужитку у слов'ян, але став типовим для германських мов. Він представлений у бойківському говорі в словах: *ватра* 'вогонь', *путра* 'розсуд, міркування', *скатер* 'обрус, скатерть', *татра* 'скеля на вершині гори', *гатра* 'вістка, чутка', *батар* 'гультяй; босяк', *гутира* 'купа овець, каміння', *лантори* мн. 'подерті постолі' [35, с. 120–122; 178, с. 163, 46, 201, 403]. У мовленні бойків вживаються форми *даву* (замість *даю*), *богатися* (замість *боятися*), тобто на місці слов'янського /j/ виступають /h/ або /w/ [35, с. 119]. Останні приголосні, очевидно, походять із ранішнього /h^w/ . Цю особливість фонетичного розвитку буде нами використано нижче під час розгляду етимології етноніма *бойки*.

Наявні тлумачення первісного значення цього етноніма є різноманітними і не переконливими для сучасних дослідників. Як зазначає Л.Худаш, «проблема походження етноніма *бойки* залишається нез'ясованою і досі» [275, с. 39].

Щодо зародження наймення *бойки* пропонуємо наше розуміння, виходячи з його структурно-семантичних складових, а саме: зазначені вище давні форми розглядуваного етноніма дозволяють виділити в його структурі дві частини *boj-ko*, з яких перша, коренева, має в собі прада-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

вній приголосний /b/, щодо якого можна вбачати його субстратну природу. М.Худаш та інші дослідники вважають походження етноніма *бойки* із праслов'янського часу, коли він позначав родо-племінну (чи племінну) спільноту. Очевидно, що велика давнина імені дозволяє припустити вплив на нього мови населення Трипілья, яке проживало також в районі Карпат. Наявність в корені *boj-* початкового губного зімкненого та наступного губного голосного дозволяють нам реконструювати давніше **k^w*, що в цілому приводить до реконструкції праформи де. **k^wej-*.

Фонетичний аналіз псл. **boj-* свідчить про ускладнену кореневу структуру CV-C, в якій кінцевий приголосний у результаті фонетичної атракції примкнув до кореня. Раніше цей приголосний належав до кореневої (суфіксальної) частини, сам же корінь мав вигляд іє. **k^we-*, тобто мав структуру CV. Наступне /-j/, як уже вище зазначалося, походить із псл. **/h^w/* (< де. **k^w*), що в цілому дозволяє припустити походження кореня **boj-* із пізньослов'янського **k^weh^we*, тобто редульованого **k^we*. Цікаво додати, що останній існував також у вигляді субстратного *товт* зі значенням 'слов'яни', а пізніше 'словаки'. «Товтами, - пише П.П.Чучка, -...огорці називали всіх корінних слов'ян басейну Тиси, крім русинів» [284, с. 535]. Цей етнонім «відбито в антропонімії Закарпаття», зокрема в іменах *Товт, Товтик, Товтин, Towth, Thot, Thoht* [285, с. 554].

Наші попередні дослідження свідчать про багатозначність вищезазначеної праформи, що узгоджується зі сучасним розумінням «множинної етимології» прадавніх індоєвропейських коренів (В.М.Топоров), зокрема іє. **k^wa*, крім інших, мав семантику: 'Всесвіт; людина; гора, гористий' [234]. Місце проживання бойків дозволяє прийняти гіпотезу про первинну значущість 'гірська людина, горянин'. Зміна структури кореня до вигляду CVC і формально до реалізації **boj-* привела його до семантично іншого наповнення. Порівняння з наявними словоформами з *бой-/бій-*, тобто зі словами *бій, бійка, боєць, бойня, бойниця, бойня, бій, бойовитість, бойок, бойочок, бойовик, бойкий, бойовитий, бійкуватий* та ін. [198, с. 13–14], свідчить про семантику 'бойовий горянин'. В українській мові, як пише Олекса Різників, з коренем *бій-/бой-* реалізується 188 словоформ. Велика словотвірна спроможність розглядуваного кореня свідчить про його далеку давнину і слов'янські витоки.

В. Г. Таранець

Вищерозглянуте свідчить про існування первинного кореня у вигляді **bo-* ‘горянин’, що припадає на ранньопраслов’янський період, та **boj-* ‘бойовий горянин’, в якому наявне «пересунуте» **-j-* у напрямку до кореня (в результаті фонетичної атракції). Цей процес мав місце в **пізньопраслов’янський** період, саме до цього часу і відносимо зародження етноніма *бой-ки*. Необхідно зазначити, що первісно корінь **boj-*, окрім поняття ‘бойовий’, включав у себе також розуміння ‘боязкий’, утворюючи тим самим синкретизм протилежних смислів. П.П.Чучка наводить у своєму історико-етимологічному словнику прізвищ апелятив *bojko*, уживаний у сл. говорах зі значенням ‘боязка людина, боягуз’ [285, с. 78]. До цього ж кореня відносимо все гніздо значень: ‘боятися; страшний; страх; лякають; небезпека; сполохати’, які реалізуються у відповідних словоформах в сл., лит., лтс., прус., дінд., ав., дірл., алб. мовах і виводяться із іє. **bhei-/ *bhoi-/ *bhī* [87, с. 242]. У Карпатських говорах і в цілому в слов’янських мовах набув поширення корінь **boj-* зі значенням ‘бойовий’.

Від розглянутого кореня походить і лексема *боярин*, яка «загальноприйнятої етимології немає», незважаючи на поширеність у слов’янських мовах: укр., рос. *боярин*, блр. *баярын*, болг. *болярин*, п., ч. *bojar* та ін. [87, с. 241]. З-поміж різних точок зору, вважаємо слушною ту, яка трактує походження псл. **bojarinъ* від **bojarъ*, «утвореного від **bojъ* ‘битва, бій’, причому враховується ст.п. *bojar* ‘боєць, воїн’, *bojarz* ‘тс.’ і початкове значення др. *бояринъ* ‘дружинник’» (там само, с. 241) [див.: 286].

Спорідненим за формою є наймення *Боян*, відоме із фольклору як співець, що прославляв народних героїв. Його ім’я зустрічається в «Слові о полку Ігоревім». М.Фасмер вважає у даному випадку етимологічно найближчим слово рос. *бой* [262, с. 203]. Очевидною є природа структури імені *Боян*, в якому представлені дві складові: *бой* та *-ан*, що значить ‘один із воїнів’.

До зазначеного семантичного гнізда слів відносимо і вираз «*на морі-окіяні*», який трапляється в українських замовляннях, досліджених В.М.Баденковою. «Сам же острів має назву *Буян* (*Кіян, Діян, Буй*), яку можна пояснити і як утворення від діалектного *буй* ‘відкрита місцевість на підвищенні’, і як паронім до *окіян*» [14, с. 8]. Український фольклор

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

свідчить про давнину існування кореня *бой-* і його витоки із мови мешканців Карпатського регіону.

Як уже говорилося, зазначений корінь **boj* має початковим субстратний приголосний. Але, виходячи з попереднього, в Карпатах існували і паралельні форми, в яких відсутній вплив субстрату. У даному випадку це також спостерігається. З таким же значенням 'бойовий' виступає корінь **woj-*. Ця форма збігається з реконструйованою для *бойки* лексемою *войко* зі значенням 'вояк' [274]. Таке розуміння дозволяє говорити про спорідненість з укр. *воїн, вой, вояка, військо, воїнство, вояцький, вояччина, війна, військо, військовик* і т. п., в яких виділяється основа *woj-* (всього 60 однокоренових слів) [198, с. 27]. У бойківських говірках лексема *война* має кілька значень: 'війна'; 'ворог, вороже військо' [178, с. 140]. Споріднені з останніми форми в інших індоєвропейських мовах [262, с. 334-335] дозволяють вбачати в етнімі *бойки* давнє значення 'воїни'. Трапляється у східнослов'янській міфології назва острова *Вий*, яка співзвучна з розглянутим вище коренем [201, с. 83].

Вищерозглянута реконструкція етнімі *бойки* має у собі прадавнє **k^wej* зі значенням 'бойовий', що відбито в коренових інноваціях **woj-* та **boj-*. До цього семантичного гнізда відносимо також лексему *кий*, що позначає давнє знаряддя боротьби. Це слово засвідчене в усіх слов'янських мовах, показує його єдині витоки в час життя праслов'ян, зокрема: укр., рос. *кий*, бр. *kij*, п. *kij*, ч., слц. *kuj*, вл., нл. *kij* та ін., які зводяться до псл. **kujь (*kûjo-)* 'кий, молот, довбня' [88, с. 430]. М.Фасмер вбачає в рос. *кий* діалектне значення 'дерев'яний молот, пест' [263, с. 231]. Одним із значень слова *кий* вважається 'примітивна зброя', що ставить його в одне семантичне гніздо 'бойовитий'. Кий входив до озброєння запорозьких козаків [301]. Наявність у реконструйованій праслов'янській формі губного голосного після [k-] свідчить, що цей приголосний мав у своїх витоках лабіальний призвук, і форма може бути в цілому зведена до дс. **k^wej-*.

Оскільки вищерозглянута лексема та інші споріднені слова збереглися як архаїзми в бойківському наріччі, допускаємо реалізацію цього ж кореня **k^waj* і в засвідчених у північно-східній частині Карпат онімах: *Кійовь* (село і пустище), *Кійовиско* (вершина гори), *Кійовець* (межа

В. Г. Таранець

територій) [22, с. 73]. Як було вище показано, розселення праслов'ян відбувалося, крім іншого, у напрямку від Карпат на Схід на терен теперішньої України, то вважаємо логічним припустити і належність наймення *Kiїв* до розглянутого вище семантичного ряду з коренем **k^wej*. Зупинімося на цьому детальніше.

Столиця Русі *Kiїв* засвідчена в багатьох пам'ятках слов'янських та інших народів і має такий вигляд: др. *Kыієвъ*, араб. *Kujabah*, ср.гр. *Kίαβον*, *Κιοάβα* (Кост. Багр.), ср.лат. *Cuiewa*, п. *Kijewo*, ч. *Kyjeov*, схв. *Kujebo*, д.ісл. *Kænugardr* [263, с. 230]. Структура приведених слів досить чітко розпадається на дві складові: перша утворює корінь *kij-* (з модифікацією голосного i/u), друга є словотвірною і містить у собі дві різні реалізації: *-wъ* та *-bo*, з яких остання є субстратною, що витворилася у результаті підстановки *-w ~ -b*. Зазначений суфіксальний формант може бути зведений до **-h^wa* (із **k^wa*) з посесивним значенням. Це ж значення вбачаємо і в д.ісл. *Kænu-gardr* 'Київ-місто' в суфіксі *-nu* (із **na*). Словотвірний елемент у цілому свідчить про своє відношення до антропонімічного *Kij-*, що в цілому значить 'місто Кия'. Розглянута етимологія міста *Kiїв* збігається з відомим на сьогодні тлумаченням щодо походження цього наймення. Єдине, що хотілось би додати, виходячи із нашого аналізу, це те, що *Kий* (чи його предки) був вихідцем із Карпат [див.: 181, с. 138] і належав до хороброго слов'янського племені – укрів (праукраїнців).

Таким чином, у результаті аналізу передбачається семантична й формальна спорідненість лексем типу укр. *бойки*, *бій*, *боєць*, *бойовий*, в яких виділяється основа *boj-* зі субстратним /b-/ , далі лексем у вигляді укр. *воїн*, *війна*, *військовий*, а також слів укр. *кий*, *Kiїв*, всі вони походять із дє. **k^wej* (< **k^weh^w-*). Резюмуючи все вищезазначене, вказаний корінь мав паралельний розвиток у слов'янських мовах у таких варіантах (див.: схему 4).

Виходячи з попереднього, вважаємо, що етронім *бойки* мав у своїх витках значення 'горяни, воїни'. Наявність ускладненого кореня типу SVC (за аналогією до *slow-* 'слов'яни') свідчить про час розпаду слов'янського праєтносу, і поява етроніма *бойки*, про що вже йшлося, належить до пізньопраслов'янської доби.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

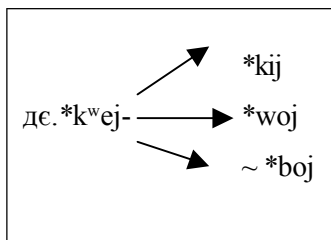

Схема 4. Розвиток дє. *k^wej- (< *k^weh^w-) ‘воїни’ у слов’янських мовах

Кінцеве *-ки* в етнімі *бой-ки* походить із дє. *-*ki* і позначає двоїну, виступаючи в цілому формантом множинності, типового для індоєвропейських мов [235].

Повертаючись до розуміння бойками свого племінного наймення, хотілось би виразити свою точку зору щодо іноді зневажливого ставлення його носіїв до такої назви. На нашу думку, основна мотивація ‘бойовий’, яка лягла в основу етнімі *бойки*, свідчить про існування в даному етносі двох чітко протиставлених груп населення: воїнів та керівної верхівки, з одного боку, та бідних скотарів і землеробів, з іншого. Останні створювали матеріальні блага і були годувальниками всього племені, а воїни-бойки, займаючись у давнину в основному розбоєм, лише користувалися благами інших. Ця думка знаходить підтвердження в одному спостереженні Івана Франка, який пише про «взаємну нехоть і відразу», яка властива є «жителям Підгір’я і долів до гірняків – зарівно бойків, як і гуцулів» [268, с. 411]. Саме ці взаємини відображали соціально-матеріальний уклад горян-скотарів та землеробів Підгір’я і долин. Очевидно, що такі стосунки зробили відбиток на сприйнятті основною масою людності поняття *бойки*, що й відбилосся в народному фольклорі. Хоча, як було показано вище, і скотарі-бойки не без гордоців називали себе цим іменем. Останнє ми вбачаємо у вигуці *гоя!*, що вживається у вигляді приспіву в бойківських народних піснях [178, с. 189] і яке позбавлене негативної конотації. Вважаємо, що до цього ж лексичного гнізда можна

В. Г. Таранець

віднести і бойківське *бой*, *боє* у значенні ‘справді; ага, до речі; ‘очевидно’ [151, с. 84-86], яке пройшло довгий шлях десемантизації. В зазначеній статті І. Франко приводить факти, які свідчать, що частка *боє* уживається географічно не у всіх бойків, що також ставить під сумнів походження етноніма *бойки* від зазначеного слова [268, с. 414].

Відзначимо, що за своїм походженням вигуки та частки відображають глибоку давнину мовців і належать до повнозначних слів, що позначали колись суттєві поняття у житті населення. Так, до таких слів відносимо, окрім *боє*, і укр. *гей!*, засвідчене в багатьох народних піснях, зокрема «*Гей, круторогі!*», яке походить від іє. **k^wa* ‘худоба’. Вважаємо, що цей же вигук видозмінився до форми *ой!*, яка часто трапляється в українських народних піснях, розширивши суттєво своє функціональне поле. Емоційне *Ой!* засвідчено і в численних пісенних текстах, зібраних однією із Львівських наукових експедицій у 1940 р. на Дрогобиччині [221]. У цих же фольклорних зібраннях широко засвідчена балада про Олексу Довбуша «*Ой попід гай зелененький*». Окрім іншого, в одному селі зафіксовано пісню про Байду («*В Цареградї на риночку, там н'є Байда мед-горілочку*») [там само, с. 221]. Останнє має особливий для нас інтерес, оскільки пісня про Байду була дуже розповсюдженою в Україні, особливо серед Запорозьких козаків. Це засвідчує потенційно зв'язок гірських бойків з козаками на Запорозжжі. У той же час ім'я *Байда* за своїм походженням є спорідненим етноніму *бойки*, обидві лексеми вийшли із єдиного кореня **boj-*. Про цю сторону питання ще йтиметься далі при розгляді імені *козаки*.

Гуцули. Існує велика кількість гіпотез і підходів щодо тлумачення етноніма *гуцули*, проте досьогодні немає єдиного розуміння його походження [274, с. 31; 87, с. 630]. Причиною цьому є брак писемних свідчень, а також їх пізній характер. У такій ситуації, на нашу думку, потрібен особливий підхід, який би дав можливість із наявної форми *гуцули* виділити семантичні одиниці, тим самим відтіснивши їхнє походження до первинних витоків. Розгляд зазначеної лексеми у індоевропейському мовному світі дає можливість зробити висновки переконливішими, ніж це було б при аналізі ізольованого слова. Звернімося до аналізу складових поняття *гуцули*.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

До найдавніших М.Худаш відносить антропонім *Гуц* та похідні від нього *Гуцов*, *Гуцко*, *Гуцкович*, які засвідчуються у пам'ятках починаючи з XV ст., і вважає, що етнонім *гуцули* походить від «праслов'янського особового власного імені **Гуцул**», що і стало назвою слов'янського родоплемінного об'єднання [274, с. 315]. В інших слов'янських мовах мають місце антропоніми у вигляді деминутива *Husek* (польськ., 1275), а також болг. *Гуца*, *Гуцан*, *Гуце*, хорв. *Hucasjuk*, *Husak*, *Husel*, *Huciko*, *Hucic*, *Huska* [там само, с. 315]. Виходячи з цих форм, можна відзначити спільну основу у вигляді *Нис-* з наступним суфіксом *-l* або *-k*.

Розгляд початкової форманти *гуц-* показує походження */ц/* в результаті палаталізації із **-k* і в цілому засвідчує редуплікацію кореня **huk-*. Серединний губний голосний передбачає наявність початкового індосвропейського лабіовелярного, що породжує в цілому прадавнію форму **-k^we-*. Редуплікація кореня свідчить про дуже давній час словотворення, форма *k^we* у той час, окрім інших, мала значення 'гора, гірський'. Оскільки *k^we* позначало також 'людину', етнонім *гуц-*, в який входить *k^we*, мав значення 'гірська людина'. Кінцеве *-ли* із **-li* позначало двоїну (множинність), проте за своїм походженням воно відноситься до **-k^wel-* зі значенням 'землероби'. У цілому етнонім *гуцули* мав первинний вигляд **hu-k^wel-i*, що значило 'горяни-землероби'. Початкове **hu-* є за своєю природою редуплікацією кореня і містить у собі просторову семантику 'віддалятися, зникати' [див. вище: іє. слова з основою **au*].

У формі **huk^w-* кінцевий лабіовелярний міг змінитися під впливом субстрату в */-p/*, що, вважаємо, і сталося. В результаті витворився відомий вигук *hor*, а від цього кореня зародилися й українські слова *гупати*, *гонати*, *гонки*, *гонак*. За аналогією до них беруть початок інші споріднені до кореня слова укр. *гуц*, *гуцикати* [87, с. 629-630]. Очевидною є омонімічність коренів **huk^w-* та **hor-*. Зі свого боку, субстратне */-p/* у **hor-* підтверджує правильність реконструкції давнішого лабіовелярного **-k^w-* в корені **huk^w-*.

Цікаво зазначити, що в розглянутих етнонімах *бойки* та *гуцули* давнім вихідним коренем виступає єдине де. **k^we-* зі значенням 'гірський, людина' і в обох випадках розвиток цього кореня становить собою редупліковану форму. Проте еволюція останньої в пізньопраслов'янсь-

В. Г. Таранець

кий період (про це свідчить фонетична атракція, яка зумовила ускладнення структури кореня до вигляду CV-C) відбулася у напрямку семантичної дивергенції: наймення *бойків* отримало ознаку 'бойовий', а ім'я *гуцули* стало позначать землеробів.

Очевидною є спорідненість реконструйованих праформ **huk^wera* 'укри' та *huk^weli* 'гуцули' та їхніх первісних значень 'скотарі/землероби, що проживають в горах'. До редуплікованого корені **h^wek^we-* належить також наймення 'бойки' у вигляді субстратного анлаута **boje* (**bok^we*). Очевидно, що зазначені племена були в прадавній час в основі зародження українського праетносу, в якому чітко протиставлялися 'скотарі' та 'землероби'.

Лемки. Стосовно цього етноніма існують різні точки зору щодо його походження, проте дослідження вчених задовільного вирішення не дають. М.Худаш і в цьому випадку вважає, що це давнє українське наймення родо-племінне і сягає праслов'янської доби, за своєю природою воно є антропонімічним [274, с. 315-318]. Відсутність давніх свідчень, а також особливий морфемний склад етноніма *лемки* ускладнюють нам можливість отримати переконливі висновки щодо його походження. Трудність етимологізації вимушує нас звернутися до єдиного надійного джерела його свідчень, це до вигукової частки *лем*, яка широко вживається у лемків у розмовному мовленні та досить часто розглядається вченими як основна при розгляді походження зазначеного етноніма. Хоча ми не схилиємося до цієї думки, тобто походження етноніма від *лем*, все ж вважаємо, що частка *лем* є дуже інформативно насиченою і якоюсь мірою своєю історією торкається наймення *лемків*. Останнє підтверджується аналогічно вигуковою формою *бойє* у *бойків*, що має значення 'справді; ага; до речі' і є типовою для розмовного мовлення [178, с. 63]. І як показав вищенаведений аналіз, зв'язок *бойє* з *бойки* є не випадковим і виник через посередництво семантики слів *бойовитий*, *бій*, *боєць* і т. п.

Вище при розгляді укр. *гей!* йшлося про те, що вигукові слова походять від повнозначних і втілюють у собі глибоку давнину семантики і форми. На цих підвалинах будемо походження етноніма *лемки* у зв'язку з вигуком *лем*.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Виходячи з загальнофонетичного розвитку, формі *лем-* передувало *лен-*, оскільки кінцеве /-м/ є губно-губним (зімкненим) і характеризує склад *лем-* як артикуляційну одиницю типу відкритість/закритість. Слово *лем* є результатом «видозміни форми [лен] ‘тільки, лише’», - зазначають автори ЕСУМ [89, с. 219]. З іншого боку, ця фонетична зміна свідчить, що форма *лен* також не є первинною, бо вона не узгоджена (як *лем-*) з фізіологічною структурою слова (складу). Значить вона є похідною і їй передувала інша форма, в результаті зміни якої кінцеве /-н/ з’явилося в кінці слова-складу. Зазначена словоформа трапляється у слов’янських мовах, точніше, її діалектах: п., каш. *leno* ‘тільки, лише’, ч. *l’en*, слц. *len*, що походять із псл. **le no* (передбачається сполучення синонімічних часток) з тим же значенням [89, с. 221]. Більше того, І.Верхратський, дослідивши мову галицьких лемків, зазначає, що частка *лем* «подекуди звучить також *лен*» [43, с. 1].

Вважаємо, що форма *лен* становить собою одну з попередніх ступенів у розвитку *лем*. Розгляньмо структуру *лен*, яка має у собі сполучення CVC, що походить генетично із CV-C.

Очевидно, що початкове *ле-* є давнішим, наступне /-н/ примкнуло в результаті фонетичної атракції (перерозподілу в морфемній структурі слова), що раніше належало до післякореневого суфікса. Форма *ле-* засвідчена в індоєвропейських словах, зокрема: псл. **le, lě* ‘тільки’ (і підсилювальна частка), лит. *-le, lė, -lai*, лтс. *laī*, хет. *lê* (заперечна частка) [89, с. 204]. Специфічність складових імені *ле-н* полягає в тому, що давній корінь *ле-* повністю відрізняється від кореня в проаналізованому вище етнонімі *бойки*, а в етнонімі *гуцули* він може розглядатися як остаток від **-k^wele*, в обох випадках є відсутнім детермінатив *-н-*, який згодом в результаті фонетичної атракції примкнув до кореня *ле-*. Стосовно слов’янського етнонімічного гнізда ядро зазначеного кореня *ле-* прямо нічого не значить, але може бути уламком прадавнього кореня *сло-* (із етноніма *слов’яни*), зберігаючи за собою значення ‘землероби’. Очевидно, що форма *лем* (із *лен*), маючи в собі примкнутий /-н/ із наступного суфікса, отримала інше значення, ніж мало початкове *ле-* (пор. аналогічно семантику *бо-* та *бой-* у слові *бойки*). Виникає питання вихідної семантики у *лен-*. Оскільки останнє знаходиться в основі поняття *лемки*, то і

В. Г. Таранець

лен- є якоюсь ознакою чи характеристикою указанного давньоукраїнського племені. Спорідненість з племенами *бойки* та *гуцули*, а також первинність (первинність) цих племен дозволяє нам взяти до розгляду основну із давніх семантику ‘бойовий, воїн’. У вигляді конкретного втілення цієї семи в етнімі *лемки* вбачаємо форму, що позначає *легінь*, слово лемківського лексикону [151, с. 13 і далі]. Хоча ця лексема вживається і на Гуцульщині як пережиток ініціацій в значенні «посвячення в легені» хлопців 18 років під час їх пострігу [73, с. 219].

Слово *легінь* є поширеним у Карпатських говорах і вживається у значенні ‘юнак, парубок; воїн’. У одній із гуцульських казок *легінь*, син гуцулки-кухарки, виступає як народний герой, що захищає інтереси людей, поборовши нечисті сили, він повернув людям сонце, місяць і зорі [57, с. 84–89]. У такому ж значенні ‘воїн’ трапляється *легінь* і в інших казках [там само, с. 76, 267, 275, 291], записаних у Закарпатті та на Івано-Франківщині.

Можна припустити, що слово *легінь* напочатку вживалося при звертанні у кличній формі серед чоловічого населення (типу: *хлонче!*) у розмовній мові, а потім поступово в результаті десемантизації слова відбулися спрощення і стягнення форми до вигляду *лем* (< *лен* < *легінь*). У первісному *ле-гінь* друга складова походить із **-k^wina* ‘один із...’, що, мабуть, значило ‘один із землеробів’. Відбулися редукція словоформи та приєднання *-ки* (типу *бой-ки*), що мало значення множинності. У цілому *лемки* історично значать ‘землероби, воїни’.

Друга складова частина слова *легінь*, тобто *-гінь* ‘один із...’, на нашу думку, виступає також у вигляді частки *чень* в мовленні бойків, яку зустрічаємо в творах Івана Франка, наприклад:

«До храму людських змагань, праць і трудів,

Чень, і моя доложиться цеглина...

То, чень, в новім, великім людськім храмі

Хтось добрим словом і мене згадає» [270, с. 41].

Частка *чень* вживається також у лемківському наріччі, як засвідчує лемкиня Наталія Головчак (Ужгород).

У результаті палаталізації в анлауті *-гінь* (із **-k^wina*) та десемантизації всього слова останнє отримало функції, подібні до *легінь*, що роз-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

вивалося у лемків у напрямку: *легінь* > *лень* > *лем*. Очевидно, що етнонім *лемки* та частка *лем* мають спорідненість через посередника у вигляді *легінь*.

Вищерозглянуте знаходить підтвердження і в етимології слова укр. *лишень*, яке має смислове втілення в частці *лем*. Пор.: *Я працюю лем дома* (Наталія Головчак). В етимологічному словнику наводяться такі споріднені форми: укр. *лише* ‘тільки’, рос. *лишь* ‘ледь, тільки що’, схв. *лѣшѣ* ‘крім’, які зводяться до псл. **liše* (початково від **liхъ* ‘зайвий’) [89, с. 252]. Давніше псл. **liхъ* походить із іє. **lik-* зі значенням ‘зайвий, непарний’, останнє реалізується і в мовах: схв. *лѣх* ‘непарний’, слн. *lih* ‘тс.’, стсл. *лихъ* ‘надмірний, зайвий, позбавлений чогось; злий’ та ін. [там само, с. 249, 253]. Всі форми виводяться із кореня іє. **leik^w-* ‘залишати’. Аналіз дозволяє розглядати укр. *лишень* як рефлекс іє. **leik^wen* (а не *лише не* [див. 89, с. 252]), в якому кінцеве **-k^wen* має кількісне значення ‘непарний, один’ [див. також: 238]. Повертаючись до етимона *лемки*, зазначимо його формальний і семантичний зв’язок зі словом *легінь* зі значенням ‘один із землеробів’. Розвиток останнього привів до фонетичної редукції у вигляді *лем*, залишивши в ньому лише сему кількості ‘лише’. Вважаємо, що антропоніми *Лемак*, *Леманюк*, *Лемачук*, *Лемко* та ін. [285, с. 332–333] походять від етноніма *лемки*.

Виходячи із розглянутих вище етимологій давніх українських племен, можна зробити висновок про їхнє походження у такому хронологічному порядку: *бойки* – *гуцули* – *лемки*, первісними коренями яких були відповідно **k^wej* – **k^wele* – **(k^we)le*.

Повертаючись до етноніма *лемки*, який, як і щойно названі, позначав у прадавній час українську спільноту у вигляді племінного утворення, можна зробити висновок, що первісно розрізнялися дві групи племен – *бойки*, з одного боку, *гуцули* та *лемки*, з іншого. Таке розрізнення, на нашу думку, являло собою два соціальні прошарки серед праукраїнського населення, а саме: *гуцули* та *лемки* відображали селянство, а *бойки* – скотарів-воїнів. З часом утворилися самостійні групи, які розрізнялися місцем помешкання. *Гуцули* займали низини гір і знаходилися на полонинах, *бойки* – перебували в лісистій місцевості. Згідно з реконструйованими етнонімами спорідненим до зазначених племен є також *укри*, про-

В. Г. Таранець

те вони відображені у своєму найменні як ‘скотарі’ і протиставляються *бойкам* – ‘воїнам’ та *гуцулам* і *лемкам* ‘землеробам’. Всі вони проживали у пізньопраслов’янський час, займаючи гористу місцевість Карпат.

Лінгвістичний матеріал дозволяє зробити висновок про спільність походження зазначених племен від одного роду-племені, що належав до праслов’янського етносу. В той же час наявність власне українських слів типу *бій*, *боєць*, *бойовий*, *воїн*, *військовий*, *кий*, а також *гуц*, *гуцикати*, *гунати*, *гонати*, *гонки*, *гонак*, які, вважаємо, зародилися від розглянутих етнонімічних коренів, та інших, які будуть розглянуті нижче, свідчать про **витоки** носіїв праукраїнської мови із мови-основи в Карпатському регіоні. Гіпотеза про прабатьківщину слов’ян зводиться, як і згідно з деякими іншими свідченнями, розглянутими вище, до району Карпат. Саме звідси йшло відділення частини слов’янських племен і міграція їх на північ та схід, які утворили групу *венетів*, а пізніше й *антів*.

Припущення, що прабатьківщиною слов’ян був Карпатський регіон, засвідчує розпад цього слов’янського етносу в цих помешканнях на окремі племінні групи, серед яких виділяємо **праукраїнців**. Наші предки первинно проживали в Карпатах і, мігруючи з часом на північ та на схід, деякі з них частково залишилися в цьому ж регіоні, де і постали пізніше у вигляді *бойків*, *гуцулів* та *лемків*. *Укри*, розселившись на сході разом із окремими із зазначених племен, зберегли спершу локально своє наймення в окремих князівствах, а потім поширили його на все державне утворення *Україна* і на всіх її мешканців.

У результаті численних досліджень антропологічних характеристик українських горян, серед них бойків, гуцулів та лемків, відзначається їхня неоднорідність, проте, узагальнюючи, все ж робиться висновок, що «за морфологічними рисами горяни-українці істотно не відрізняються від українців рівнинних районів Галичини», в цілому ж «Карпатський тип генетично поєднує східних, західних і південних слов’ян. Цей тип є ваговим доказом спільності походження всіх слов’ян» [83, с. 37]. «...Антропологічна подібність значною мірою збігається з гематологічною і свідчить про генетичну спільність бойків зі східними слов’янами взагалі і з іншими українцями як Верхнього Подніпров’я і Наддніпр’янщини (зокрема, Лівобережжя), так і Полісся, Волині, Холмщини та Посяння» [там само, с. 38].

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Щодо бойків відзначається (Я.Чекановський) велика подібність до «лівобережних українців-полтавчан Диканського району» на Полтавщині, «близькі бойки і до сусідніх українців Верхнього Подніпров'я» [там само, с. 38]. У народному фольклорі знаходить відображення зв'язку зазначених регіонів, зокрема в одній із стародавніх козацьких пісень йдеться про Полтаву та Львів:

«Ой з города із Полтави

Виїзжали козаки.

Усих були три табори

Та всі три єднани...

Ой їхали ж три дні

Й три ночі покути.

Ой на третю та уранці

Треба в Мержи бути.

А у города у Львови...» [222, с. 115–116].

Про давнину відображуваних подій в пісні свідчить наявність міфологічного поняття троїстості.

Розселення давньоукраїнських племен Карпатського регіону в східному напрямку, на нашу думку, не могло оминути південних степів України і тих поселень у низинах Дністра та Дніпра, що згодом стали основою зародження державного утворення у вигляді Запорозької Січі. У зв'язку з цим зупинимося на етимології слова *козаки* та деяких особливостях життя цього українського об'єднання.

Козаки. Зазначене слово, яке належить до історії розвитку національної самосвідомості і української нації в цілому, позначало в 15–18 ст. 'вільну людину' з кріпосних селян та міської бідноти, що втікали на південні землі України, рятуючись від економічного гніту та людського насилля з боку панівних класів [88, с. 495]. Поселяючись на вільних землях, козаки чинили також опір зовнішнім ворогам, які здійснювали загарбницькі плани щодо українських земель. У зв'язку з цим Д.І.Яворницький пише: «Поляки, прийнявши у свою землю Київ і малоросійські краї 1340 року, через певний час усіх людей, які там жили, обернули в рабство, але ті з цих людей, котрі здавна вважали себе воїнами, котрі навчилися володіти мечем і не визнавали над собою рабського ярма, ті, не знісши гніту

В. Г. Таранець

й рабства, стали самочинно селитися біля ріки Дніпра, нижче порогів, у пустих місцях і диких полях, живлячись рибальством і звіроловством та морським розбоєм проти бусурманів» [301, с. 13]. Звернімо увагу на слова: «ті з цих людей, котрі здавна вважали себе воїнами», тобто серед основного землеробського населення на терені України були колишні *воїни*, які, на нашу думку, належать до тих міграцій слов'янських племен, що розселялися з боку Карпат на східні території. Серед цих племен необхідно виділити *бойків*, що відзначалися хоробрістю та войовничим запалом. Їх предки *бої*, як пише Р.Кирчів у вступному слові до книги І.Вагилевича, належали до «давнього войовничого племені» [35, с. 114]. У них є герой «Добошук зі своїми легіями, котрі згідно з легендами, майже, всі походили з бойків» [35, с. 127]. Дуже близька паралель між козаками і бойками проходить також у тому, що, як пише Д.І.Яворницький, поселенці в степах України відзначалися «морським розбоєм», те ж і в бойків, які «у давнину займалися розбійництвом» [301, с. 129]. Про відприродну лицарську рису бойків, яка до сьогодні проявляється в їх діях, розповідає Наталія Кляшторна [129]. Схожість удачі у бойків та козаків, як буде показано далі, є не випадковою.

Семантика слова *козак* досить широка і позначала: 'парубок, юнак; відважний, завзятий, хоробрий чоловік; веселий український танок' та ін. [88, с. 495]. Незважаючи на велику значущість і велике словотвірне багатство, це слово і до сьогодні не має однозначного тлумачення щодо його походження.

У слов'янських мовах лексема *козак* засвідчена у вигляді: укр. *козак*, рос. *казак*, бр., болг. *казák*, ч., слц. *kozák*, м. *козак*, слн. *kozák*. Оскільки подібна словоформа наявна і в інших мовах, як тур. *kazak* 'козак', крим.-тат. *казак* 'вільна, незалежна людина', 'шукач пригод, бродяга', чаг. *казак* 'вільна людина; бродяга, розбійник', то етимологи роблять висновок про її «давнє походження з тюркських мов» [88, с. 496; 263, т.2, с. 158]. Все ж важко погодитися з таким твердженням, бо запозичення пов'язане тісно з річчю, яка переймається у іншого народу. Козаків утворювало в Україні в основному корінне населення, і не могло воно для свого наймення брати іноземне слово, яке більшості товариству не було відомим. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне подивитися ще на одне значення слова *козак*, яке подається в словниках.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

На українському весіллі в третій його день один із учасників переодягається в «козу» і сідає поруч з друзками. Автори словника [88, с. 497] пишуть, що це «вершник з червоним поясом на «коні» з двох хлопців», з іншого боку, походження слова *козак* «не зовсім ясне». «Проте не виключена можливість первісного зв'язку з коза»; цікаво зазначити, що етимологи в цьому випадку вважають неприйнятним зв'язок його з тур. *kāzā* 'коза'. Взагалі-то на Русі у пам'яті народній існувало твердження, що наші предки походять від тотема – *коза*, так як це був пастуший народ. Так, на свято Щедрого Вечора українці ходять із зорею та козою, вшановуючи своїх предків [102, с. 114–115]. Очевидним є існування етнологічної пам'яті щодо атрибута *коза*, яка послугувала природний зв'язок слова *козак* з коренем *коза-*, або вірніше зі словом *козар* 'пастух кіз'. Це останнє зустрічаємо в українських легендах, в яких одностанно мають спільну семантику словоформи *козарі* та *козаки*. Наведемо деякі ілюстрації до сказаного.

В одній із легенд, записаних О.С.Афанасьєвим-Чужбинським у 1859–1860 рр. у південному Прибужжі, розповідається, як якийсь Семен у 948 р. прийшов до гирла Бугу і поселився на косі (потім назвали цей мис Семеновим Рогом), де він полював на диких кіз, кабанів та іншу дичину. Повернувшись через літо додому і розповівши про ці місця, наступного року з ним пішло чоловік близько ста для того ж промислу. Семена обрали отаманом, жили на Бузі-річці багато часу, зшили собі каптани і штани з диких кіз. Вони «здобули собі великої слави, бо були славні стрільці, і прозвали їх козарами» [149, с. 56]. Із зауваження до легенди О.С.Афанасьєва-Чужбинського відзначається, що мис Семенів Ріг визначний тим, що «тут, за переказами запорожців, було перше місце зародження цієї громади» [11, с. 447–448]. За іншою легендою «Предання о козарях», яку наводить П.Куліш, «запорозці перше звались Коз'яри» [139, с. 150].

У зазначеному збірнику «Легенди...» подано переказ «Сльоза козацька», в якому розповідається про козака Байду як «славнозвісного козарлюгу», де *козак-* і *козар-* виступають синонімічно [149, с. 81]. Слово *козарлюга*, в якому збереглося давнє *козар-* (архаїчні риси трапляються досить часто саме в композитах) було вжитку в Запорозьких

В. Г. Таранець

козаків [301, с. 160]. Форми *козарлюга* та *козюра* наводить П.Куліш із козацьких пісень, зокрема:

«Васюринский козарлюга

все пье та гуляе...

Лучче бы, козурю, могли мої очы
на потилиці стати...» [139, с. 150].

До давніх свідчень про козаків відноситься «Гисторія о началѣ проименования козаковъ...», записана в 1739 році гадяцьким полковим обо-зним Григорієм Граб'янка [66, с. 40 і далі]. У літописі говориться, що козаки отримали своє наймення від древнього роду козарського, і це ім'я *козарі* повторюється кілька разів синонімічно до наймення *козаки*. Про-живали вони біля Дону на Азовському морі, потім на Дніпрі і побережжі Чорного моря.

Вищенаведена легенда про козаря Семена подається і в інших давніх свідченнях. Понад те, в одному з них є продовження, в якому йдеться про звернення грецького імператора до Семена як отамана та до козарів допомогти в захисті від турків, на що ті погодилися. Після успішних військових акцій імператор назвав їх *козаками* і звернувся до польського короля підтримувати козаків як захисників південних кордо-нів Польщі [171]. Шерер Жан-Бенуа також починає історію козаків від Семена і передає ту ж легенду. Про них він пише, що «від самих почат-ків свого існування козаки були воїнами і саме такими їх пізнали сусідні народи» [294, розд.6]. О.І.Рігельман вважає, що козаки походять від од-ного скіфського племені і названі так від назви річки *Козара*, з часом вони розселилися по обидві сторони Дону, потім до Дніпра і далі [197].

Очевидним є розвиток: *козарі* > *козаки*, в результаті якого повніс-тю змінилася семантика 'пастухи кіз' на 'вільні люди'. Новітня семан-тика засвідчена зміною словотвірних суфіксів *-ар* та *-ак*. Подивимося на походження цих суфіксів.

Суфікс *-ар* належить до давніх індоєвропейських граматичних фор-мантів, який чітко проявляється у вигляді **-tar*. У зазначеній формі він наяв-ний в давньоєвропейських мовах, у тому числі трапляється в ранньопрасло-в'янську добу (пор.: *плуга-тар*, *вів-тар*). Перерозклад у межах граматич-ної структури слова привів до зміни, відомої як фонетична атракція: суфікс

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

розщепився, в результаті чого приголосний примкнув до кореня, а функцію дієвої особи став виконувати формант *-ar* (або його фонетичний варіант *-al*). Цей суфікс виступає досить активно в південно-західному наріччі і «особливо в говорах карпатського ареалу» [98, с. 21]. Ці говори, пише Я.В.Закревська, характеризуються рядом властивих тільки їм рис, до яких належить словотвірна система. Особливе місце в синонімічному ряду займає агентивний суфікс *-ar*. Під його впливом змінюється навіть структура загальноукраїнських назв, пор.: *рибар* (замість *рибак*), *конюхар* (зам. *конюх*), *дружбар* (зам. *дружба*). У межах семантичного мікрополя ‘назва людини, що пасе худобу або дивиться за нею’ функціонує тільки одна модель: ‘відіменна основа + суфікс *-ar*’ (*вівчар*, *бараняр*, *коровар*, *воловар*, *гусар*) [там само, с. 22]. Особливо поширеними з цим суфіксом є форми в бойківських говірках, як про це вже йшлося, наприклад: *плугарь*, *ораль* ‘пастух коней’, *скотарь*, *конярь* ‘торговець кіньми’, *косарь*, *козарь* ‘пастух кіз’ [178]. В останньому кореневим виступає *коз-*, яке під впливом нової семантики в лексемі *козак* ‘вільна людина’ отримало суфікс *-ak*. Новий граматичний формант також давній і походить від де.**-ka* (< **k^wa*), яке, будучи полісемантичним, закріпилося за значенням ‘людина’. В результаті *козаки* отримало семантику ‘група людей (вільних)’. Такий же суфіксальний формант наявний і в деяких етнонімах, зокрема *бойки*.

Виконаний історико-семантичний аналіз слова *козаки* дозволяє допустити його походження від первісної форми *козарі*. Мовці, на яких вказує ця форма, були давньоукраїнські племена Карпатського регіону, серед них – *бойки*. Розселення давніх слов’янських племен у східному напрямку до Дніпра і Дону посприяло також заселенню південних степів України і закріпленню там козаків. Як уже зазначалося, останні успадкували від своїх предків вільнолюбивий та бойовий дух. Самопожертва, хоробрість та високі людські ідеали були основними підвалинами життя наших предків, які ставили громадські справи вище свого особистого буття. Запорожці вирізнялися в оточенні «своєю хоробрістю і сміливістю», «чудним способом життя і характером», резюмує І.С.Срезневський, аналізуючи козацькі пісні і думи [222, с. 5].

Незважаючи на багатонаціональність козацької громади, в ній переважали українці. Серед інших умов, за яких приймали прибулих у коза-

В. Г. Таранець

ки в Січі, була вимога «розмовляти українською мовою» [301, с. 117], що свідчить про українські витоки, а також великий національний патріотизм і почуття самозбереження. В основу життя і розвиток етносу наші предки ставили на перше місце мову, яка зберігала в пам'яті звичаї, традиції і особливий спосіб мислення, притаманний лише її мовцям.

Окрім вищеназваних особливостей характеру, який ріднить бойків та козаків, наведемо ще деякі спільні риси їхнього життя та побуту.

Запорозькі січові козаки проживали в 38 куренях, що були також позначенням військових одиниць як сотні, полку. Назва оселі *курінь* є досить давньою і сягає, як вважається, часу зародження козацтва. Саме слово походить від *курити*, бо житла являли собою курні хати і були поширені на берегах Дніпра в час, який описує Д.І.Яворницький [301, с. 126]. Такий тип осель властивий також бойкам, які проживали у Карпатах у курних хатах досить довго, незважаючи навіть на заборону польських властей. У бойків хати могли мати довжину до 48 м, а ширину до 12, такі ж великі курені до 44 аршин завдовжки і 5 аршинів завширшки трапляються і в козаків (там само, с. 126). У сінях куреня влаштовувалося вогнище, тобто *кабиця*, для приготування їжі [там само, с. 127]. У такому ж значенні вживалося це слово в Карпатських говорах.

Описуючи під час перебування в етнографічній експедиції особливості проживання бойків у Карпатах, І.Я.Франко, відзначає, що всі чоловіки, починаючи з хлоп'ячого віку, курять люльки, «люлька є незмінною супутницею чоловіка» [269, с. 89]. Курить дуже багато жінок, особливо старших віком [там само, с. 88]. Важливо зазначити, що схильність курити люльку проявляється також як суттєвий атрибут лицарства запорозького козака. Такий козак мав довгі вуса, розкішний оселедець на тім'ї та був «вічно з люлькою в зубах» [301, с. 173]. «Люлька для запорожця, - пише Д.І.Яворницький, - рідна сестра, люба подруга: він як сів на коня, відразу запалить люльку та верстов із шість, а то й більше все смалить і смалить, не випускаючи її з рота» [там само, с. 177]. Запорозький козак надівав червону черкеску, оперізувався поясом, начіпляв на себе кинджал, прилаштовував шаблю, у бойка на поясі висять «протичка для люльки і кресало, від пояса звисає ... ремінець, до якого прикріплений широкий ніж» [301, с. 161; 35, с. 118]. Цікаво зазначити, що і бойки, і

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

козаки носили вуса, бороди у тих та інших не були в моді, що правда, у останніх на тім'ї був оселедець, а у бойків волосся спадало на плечі. В одному місці І.Франко зазначає, що бойки іноді заплітали довге волосся в коси, або зав'язували вузлами [269, с. 103]. Оселедець, можливо, появився у козаків під впливом інших природньо-географічних умов у степах України порівняно до гірської місцевості Карпат, де клімат холодний і вологий, але зв'язок оселедця із косичками бойків, вважаємо, очевидним. «Найбільшим шиком у козаків вважалось, щоб вуса при розтягуванні доходили до вух, а то й далі», - пише Л.О.Косенко. – Щоб оселедець «було зручно носити, його кілька разів закручували навколо лівого вуха» [134, с. 484]. Обидва вуса та оселедець утворювали необхідну атрибутику зовнішності козака-лицаря, така «триєдина» цілісність була символом відваги та космогонічного зв'язку. «За вусами та оселедцем ретельно доглядали», їх «фарбували у чорний колір». «Саме з їх розчісування козаки починали свій ранковий туалет, а вже після цього починали одягатися» [там само, с. 484].

Як свідчать етнографічні спостереження, бойки, дотримуючись «простоти і доцільності» в усьому (І.Франко), зберегли багато архаїчних рис предків у своєму житті і побуті, чого не скажеш про гуцулів та лемків. До такого світобачення давнини в новітній час необхідно віднести і їхні звичаї в побуті. Такими ж прихильниками давнини у всіх своїх діях було й козацьке товариство. Особливо вражає організація життя бойків та козаків. У одних та інших в основі регулятора суспільного життя виступає *грумада*, яка вибирає *старійшин*, у будь-який час старійшини можуть бути переобрані. «Глибоко шанують бойки сиве волосся», відзначає І.Вагилевич [35, с. 118]. У козацькій ієрархії «після військової старшини й курінних отаманів йшли так звані «батьки» або «сивоусі діди», за плечима яких були досвідченість, відвага та відчайдушне молодечтво [301, с. 145]. На ради козаки збиралися під звуки литавр, якими відав військовий *довбиш*, «*добош*» [там само, с. 146]. Згадаймо ім'я *Довбуш* у отамана бойків, яке свідчить про витоки зазначених лексем із Карпатського регіону. Поширеним в Україні було бойківське прізвище *Бойко*, багато таких прізвищ носили козаки Богдана Хмельницького [229, с. 108]. Правую рукою останнього був бойко – писар Іван Креховецький;

В. Г. Таранець

гетьман Петро Сагайдачний також із бойків [129]. Як відзначає П.П.Чучка, в 17 ст. «прізвище *Бойко* фіксується на Лемківщині, Бойківщині та у віддаленіших регіонах України, а також у Польщі» [285, с. 78].

Взагалі-то у козацькому лексиконі можна натрапити на багато слів, які походять із південно-західних говорів, крім названих, сюди відносимо *легінь*, а також *роспудили*, що значить ‘налякали’ [66, с. 35]. Сюди ж хочемо віднести і вираз, який вживався козаками при жеребкуванні кожного року ділянок землі, при чому вони вигукували: «*Будемо діяти, як споконвіку в нас прийнято, за лясами, жеребкуванням*» [301, с. 132]. Очевидно, що *ляси* походить із нім. *Los* ‘жереб’, і в той же час це запозичення йшло через західні землі України, радше всього через Карпати, де проживали різні національності, в тому числі і німці починаючи з XII ст. [62]. Контакти з останніми були й раніше, особливо слов’ян-венетів. Зазначене слово вживалося у німців також у тому ж значенні, що і в козаків – при розподілі (жеребкуванні) земельних ділянок між членами общини. Очевидно, що такі слова потрапили в середовище козаків не в результаті спілкування з поодинокими втікачами, що йшли у вільні степи, а з досить великою чисельністю виходців із Карпат, позаяк вони долучали з собою свої звичаї і строго дотримувалися їх на новому місці помешкання.

Все вищезазначене свідчить, що українські козаки походять із давніх слов’янських поселень у Карпатах і в їх основі знаходяться перш за все племена, що являли собою, згідно зі значенням їхніх етнонімів, скотарів-воїнів, тобто укрів та бойків.

4.3.3. Архаїчні риси української мови

У цілому українці, які продовжували проживати на терені трипільців і на сьогодні перебувають у цій же місцевості, зберегли у своїй мові найархаїчніші явища праслов’янської мови. До них необхідно віднести такі фонетичні ознаки як відкритоскладовість протягом дуже тривалого часу, появу вставного голосного в де. сполучі **hw* та в окремих випадках протетичних приголосних *h* та *w* перед анлаутним голосним, повноголосся, наявність субстратних приголосних *b* або *t* на місці іє. **k^w* та ін. Розглянемо деякі із архаїчних рис української (і праслов’янської) мови на

Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов

матеріалі окремих її говорів та в порівнянні до інших споріднених слов'янських мов.

Л.А.Булаховський, розглядаючи деякі риси української мови на тлі інших слов'янських мов, допускає “давній щільний контакт між мовою південно-руських предків українців і мовою предків сербо-хорватів” і додає, що “зв'язок із староруською давниною в лексиці української мови відносно обмежений” [30, с. 196, 107]. С.Смаль-Стоцький виступав за те, що українська мова бере свій початок безпосередньо від праслов'янської, що вона подібна до сербської; до цієї думки схилився також П.О.Лавровський.

Таким чином, лінгвісти вказують на спорідненість сербської, лужицької, хорватської та української мов. Існування численних слов'янських племен засвідчується уже з середини I тис. до н. е., що дає нам право говорити і про існування в цей час племінних мов. Їх витоки, очевидно, були більш ранніми, оскільки мови могли існувати у вигляді діалектів праслов'янської мови. Розглянувши лексику на матеріалі літописів, Ф.П.Філін помітив великі розходження племінних або територіальних діалектів в епоху Київської Русі [266]. Лексичні ізоглоси виглядають спорідненими то з західнослов'янськими, то з південнослов'янськими говірками [21]. Всі вони “пов'язані з відповідними міграційними рухами слов'янських племен, - пише Г.П.Півторак, - і відбивають різні етапи взаємин праслов'янських діалектів [192, с. 90]. Великі діалектні особливості свідчать про певну диференціацію. Зародження етносу прямо пов'язане з мовою, яку Н.В. Бардіна визначає як ознаку нації, у мові (за Беконом Ф.) “закріпився дух спільноти на початку формування етносу” [17, с. 11]., “Мова, - пише Г.Лозко, - це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним і спрямований у майбутнє” [153, с. 51]. Походження українців і русів із різних слов'янських племен засвідчує також і різні їхні мови на початку формування давньоруської держави. З цього приводу писав також О.О.Шахматов, що “об'єднання так званих українців з великоросами терміном *руський* не може свідчити про загальне їхнє походження в доісторичну епоху, а свідчить тільки про пізніше політичне і культурне єднання в сфері Київської держави” [289, с. 11].

Сучасні дослідження вчених показують наявність багатьох рис української мови в писемних пам'ятках часів існування Київської Русі

В. Г. Таранець

[291]. Переважна більшість пам'яток, які свідчать про близькість до сучасної української мови, це “пам'ятки, територіально пов'язані з місцевостями на захід від Київщини, - волинські і галицькі” [30, с. 123]. На Лівобережжі України приблизно в «трикутнику Переяслав-Хмельницький – Білопілля – Полтава, - пише О.С.Стрижак, - помічено групу географічних назв, до складу яких входить компонент *Бойк-*» [229, с. 107]. Те ж можна сказати і про «*бескид, бескед*» в назвах на Полтавщині і в Карпатах (Б.Д.Грінченко). «Але всі ці східнослов'янські назви нагадують карпатські!» [229, с. 109].

Територія Поросся, що є Середнім Подніпров'ям Правобережної України, вважається “колискою українського народу” [277]. Тут трапляється багато гідронімів, які мають в собі корінь *Рос-*, з яким вчені пов'язують етнонім *русь*.

Л.А.Булаховський також зазначає, що предки українців у письменстві XIV ст. і пізніше називають себе “руськими”, а населення Закарпатської Русі називається *руським*, що засвідчено в II-й чверті XI ст. (документ 1031 р.) [30, с. 16-17]. У результаті фронтального обстеження давньоруських пам'яток “знаходимо”, - пише Г.П.Півторак, - “десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови” [191, с. 99]. Очевидно, що витoki української мови сягають дописемного періоду. В.І.Карабан, дослідивши готсько-давньоруські антропонімічні паралелі, засвідчує контакти готів і предків давніх русів (українців) у першій половині I тис. н. е. [113].

Серед українських діалектів особливе місце займає діалект бойків, який належить до південно-західної групи українських наріч. Ф.Т.Жилко вважає його ядром карпатської діалектної спільноти, походження якого є давнішим порівняно до діалектних особливостей південної Волині, Посанії, Подністров'я, Подолії та Буковини [93, с. 19]. У галузі фонетики та морфології він виступає серед інших найархаїчнішим [127, с. 443]. До цих явищ необхідно віднести наявність початкового приголосного *ѣ, г, або й* перед голосним: *ѣотѣць, ѣувес, гінакиий – йінакиий, гаптикарь – йаптикарь, йендик*, в яких «всі назвукові голосівки залюбки вимовляються з придиховими приголосними» [там само, с. 450]. Очевидним є вплив фонетичної структури типу CV зі сторони мови три-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

пільського населення. У цих випадках наявний протетичний приголосний, поява якого не залежить від якості наступного голосного. Проте серед них зустрічаємо і етимологічний приголосний, як, наприклад: *хпаў* *гўоду*, де слово *воду* передається через початкові /hw-/ , які походять із *k^w- в лексемі іє. *k^w*ata* ‘вода’ [236, с. 147]. У цілому розрізнення природи початкових приголосних – етимологічного чи протетичного - потребує спеціального дослідження. Сполука зі вставним голосним між приголосними *гв-* має місце в бойк. *гварити* у його варіанті бойк. *говорити*. Епентетичний звук має місце і в бойк. *гавран* ‘гайворон’ [178, с. 163, 154].

У бойківському наріччі початкове у- іноді переходить в нескладовий ї- або заступається звуком г-/х-. Наприклад: *умер* > *ўмер*, *гмер*; *упав* > *ўпаў* > *хпаў*. Проте досить часто сполуки приголосних мають вставний голосний, що приводить до спрощення складової структури слова і мовленнєвий ланцюг набуває вигляду CVCVCV. Наприклад: *хтіу* > *хўтіу*, *гўлві* > (в) *голови*, на *дёрві* > *дереви* [127, с. 451–452]. Очевидним є вплив Трипільського субстрату на мову бойків у давнину, що збереглося досить чітко до сьогодення.

Названі субстратні явища в українській мові розглянемо нижче детальніше на історії розвитку давніх слов'янських лексем.

Вогонь. Застосування вогню належить до найдавніших часів існування людства. Очевидно, що наймення цього поняття існує з моменту зародження індоєвропейських мов і, безсумнівно, входило в активний лексикон прадавньої людини.

Тривалий час існування терміну *вогонь* привів до розгалуження і ускладнення його первісного кореня, що знайшло відображення у різномайтті інноваційних варіантів і їх реалізацій в окремих індоєвропейських мовах. Тривала і складна природа в розвитку основи поняття ‘вогонь’ спричинила складнощі і спірність у тлумаченні вченими сучасного слова *вогонь* при його реконструкції.

Автори етимологічних словників [264, с. 118–119; 87, с. 413–414], наводячи споріднені форми лексеми *вогонь*, відзначають численні точки зору щодо її походження. Так, зазначена словоформа порівнюється з рос. та дінд. словами, що позначають ‘вугілля’, беруться порівняння з

В. Г. Таранець

лат. *egula* ‘вигляд сірки’ та ін. Незважаючи на всесторонній аналіз, до цього часу відсутнє переконливе обґрунтування якоїсь із гіпотез. Причиною, на нашу думку, є те, що розглядаючи поняття ‘вогонь’, автори словників і відповідних досліджень допускаються суттєвої помилки, яка полягає в упередженому розгляді засвідчених у мовах словоформ зі значенням ‘вогонь’. Так, реконструюючи іє. основу у вигляді **ognis/egnis* ‘вогонь’ (пор.: др. *огнь*, стсл. *огнь*, псл. **ogn(j)ь*, лит. *ugnis*, лтс. *uguns*, дінд. *agnih*, хет. *agniš*, лат. *ignic*), вчені не беруть до уваги наймення з початковим [w-] у окремих слов’янських мовах як укр. *вогонь*, вл. *woheñ*, нл. *wogei*, полаб. *vid’ēn*, або зовсім уникають розгляду в окремих мовах значення ‘вогонь’, наприклад, германських, якщо в них лексеми відрізняються від реконструйованої форми. Вважаємо, що при реконструкції прадавнього кореня первісне поняття повинне знайти пояснення особливостей розвитку його реалізацій у всіх іє. мовах, оскільки воно притамане носіям цих мов у давнину перед розпадом мови-основи.

Повертаючись до зазначених вище словоформ зі значенням ‘вогонь’, відзначимо, що в абсолютному початку реалізується в окремих мовах [w-]. Якщо віднести до них і інші споріднені слова типу укр. діал. *ватра*, яке наявне також у мовах: ч., слц., болг., схв. зі значенням ‘вогонь’ [87, с. 333-334], а також: алб. *vatrë, votrë*, рум. *vătră*, ав. *âtar* і, з іншого боку: перс. *âzar*, вірм. *airem* ‘горіти, палити’, *hur* ‘смолоскип’, ос. *art* ‘вогонь’, укр. *gorіти, гарячий, горно*, рос. *гореть*, стсл. *горѣти*, псл. **goręti* та ін., то очевидно є також реалізація, окрім [w-], на початку слова приголосного [h-], що дозволяє в цілому реконструювати анлаутний приголосний **h^w-* із іє. **k^w-*. Про це свідчить також іє. корінь **g^wher-* зі значенням ‘гарячий, теплий’. Таким чином, розглянутий матеріал дозволяє відтворити індоєвропейський етимон ‘вогню’ у вигляді **k^wa*. Зазначимо, що цей корінь, як свідчать наші спостереження, наявний також у найменнях: *вода, земля, повітря*, які, разом з *вогонь*, утворюють першоелементи, присутні, згідно з уявою давньої людини, при зародженні життя на Землі. Відтворений першоелемент у вигляді кореня **k^wa* ‘вогонь’ чітко реалізується у різних іє. мовах.

Так, вищезазначене слово *watra* ‘вогонь’, реалізоване в слов’янських мовах, а також в рум., алб., має в собі прикінцеве *-tra*, що походить із суфі-

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

кса іє. **-tera* зі значенням двоїстості (множинності) [238], свідчить, зі свого боку, про чисту основу *wa-*, яка вийшла із іє. **k^wa* ‘вогонь’. В іншому випадку відбувається редуплікація *k^wa*, яка зумовила утворення дє. **k^wah^wa*. Із зазначеної дє. основи розвинулися слов’янські форми типу *вогонь*, *огонь*. Але початковий дє. зімкнений не зник у слов’янських мовах, а розвинувся у словоформах: укр. *каганець* з давнім значенням ‘примітивна лампочка’, а також: рос. діал. *каганец* ‘жировий світильник’, бр. *каганец*, п. *kaganek*, ч. *kahan*, ‘каганець’, слц. *kahanok* та ін., що зводяться до псл. **kaganъ*, інтерпретація якого не має єдиної думки [88, с. 336–337].

У результаті впливу Трипільського субстрату **k^wa* могло змінитися до вигляду дє. **pu/-o* і разом зі словотвірними суфіксами **ra/-na* утворити форми дє. **pura/*puna*. Подальший вплив на ці форми Північного субстрату привів до утворення в германських мовах лексем у вигляді: двн. *fiur*, англ. *fire*, дісл. *fȳrr* зі значенням ‘вогонь’, а також інших словоформ, які належать до цього ж семантичного гнізда: гот. *fōn* ‘вогонь’, дісл. *funi*, нім. *Funke(n)* ‘іскра’, двн. *funcho*, гол. *vonk*, с. англ. *vonke* [325, с. 165]. Германський матеріал свідчить про граматичні форманти **-ne/*-re* (із іє. **-na/*-ra*), які утворювали в давнину гетероклітичну парадигму споріднених імен [146, с. 177–178].

Початкове субстратне **po-* (із дє. **k^wa*) наявне і в слов’янських мовах у вигляді лексеми укр. *полум’я*, в якій замість форманта **-ra* реалізоване синонімічне **-la* (дє. основа **pola-*): др. *полая* ‘вогонь’, п. *plomień*, ч. *plamen*, болг. *пламен*, стсл. *пламы*, яке зводиться до псл. **polmen-* ‘полум’я’, «пов’язане з *polēti* ‘палати, горіти’» [90, с. 504]. Ця ж основа, зазнавши впливу Північного субстрату, представлена у вигляді: нім. *Flamme*, лат. *flamma*, хоча вважається, що в німецьку мову воно запозичено з латини, що цілком імовірно, бо лексема наявна лише в німецькій мові [325, с. 171].

Таким чином, вищезазначене показує, що у слов’янських мовах і, зокрема в українській, засвідчено іє. етимон **k^wa* зі значенням ‘вогонь’, що являє собою фонетикогенетичний чи субстратний розвиток початкового приголосного у вигляді редуплікації кореня або словотвору з суфіксами **-ra/la*. Важливо зазначити, що аналогічний результат субстратного впливу зі сторони автохтонного населення Балкан має також гр. *pûr* ‘вогонь’.

В. Г. Таранець

Повітря. Указане слово, зазвичай, порівнюється з лексемою *vi-terp*, яка наявна в різних індоєвропейських мовах (псл. **vētrь*, прус. *wetro*, ірл. *feth* ‘повітря’, лат. *vēntus* ‘вітер’, гот. *winds* [87, с. 406]. У зазначених прикладах виділяється суфікс *-tro-*, який має місце і в укр. *повітря*. Зазначимо, що в бойківській говірці слово *вітер* має два значення: ‘вітер’ і ‘повітря’ [178, с. 132].

Таким чином, укр. лексема реалізує в собі основу *пові-*, що може бути віднесена до давнього періоду з коренем **row-*. Якщо припустити субстратну природу початкового /p-/ , як це часто трапляється у слов'янських словах, і його походження із де. **k^w-*, то очевидним є вставний голосний /o/ в сполучі **k^w-*. У цілому в давнину відбувся фонетичний розвиток у вигляді: іє. **k^we* > де. **kwe-* > псл. **rowi-* ‘повітря’. Очевидною є наявність в українській лексемі етимона іє. **k^we*, притаманного також словам зі значенням ‘вода’, ‘земля’, ‘вогонь’. Про початковий зімкнений приголосний свідчать також споріднені лексеми в інших мовах, наприклад: кіпр. *gwynt* ‘вітер’, брет. *guent* ‘тс.’ [340, с. 230].

Півень. Цікавою, на наш погляд, є етимологія українського слова *півень*. Засвідчене воно в окремих мовах у вигляді рос. діал. *пивень*, бр. *певень*, п. *piweñ*, як запозичення з української [90, с. 384]. За аналогією до рос. *пелух* від *пелть* вважається й походження укр. *півень* від *пїти* ‘співати’ [32, с. 201], хоча псл. *pēti* (< **poi-*) ‘співати’ «не зовсім ясне» [90, с. 384]. Подивимось на походження слова укр. *piweñ* з позицій впливу Трипільського мовного субстрату.

Вважаємо, що початкове *piwe-* є результатом підстановки псл. **kiwe-* зі вставним /i/, з якого легко відтворюється давніше де. **k^we-*. У цілому лексема мала прадавній вигляд де. **k^wene* ‘півень’, у якому складові значили: **k^we-* ‘тварини’ та **-ne* ‘одна із...’ [див.: 234]. Правильність запропонованої реконструкції укр. *півень* підтверджується іншими мовами, зокрема германськими. В останніх початкове **k^w-* змінилося під впливом дії Північного субстрату (закону Грімма) в **h^w-*, що в цілому дало форми: гот. *hana*, двн. *hano*, д.англ. *hana*, шв. *hane* зі значенням ‘півень’ [325, с. 244]. Германський матеріал засвідчує походження зазначених словоформ від де. **k^wene* ‘півень’. Від цього ж прадавнього кореня походить і українська (слов'янська) лексема, проте в ній під впливом

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

мови трипільців відбулися підстанова початкового лабіовелярного зімкненим губним та вставка голосного, що дало форму **riwep̥*.

Як було раніше зазначено, епентеза голосного належить до ранньопраслов'янського часу, коли мова-субстрат не допускала в мовленнєвому потоці збігу двох приголосних і мовлення виглядало як ланцюг складів типу CV. Зазначена лексема *півень*, яка, крім давнини зародження, притаманна лише українській мові, переконливо засвідчує існування в межах слов'янської прамови діалекту, до якого сягають витoki праукраїнської.

Човен. До ранньопраслов'янського часу існування праслов'янської мови відносимо також таку лексему як укр. *човен*, вбачаючи в анлауті палаталізацію *č-* (із **k-*) та вставний голосний у сполучі псл. **kw* (із **k^w*), тобто *čow* (із дс. **k^we-*). Очевидно, що укр. *čowen* походить від дс. **k^wene* 'човен'. Вірогідність такої реконструкції підтверджується деякими германськими формами, у яких трапляються з подібним значенням такі варіанти: свн., с. н. нім. *kane* 'човен', д. ісл. *kani* 'миска', останнє мало первинне значення 'посудина' [325, с. 302].

Аналіз слова *човен* дозволяє також стверджувати існування у праслов'янський час носіїв праукраїнського діалекту.

Собака. Собака належить до тих домашніх тварин, які одними з перших були приручені давньою людиною. До тих далеких часів сягає і наймення цього одомашненого звіра, що в ході розвитку мов привело до великої варіативності його форм.

В індоєвропейських мовах засвідчено такі форми слів: герм. **hundaz* 'собака' (двн. *hunt*, дісл. *hundr*, гот. *hunds*, гол. *hond*, дангл. *hund*, шв. *hund*), лат. *canis*, дірл. *cū*, тох. *ku-*, вірм. *šun*, лит. *šiū*, дінд. *śvā́*, рос. *сука*, псл. **soka*, які зводяться до іє. **k(u)wō(n)-/kun-* 'собака'. Вважається, що цей пракорінь є дериватом від іє. **keu-* зі значенням 'рудий, коричнявий, червоний', звідки нібито «назва собаки мотивовано кольоропозначенням» [146, с. 248]. Іноді приймається походження із тюрк. *köbäk* [256, с. 29 і далі], із іранських мов або подається інше тлумачення [264, с. 702], все ж слово «загальноприйнятого пояснення не має» [91, с. 339]. Проте, на нашу думку, наведений нижче матеріал дозволяє інакше подивитися на проблему етимології зазначеної лексики і прийти до більш переконливого її вирішення.

В. Г. Таранець

Аналіз вищенаведених форм у різних мовах зі значенням ‘собака’ дозволяє з упевненістю реконструювати протокорінь іє. **k^wa*, який, як уже говорилося в іншому місці, позначав ‘тварину’ взагалі [234, с. 69]. Раніше було показано, що іє. **k^wa* розвивалося у напрямку **kwa* і уже під впливом Трипільського субстрату в інтерконсонантній позиції міг появитися вставний голосний, особливо у слов’янських мовах, що зумовлювало вигляд **kawa*. У цій праформі у слов’ян початковий приголосний згодом палаталізувався і змінився в **s-*, а серединний /w/ замінився субстратним дзвінким зімкненим /b/, між приголосними утворився споріднений лабіальний голосний /-o-/. У результаті утворилася основа **soba-*, до якої примкнуло *-ka* зі значенням ‘одна із...’. Щодо **-ka*, яке вийшло із полісемантичного іє. **k^wa*, однією із сем якого є ‘людина’ [234, с. 127], то звідси випливає мотивація лексики *sobaka* як ‘одна із тварин, приручених людиною’.

Початкове **s-* має місце і в інших сатемних мовах, як свідчать вищеприведені приклади. Понад те, субстратний приголосний реалізується також у ав. *spā* ‘собака’, а міжконсонантний голосний представлений в ір. **sabāka-* (парсі *sabah* ‘собака’) [91, с. 339]. Особливу зацікавленість викликає у нас форма множини в дінд., яка має вигляд: *śvānaḥ* ‘собаки’ [376, с. 207]. У ній зберігся архаїчний серединний носовий /-n-, а також формант *-naḥ*, які засвідчують первинну двоосновність лексики, тобто *śvā-naḥ*. Перша основа має значення ‘тварина’, а друга може бути співвіднесена до герм. **næhwōz* (англ. *nigh*, днв. *nāh*, дісл. *na-*, гот. *nēh[a]*) [382, с. 400; 325, с. 461] зі значенням ‘близький’. Очевидно, що первинна значущість лексики *sobaka* ‘близька (приручена) тварина’ збігається з мотивацією цього слова, наведеною вище.

Останнє проявляється також в іншому гнізді германських слів зі значенням ‘рука’, в яких реалізуються форми: гот. *handus*, днв. *hant*, англ. *hand*, що зводяться до герм. **handus* [325, с. 247]. У цій сім’ї слів В.В.Левицький розглядає форму англ. *hunt* зі значенням ‘полювати’ [146, с. 215], що перетинається із семантикою лексики дангл. *hund* ‘собака’. Очевидною є спорідненість германських коренів, реконструйованих у вигляді **handus* та **hundaz* зі значеннями відповідно ‘рука’ і ‘собака’, які відмінні лише якістю аблаутних голосних. Давнє походження герм. **hundaz* свідчить про його мотивацію ‘собака (приручена)’.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

Розглянута слов'янська етимологія слова *собака* засвідчена лише в східнослов'янських мовах і походить, на нашу думку, із праукраїнської, в якій досить часто проявлявся вставний голосний в структурі **kw*.

Вищепроведений аналіз свідчить про глибоку давнину фонетико-семантичних рис в українській мові, які сягають витоків праслов'янської, входячи таким чином до останньої у вигляді окремого діалекту. На цю думку наводить нас також дослідження О.Б.Ткаченка, який, розглянувши кілька фонетичних особливостей, якими відрізняється українська мова від інших слов'янських мов, прийшов до висновку, що в східнослов'янському ареалі необхідно розрізняти дві підгрупи мов: 1) північну (рос. й білорус.) та 2) південну (укр. мову). Східнослов'янська мовна спільнота не є «наслідком розвитку (прото)українських, (прото)російських і (прото)білоруських діалектів зі спільного джерела» [248, с. 24]. Розбіжності між українською та іншими східнослов'янськими мовами автор вважає започаткованими ще в праслов'янську епоху. Окрім різнодіалектного праслов'янського походження зазначені мови зазнали також впливу різних субстратів у період самостійного розвитку [(див.: 291]. Існування праслов'янського етносу і відповідно прамови, як було нами раніше показано, відноситься на кінець 3 тис. до н. е., а в першій половині 2 тисячоліття, вважаємо, існували вже два етноси і діалекти *склавів* та *венетів*. Розпад останніх привів до утворення окремих субетносів і мов у вигляді *сербів*, *ругів*, *укрів*, *уличів*, *тіверців* та ін. [288, с. 137], які в основній своїй масі переселилися на північ до узбережжя Балтійського моря. Зародження праукраїнської мови тісно пов'язано з часом існування *укрів*, хоча витoki мови можна вбачати у вигляді наріччя (говору) в укро-сербо-лужицькому діалекті.

Відносно часу зародження праукраїнського говору необхідно зупинитися детальніше. По-перше, найдавніші свідчення зародження тієї чи іншої мови, вважаємо, відносяться до часу існування її як **наріччя** в межах вихідної мови-основи. Уже на цьому першому етапі визрівають специфічні особливості нової мови. Згодом наріччя, набуваючи все більше відмітних якостей порівняно до сусідніх мовних сукупностей, розвивається в окремий **діалект**. І нарешті, під впливом соціально-економічних факторів розвитку суспільства, відбувається відокремлення діалекту разом з відповідним етносом в окрему формацію. На цьому етапі мова і етнос

В. Г. Таранець

співіснують разом, що дозволяє точніше прогнозувати хронологію зародження і розвитку зазначених параметрів суспільства. Останнє дозволяє досить впевнено говорити про давній час існування мови. Звернемося при такому підході до окремих моментів зародження української прамови.

Попередній наш висновок про розпад де. мови-основи на окремі субмови та етноси відбувався впродовж 3 тисячоліття до н.е. Археологічні дані свідчать про перебування уже в другому тисячолітті до н. е. германців на Північному Заході, кельтів в Центральній Європі. Очевидно, що і зародження слов'янського етносу і прамови відбувалися також у зазначений час. Існування *склавів* і *венетів* допускається вченими в першій половині 2 тис. до н. е.

Ю.Шевельов, розглядаючи на тлі слов'янських мов фонетичні особливості праукраїнської, зазначає, що остання не має ознак відмітних від східних та інших слов'янських мов [291]. Проте, як свідчить наше дослідження, для праукраїнської мови (чи діалекту) може бути названа **домінантою** така **фонетична** ознака як наявність вставного голосного у сполуці де. **kw* > укр. **kaw* (> *haw*). До цього ж часу відносимо етимологічні та протетичні приголосні **h-/w-*, які об'єднують українську та сербо-лужицькі мови в єдиний праслов'янський діалект. Другою домінантою для української прамови виступає **лексичний** чинник, про що йшлося вище. Наявність навіть однієї специфічної ознаки (за Шевельовим) може становити витоки і зародження мови, яка згодом поповнюється іншими типовими особливостями. О.І.Бондар вважає наявність 9–10 фонетичних ознак достатньою ознакою існування самостійної мови [26, с. 6]. Цей критерій суттєвий для розрізнення мов, але не для характеристики часу їхнього зародження. Навіть одна фонетична ознака, притаманна наріччю, може бути першою в ряду зростаючих розрізнявальних ознак, що приведуть згодом до переходу його в ранг діалекту і потім мови. Саме наявність у фонетичній системі української прамови фонетичної ознаки – етимологічного/протетичного приголосного – ріднить цю мову з серболужицькими і свідчить про етап їхнього спільного існування. Проте саме праукраїнській мові, як йшлося вище, властива така ознака як наявність епентетичного голосного в сполуці приголосних *kw/hw*, що засвідчує відділення праукраїнського говору від інших йому споріднених, що в цілому характеризує витоки праукраїнської мови. Ця фонетична ознака

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

відноситься до ранньопраслов'янського часу і тому може бути визначена як середина 2 тис. до н. е. На цей час приходить і зародження етносу *укри*, що визначає єдину хронологію існування етносу і мови.

Історія розвитку української мови свідчить про глибоку давнину її зародження і становить більше трьох тисячоліть свого існування, що відбилося у численних мовних ознаках, засвідчених у народному фольклорі та міфопоетичній творчості. Завдяки мові, незважаючи на великі катаклізми та перешкоди впродовж своєї історії, український етнос продовжує існувати, зберігаючи в собі звичаї та своєрідну ментальність, серед них працьовитість, терпіння і повагу та доброзичливість до інших народів.

Висновки до розділу 4

У результаті історико-етимологічного, діалектного та антропологічного аналізу матеріалу щодо походження та особливостей розвитку праслов'янського етносу та мови отримано такі висновки:

1. Припускається, що розпад давньоєвропейського етносу відбувався впродовж 3 тис. до н.е., в результаті якого, окрім інших, витворилося праслов'янське плем'я і на межі 2 тис. до н.е. беруть свій початок його окремі діалекти. Етнонім *слов'яни* має первинну мотивацію 'арії-землероби'.
2. Мовний матеріал дозволяє чітко розрізнити **ранньопраслов'янський** період, який характеризується в слові коренем типу **slo-*, та **пізньопраслов'янський**, для якого типовою є ускладнена структура кореня вигляду **slow-* «давній корінь+граматичний дериват».
3. Свідчення особливостей слов'янських мов та говорів, етимологічний аналіз давніх лексем, дослідження в галузі гідронімії, топонімії та у сфері антропології дозволяють розглядати **Північнокарпатський** регіон як прабатьківщину походження слов'ян. Існування окремих слов'янських мовних груп (та діалектів) – західної, південної та східної – допускається на початку 2 тис. до н.е.
4. Аналіз слов'янського ороніма *Карпати* дозволяє отримати первинну значущість 'високі гори', хронологічно вторинним є

В. Г. Таранець

наймення гідроніма *Дніпро*, в напрямку якого відбувалося заселення слов'янами території України.

5. Етимологічне дослідження давніх слов'янських лексем засвідчує в регіоні Карпат існування двох словесних груп, серед яких одна отримала вплив **Трипільського субстрату**, а в другій такий субстратний вплив відсутній, мабуть, через віддаленість проживання праслов'ян у гірській місцевості.
6. Результати впливу Трипільського субстрату по-різному проявляються у слов'янських мовах і свідчать, що першими мігрували праслов'яни-венети з Карпат на північ, за ними відбувалося розселення на південь у район Балкан і нарешті у східному напрямку до Дніпра та Дону. Найбільшого впливу субстрату зазнали східнослов'янські мови, серед них **українська**, в якій краще від інших збереглися архаїчні риси праслов'янської. Останнє пояснюється постійним проживанням від давнини і до сьогодні на терені Трипілля українців - предків праукраїнських племен.
7. В основі назв *Україна*, *українці* лежить етнонім *укри* (**ukri* 'скотарі-верховинці'), споріднений найменню *сербо-хорвати*, що базуються на корені **k^wer-* 'скотарі, воїни', семантично протилежним до нього є корінь **k^wel-* 'землероби-горяни', наявний в етнонімах *гуцули*, *лемки*. Дуже давнім є етнонімічне утворення **k^wej-* 'горяни, воїни' у найменні *бойки*.
8. У роботі стверджується, що ім'я *козаки* 'вільні люди' походить від *козарі* 'пастухи кіз'. Вважаємо, що поняття **козаки** історично бере свій початок від давніх українських племен у Карпатах, перш за все від *укрів* та *бойків*. Про це свідчать близький до останніх бойовий дух та характер, деталі життя та побуту козаків, лексична спорідненість у їхньому мовленні.

Праслов'янські архаїчні мовні риси відзначаються в етимології українських слів, зокрема: *вогонь*, *повітря*, *півень*, *човен*, *собака* тощо. Певні **фонетичні** та **лексичні** особливості, відзначені в роботі, становлять собою витoki праукраїнської мови (говору - діалекту праслов'янської) і утворюють її **домінанту**, яка може бути віднесена до середини другого тисячоліття до н.е.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Розгляд проблеми впливу Трипільського субстрату на давньоєвропейські мови дозволяє відтворити картину походження зазначених мов та особливості їхнього розвитку у тісному зв'язку з мовою автохтонного населення Трипілля. Результати дослідження привели до таких загальних висновків:

1. Згідно з даними археологічних розкопок Європа у 6500–3500 рр. до н. е. була заселена **неіндоєвропейськими** племенами, які займалися рибальством, полюванням, тваринництвом і землеробством, переходячи поступово до відтворювального виробництва.
2. У зазначений час у Європі виділялися такі культури: Західноєвропейська, Північна та Придунайська (**Кукутень-Трипільська**), остання з яких характеризувалася матріархатом з розвинути землеробством.
3. Новітні дослідження свідчать про походження індоєвропейців (аріїв) із району **Анатолії** на Близькому Сході, після розпаду їх протоетносу західна гілка обійшла із заходу Кавказ і розселилася згодом на території нинішніх мовців – вірменських, грецьких та албанських, а північно-східне відгалуження племен (давньоєвропейські мови, окрім названих) мігрували в протилежний бік Кавказу і з часом поселилися від Волги до Карпат.

В. Г. Таранець

4. У 4 тис. до н. е. зі Сходу на територію Трипілля (від Дону до Карпат) прийшли арій-індоєвропейці – носії **Курганної культури**, з патріархатом, розвинутим скотарством та бойовими дружинами. Арії, які прийшли в Трипілля, розвивали свою культуру, в тому числі і мову, на трипільському субстраті.
5. Індоєвропейці первинно заселяли південні степи України та Росії кількома хвилями, покоряючи місцеве населення і його культуру. Згодом етнічно єдина (**давньоєвропейська**) спільнота розпалася впродовж 3 тис. до н. е. на окремі підгрупи, після чого утворилися гілки мов: індоіранська, слов'янська, германська, балтійська, італійська, кельтська та фракійська і фрігійська мови.
6. У результаті тривалої двомовності народів на терені Трипілля давньоєвропейська прамова зазнала суттєвого впливу субстрату - мови автохтонного населення, зокрема до **фонетичних** субстратних явищ відносимо такі:
 - тенденцію до відкритого складу типу CV,
 - появу протетичного приголосного в анлауті слова перед голосним,
 - вставку голосного в міжконсонантній сполучі типу $*k^w > *kw > *kaw(*haw)$,
 - наявність висхідної артикуляційної напруги в новоутворених сполуках приголосних типу ST-, SR-, TR-,
 - субституцію іє. $*k^w$ зімкненими приголосними дє. $*p/*b$ та $*t/*d$.
7. Розселення індоєвропейців на обширній території Трипілля та наявність різного економічного та культурного контакту з місцевим населенням послужили причиною відмітних результатів **білінгвізму** і звідси різного впливу і прояву субстратних явищ у давньоєвропейських мовах. Про це свідчать численні етимології давніх слів і їхніх інновацій у мовах.
8. Найбільшого впливу Трипільського субстрату зазнала **пра-слов'янська** мова, носії якої довше від інших племен проживали на даній території. І ще більшою мірою це стосується

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

східнослов'янських мов, а серед них, української мови, носії якої і до сьогодні проживають у цій місцевості.

9. Розпад давньоєвропейського етносу привів з часом до подальших міграцій аріїв, зокрема: індо-іранці повернулися на Близький Схід, германці переселилися на Північний Захід до побережжя Північного моря, кельти, італіки, іллірійці та фрігійці пішли на Захід, балти – на Північ. Слов'янські племена розширили свої місця проживання, мігруючи на Північ до Балтійського моря у вигляді венетів, а згодом на Балкани, пізніше від Карпат до Дону на терени Трипілля. Вважаємо, що прабатьківщиною слов'ян були **Північні Карпати**, які включали в себе волинське підгір'я.
10. Переселившись на Північ, германці зіткнулися з місцевим населенням **Північної культури**, яка суттєво відрізнялася від Трипільської. У результаті нового субстратного впливу прагерманська мова отримала риси, серед яких виділяємо перший пересув приголосних (закон Грімма) та закріплення наголосу на корені слова.
11. **Західноєвропейська культура** вплинула на давньоєвропейські мови, носії яких мігрували в Центральну Європу, зокрема це - кельти, італіки та інші. На Балканах існувала культура Кукутень споріднена Трипільській, тому південнослов'янські мови мали тотожну іншим слов'янам мовну інтерференцію. Понад те, грецька та албанська мови зазнали на Балканах такого ж мовного впливу, як і мови, що перебували на Трипіллі.
12. Аналіз давніх слов'янських етимологій засвідчив наявність архаїчних **фонетичних і лексичних** рис в українській мові, витоки якої сягають одного з діалектів прамови слов'ян. Мовний матеріал свідчить, що праєтнос слов'ян розпався в кінці 3 тис. до н. е. і вже на початку другого тисячоліття до н. е. існували окремі відгалуження мови-основи у вигляді західнослов'янських, південнослов'янських та східнослов'янських мовних груп.

В. Г. Таранець

13. В основі назв *Україна*, *українці* лежить етнонім *укри* (**ukri* ‘скотарі-верховинці’), споріднений найменню *сербо-хорвати*, що ґрунтуються на корені **k^wer-* ‘скотарі, воїни’, семантично протилежним до нього є корінь **k^wel-* ‘землероби-горяни’, наявний в етнонімах *гуцули*, *лемки*. Дуже давнім є етнонім-не утворення **k^wej-* ‘горяни, воїни’ у найменні *бойки*.
14. У роботі стверджується, що ім’я *козаки* ‘вільні люди’ походить від *козари* ‘пастухи кіз’. Вважаємо, що поняття *козаки* історично бере свій початок від давніх українських племен у Карпатах, перш за все від *укрів* та *бойків*. Про це свідчать близькі до останніх бойовий дух та характер, деталі життя та побуту козаків, лексична спорідненість у їхньому мовленні, в цілому завдяки їм українці закріпилися як етнос.
15. Етимологія українського етноніма свідчить про давнину існування племені *укрів*, яке мігрувало спочатку на північ, а згодом на схід на нинішню територію України. Праслов’янські архаїчні мовні риси відзначаються в етимології українських слів, зокрема: *вогонь*, *повітря*, *півень*, *човен*, *собака* тощо. Архаїчні риси у зазначених та інших лексемах свідчать про існування *української прамови* як одного із *діалектів* слов’янської мови-основи, час існування якого можна віднести до середини 2 тис. до н. е.

Література

1. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С.26–37.
2. Абаев В.И. Как можно улучшить этимологические словари / / Этимология – 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 7–27.
3. Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. – М., 1962.
4. Абаев В.И. О языковом субстрате // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 9. – С. 57–69.
5. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М.: Наука, 1965.
6. Агеева Р.А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. Изд. 2, испр. – М., 2004. – 256 с.
7. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.
8. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Изд-во гос.эрмитажа, 1962.
9. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.
10. Асов А.И. Свято-Русские веды. Книга Велеса // Asow-welesowa7.htm).

В. Г. Таранець

11. Афанасьев-Чужбинский А.С. Собр.соч.. т.7, Спб., 1893.
12. Ахманова. О.С.Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
13. Багрянець В. Коли і як виникли назви ‘Україна’, ‘українці’. 2-е вид. – Ужгород, 2006. – 80 с.
14. Баденкова В.М. Власні назви в замовляннях // Ономастика східних слов’ян. Тези доповідей наукового семінару. – К.: Вид-во НАН України, 1996. – С.7–8.
15. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и многоязычия (под ред. П.А.Азикова). – М.: Наука, 1972. – С. 88–98.
16. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса: Изд-во Одесского ун-та, 1997. – 272 с.
17. Бардіна Н.В. Мова як ознака нації: три вири проблеми // Записки з загальної лінгвістики. Вип.5. “Мова та національна свідомість”. Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – С.7–19.
18. Басиров Ш.Р. Типологія дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах // Типологічні, зіставні, діакронічні дослідження. – Т.1. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 333 с.
19. Бернштейн С.Б. Вопросы интерференции языков Карпато-Дунайского ареала // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1973. – С. 5–7.
20. Бернштейн С.Б. К истории слова в праславянском языке. – В кн.: Славянское языкознание. – М., 1963.
21. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с.
22. Бескид Н.А. Карпатская древность. – Ужгород, 1928. – 160 с.
23. Богомазов Г.М. Сосуществование двух фонологических систем в языке ребенка // Вопросы языкознания, 2000, № 1. – С. 102 – 110.
24. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 1, 2. – М., 1963.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

25. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.
26. Бондар О.І. До питання про час виникнення української мови // Щорічні записки з українського мовознавства. Вип. 3. – Одеса: Вид-во Одеського ун-ту, 1996. – С. 4–9.
27. Бондарец Е.А. Лексико-семантическая структура мифологизмов в восточнославянском фольклоре (на материале сборников заговоров) // Автореф. канд. дисс...: 10.02.01–Русский язык. – Тюмень, 2004. – 19с.
28. Бондарко Л. В. Слоговая структура речи и дифференциальные признаки фонем (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка). Дисс. ... д-ра филол. наук. - Л., 1968.
29. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
30. Булаховський Л.А. Українська мова. Том II // Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1977.
31. Булаховський Л.А. Українська мова. Том III // Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1977.
32. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) // Исследования по общей теории грамматики (отв. ред. В.Н.Ярцева). – М.: Наука, 1968. – С.175–231.
33. Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. – К.: Наш час, 2008. – 296 с.
34. Бутримас А., Чеснис Г. О генезисе приморской культуры и их носителей // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 39–42.
35. Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині // ж. «Жовтень», 1978, № 12. – С.117–130.
36. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / Пер. с франц. – М.: Изд-во иностр. лит., 1952.
37. Вайнрайх У.О. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Пер. с англ. – К.: Вища школа, 1979. – 264 с.

В. Г. Таранець

38. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит., 1957.
39. Васько Р.В. Первинні фонологічні одиниці в системі консонантизму давньогерманських мов / Автореф. дис...доктора філол. наук: 10.02.04./ Київський націон. лінгв. ун-т. – К., 2007. – 33 с.
40. Великая Скифия (курс лекций): Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Запорожский государственный университет. – Киев-Запорожье, 2002.
41. Вербич С.О. Гідроніми *Черхава*, *Щирець* і праслов'янська реконструкція // Ономастика східних слов'ян. Тези доповідей наукового семінару. – К.: Вид-во НАН України, 1996. – С. 16–17.
42. Вербич С.О. Давня слов'янська гідронімія басейну Дністра (фрагмент аналізу) // Записки з загальної лінгвістики. Збірник наукових праць. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 6. – С. 43–46.
43. Верхратский И. Про говор галицких лемків. – Львів, 1902. – 491 с.
44. Виноградов В.А. Субстрат // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 497.
45. Відейко М.Ю. Україна: від Трипілля до антив. – К.: КВІЦ, 2008. – 280 с.
46. Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.
47. Воронин С.В. Принцип «произвольности» языкового знака в свете ленинской теории отражения // Асимметричные связи в языке. – Сб. научн. трудов. – Орджоникидзе, 1987. – С. 4–11.
48. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966.
49. Гавриш Н.П. Особливості розвитку структури складу в англійській мові // Склад і слово в діакронії: слов'янські та германські мови. Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.Г.Таранець (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1994. – С.21–32.
50. Гавриш Н.П. Структура складу і особливості його розвитку в англійській мові (діахронічне дослідження): Автореф.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

- дис...канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 1994.
51. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 1 – Тбилиси, 1984.
52. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 2 – Тбилиси, 1984.
53. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958.
54. Георгиев В.И. Проблема возникновения индоевропейских языков. Вопросы языкознания, 1956. № 1, – С. 44–63.
55. Герман К.Ф. Оронимы-карпатизмы в украинских говорах Северной Буковины // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1973. – С. 10–11.
56. Герман К.Ф. Походження та класифікація українських говірок Північної Буковини// Українська мова на Буковині. – Чернівці, 1994.
57. Геройко-фантастичні казки (упорядк. І.П.Березовського). – К.: Вид-во художньої літ-ри «Дніпро», 1984. – 367 с.
58. Гимбутас М. Славяне: Сыны Перуна / Пер. с англ. Ф.С.Капицы. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 216 с.
59. Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: Мир Древней Европы. – М.: РОССПЭН, 2006. – 572 с.
60. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках (Відп. ред. О.С.Стрижак). – К.: Наукова думка, 1981. – 264 с.
61. Головацкий Я. Географический словарь западославянских и югославянских земель и прилегающих стран. – Вильна, 1884.
62. Головчак Н.І. Німецькі прізвиська Закарпаття. Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 2003. – 16 с.
63. Гордина М. В. Основные вопросы фонетического строя вьетнамского языка : Автореф. дисс. ...канд. филोल. наук. - Л., 1960.

В. Г. Таранець

64. Гордина М.В. Фонология языков слогового строя // Проблемы и методы экспериментально-фонетического анализа речи. Л., 1980.
65. Горпинич В.О. Словотвірні ресурси чеської та української ад'єктонімії // Щорічні записки з українського мовознавства: Збірник наукових статей. – Одеса, 1998. – Вип. 5. – С.1–10.
66. Греб'янка Г. Гисторія о началѣ проименования козаковъ... Лѣтопись краткий... /Упорядник В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – 210 с.
67. Гримич М. Типологія етнічних процесів // “Етнічна історія народів Європи”. Зб. наукових праць. – К.: Видавн. центр “Київський ун-т”, 1999. – С. 15–19.
68. Гринберг Дж. Некоторые обобщения, касающиеся возможных начальных и конечных последовательностей согласных // Вопросы языкознания, 1964, №4.
69. Гриценко П.Е. Carpatho-balcanica в свете «Общекарпатского диалектологического атласа» //Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Памяти Г.П.Клепиковой. – М., 2008. – С.26–57.
70. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990.
71. Гухман М.М. «Доиндоевропейские» термины родства в германских языках // Памяти акад. Н.Я. Марра. – М.-Л., 1938.
72. Гухман М.М. Морфологическая структура слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Т.3. – М., 1963.
73. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – 472 с.
74. Даниленко В.М. Энеолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.
75. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Изд-е 3, испр-е. – М.: Русский язык, 1986.
76. Джаукян Г.Б. Индоевропейская фонема *b и вопросы реконструкции индоевропейского консонантизма // Вопросы языкознания, 1982. – № 5. – С. 59 – 67.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

77. Димирова О.П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
78. Добровольський О.А. І який же ти смішний, Геродоте! Художньо-краєзнавчі оповіді про те, що було, чого не було і що могло бути. – Миколаїв: «Можливості Кіммерії», 2005. – 216 с.
79. Долуханов П. Этнические процессы на территории Прибалтики по археологическим и палеоэкологическим данным // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 59–61.
80. Донгаузер В.П. Развитие звукового строя говора в условиях иноязычного окружения (на материале франкского говора жителей немецкой национальности г. Березовский Свердловской обл.). Автореф. диссерт...кандидата филол. наук: 10.02.19. – Л., 1980. – 22 с.
81. Дымшиц Э.М. Карманный русско-хинди словарь. – М.: Русский язык, 1987. – 560 с.
82. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. – М., 1986.
83. Дяченко В.Д. Антропологічна характеристика // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – С.37–38.
84. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. – К.: Наукова думка, 1965. – 132 с.
85. Ермолович М. О местоположении древней Литвы и некоторых других балтийских земель на территории Белоруссии // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 69–72.
86. Еселевич Э.И. Закон открытого слога и его отражение в старославянском языке. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970.
87. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1982. – Т.1.

В. Г. Таранець

88. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1985. – Т.2.
89. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1989. – Т.3.
90. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 2003. – Т.4.
91. Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 2006. – Т.5.
92. Жабوریук О.А. Теоретична лінгвістика: Фундаментальні проблеми та ймовірні шляхи їх вирішення / Записки з романо-германської філології /Ред. І.М.Колегаєва// Одеський національний університет імені І.І.Мечникова: факультет романо-германської філології. – Вип. 22. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 36–51.
93. Жилко Ф.Т. Формирование карпатских диалектных ареалов украинского языка // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1973. – С. 18–19.
94. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956. – 636 с.
95. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: Вища школа, 1974. – 175 с.
96. Жлуктенко Ю.О., Яворська Т.А. Вступ до германського мовознавства. – Вид. 2-е, доповн. – К.: Вища школа, 1978. – 170 с.
97. Журавлев В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопросы языкознания, 1965, № 4. – С. 32–43.
98. Закревская Я.В. Взаимообусловленность и взаимодействие словообразовательного и семантического полей в украинских говорах карпатского ареала (на материале агентивного суффикса –ар) // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1973. – С. 20–22.
99. Залізняк Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

100. Залізняка Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
101. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1979.
102. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
103. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.
104. Зошенко Л.М. Семантика нем. *das Jahr* и зарождение понятия ‘год’ у германцев (на материале древних текстов) // Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах. Збірник наукових праць. Вип. 13. – Донецьк: ДонНУ, 2005.
105. Зуев Ю.И., Широков Д.И. Генезис логических форм «единичное-общее» и процедура обобщения // Принципы единства и развития в научном познании. – Минск, 1988. – С. 27–51.
106. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.
107. Иванов В.В., Топоров В.Н. *Карпаты* в связи с проблемами расселения древних индоевропейских племен // Симпозиум по проблемам карпатского языкознания. – М., 1973. – С. 22–25.
108. Иллич-Свитыч В.М. Лексический комментарий к карпатской миграции славян (Географический ландшафт) // Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1960. – Том XIX. – Вып. 3. – С. 222–232.
109. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (b – K“), I. – М.: Наука, 1971.
110. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
111. Калиущенко В.Д. Словообразовательные универсалии // Проблемы теории и истории славянского словообразования: зб. наук. праць. – Минск: МГЛУ, 2003. – С. 24–25.

В. Г. Таранець

112. Калыгин В.П. Кельтские языки // Языки мира: Германские языки. Кельтские языки. – М.: Academia, 2000. – С. 388–391.
113. Карабан В.І. Мовна ситуація на території України у II–V ст. (готсько-українські лексичні паралелі та етнічна належність готів) // Лінгводидактика слов'янських мов як феномен культури. – К., 1993. – С. 9–16.
114. Карманный русско-новогреческий словарь. Изд-е 2-е, перераб. и дополн. – М.: Русский язык, 1986. – 296 с.
115. Карманный русско-хинди словарь. – М.: Русский язык, 1987. – 560 с.
116. Карпенко М. Велесова книга. Переспіви. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 180 с.
117. Карпенко Ю. Гуцульська й бойківська гідронімія та оронімія Східних Карпат: спільне і відмінне // Народознавчі зошити. – 3, 1998. – С. 244–248.
118. Карпенко Ю. Кельтська гідронімія в Східних Карпатах // Слов'янська ономастика. Збірник праць на честь 70-річчя доктора філологічних наук, професора П.П.Чучки. – Ужгород: Госпрозрахунк. редакц.-видавн. відділ комітету інформації, 1998. – С. 120–126.
119. Карпенко Ю.О. Давньоєвропейська гідронімія в Українських Карпатах // Мовознавство, 2001. – №6. – С.27–31.
120. Карпенко Ю.О. Іллірійська проблематика гідронімії Українських Карпат // Записки з українського мовознавства. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 9–16.
121. Карпенко Ю.О. Праслов'янська оронімія Українських Карпат // Записки з українського мовознавства. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 17–26.
122. Карпенко Ю.О. Про назву Карпати // Збірник лінгвістичних праць: До 60-річчя проф. О.А.Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С.16–20.
123. Карпенко Ю.О. Проблема фракійської оронімії Українських Карпат // Записки з ономастики. Збірник наукових праць. вип.2. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 25–28.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

124. Карпенко Ю.О. Прослідки доіндоєвропейської оронімії в Українських Карпатах // Записки з загальної лінгвістики. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Одеса: АстроПринт, 2001. – С. 43–52.
125. Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 3–8.
126. Карпенко Ю.О. Фракійська гідронімія Українських Карпат // Щорічні записки з українського мовознавства: Збірник наукових статей. – Одеса, 1998. – Вип. 5. – С. 12–20.
127. Карпинська, Софія Рабій. Діалект бойків (фонетика і морфологія) // Бойківщина. Монографічний збірник. – Філадельфія – Нью-Йорк: Головна Управа т-ва «Бойківщина», 1998. – т. XXXIV. – С.443–456.
128. Кетола П. Белое пятно. – Хельсинки, 1966.
129. Кляшторна Н. Бойківське коріння – ознака фанатизму / Гайдамака, 2008. – <http://haidamaka.org.ua/index.php>
130. Ковалев Г.Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1991.
131. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України: Наук.-попул. вид. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
132. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967.
133. Коломиец В.Т. Словообразование // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 46–76.
134. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Харків: ВД «Школа», 2007. – 576 с.
135. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. 2-е изд. – М., 1987. – 945 с.
136. Краснокутский Г.Е. Бизоньи охоты в древней истории Северного Причерноморья // Аккерманские древности. Сборник научно-популярных статей. Выпуск первый. – Белгород-Днестровский: «Ю.Г.-компани», АОЗТ «ИРЭНТТ», 1997. – С. 13–28.
137. Кулаков В. “Прусские земли” в свете археологии // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 72 – 92.

В. Г. Таранець

138. Куліна І.Г., Михайлова О.Г. Склад в давньогерманських мовах (на матеріалі рунічних, готських та давньонімецьких текстів) // Склад і слово в діяхронії: слов'янські та германські мови. Зб. наук. праць / Ред.кол: В.Г.Таранець (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1994. – С. 33–39.
139. Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т.1. – Спб., 1856. – 324 с.
140. Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. – Маріуполь: Рената, 2000. – 80 с.
141. Кульбака В., Качур В. Соматичні культи бронзового віку півдня Східної Європи. – Маріуполь: Видавн.-поліграф. центр ПГТУ, 1998. – 60 с.
142. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. – Алма-Ата, 1981.
143. Кучугура Л.И. Доисторический период в Приазовье / Божко Р.П., Були Т.Ю., Гашенко Н.Н. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь: Изд-во «Рената», 2006. – С. 6–32.
144. Кучугура Л.И. Древняя и средневековая история Приазовья / Божко Р.П., Були Т.Ю., Гашенко Н.Н. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь: Изд-во «Рената», 2006. – С. 32–55.
145. Левицкий В.В. Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского праязыка. Опыт квантитативного анализа этимологического словаря: Монография. – Черновцы: Рута, 2008. – 232 с.
146. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.1.
147. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.2.
148. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.3.
149. Легенди та перекази Південного Прибужжя / Укладач О.Ф.Ковальова. – Миколаїв: Вид-во «Іліон», 2007. – 212 с.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

150. Лемхенас Х. Краткий школьный русско-литовский словарь. – Каунас, 1977.
151. Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава: Український архів, 1997. – 496 с.
152. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В.Н.Ярцева). – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 684 с.
153. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: АртЕк, 2001.
154. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
155. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1957.
156. Лучик В.В. Рефлекси індоевропейських основ *au-, *ou-/ *eu в українській мові // Записки з українського мовознавства. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 3–8.
157. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских языках. – М.: Наука, 1970.
158. Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. – К, 1839.
159. Марцишевская К.А. Испанско-русский словарь. Изд-е четвертое. – М.: Русский язык, 1977. – 421 с.
160. Матвіяс І.Г. Значення даних ономастики для з'ясування генези українських говорів // Шоста республіканська ономастична конференція (4–6 грудня 1990 року). Тези доповідей і повідомлень. Ч.І. Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – Одеса, 1990. – С. 54–56.
161. Матіїв М.Д. Гідронімія басейну Стрию // Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. – Запоріжжя, 1999.
162. Меллори Дж.П. Индоевропейские прародины // Вестник Древней истории, 1997, № 1. – С. 61–82.
163. Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания // В кн.: Исследования по структурной типологии. М. : Изд-во АН СССР, 1963.

В. Г. Таранець

164. Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х т. /Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1980. – Т. I. – 671 с.
165. Мосенкіс Ю.Л. До проблеми субстрату праслов'янської мови на тлі Трипільсько-Егейських паралелей / Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць. Випуск 53. – К., 1999. – С. 26–31.
166. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. – К.: НДІТІАМ, 2001.
167. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури. Автореф. доктор. філол. наук. – 10.02.01 – українська мова, 10.02.15 – загальне мовознавство. – К.: Вид-во Київськ. націон. ун-ту, 2002.
168. Мосенкіс Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діяхронічного дослідження основної лексики: До проблеми гіпотетичного первісного мовного стану як найдавнішого етапу доісторії української мови. – К.: АТ “Віпол”, ВП “Перше вересня”, 1997.
169. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. – Київ: Видавничий дім А+С, 2006. – 224 с.
170. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наукова думка, 1990.
171. [Мышецкий Семен] История о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ летъ зачалися, и откуда свое происхождение имеютъ, и въ какомъ состояніи ныне находятся. – М., 1847.
172. Назарова А.Ф., Асланишвили В.О., Алхутов С.М. Генетика и антропология народов Кавказа, и проблема происхождения «кавказоидов» // Цитология и генетика, 2004, № 5. – С. 45–56.
173. Нерознак В.П. Палеобалканские языки. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
174. Нечепуренко В.В. Особенности структуры слога и его функционирование в современном английском и украинском языках. Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.19/ Одесск. гос. ун-т. - Одесса, 1992. – 16 с.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

175. Нидерле Л. Славянские древности. Пер. с чеш. – М., 2000.
176. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діяхронії та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370 с.
177. Одри Ж. Индоевропейский язык: Пер. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXI. Новое в современной индоевропеистике: Переводы / Редкол.: В.А.Звегинцев (пред.) и др. – М.: Прогресс, 1988. – С.24–121.
178. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. У 2-х ч. – К.: Наукова думка, 1984.
179. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – 388 с.
180. Отин Е.С. Из этимологических исследований Донской гидронимии (названия с исходом –ань) // Шоста республіканська ономастична конференція (4–6 грудня 1990 року). Тези доповідей і повідомлень. Ч.І. Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – Одеса, 1990. – С. 64–65.
181. Павленко А.В. Молога. Очерк истории с древнейших времен до начала XX века. – Одесса: Гермес, 1999. – 176 с.
182. Павлюк С. Походження населення Українських Карпат: сучасний погляд на проблему // Народознавчі Зошити, 1998. – № 3 (21). – С. 225–230.
183. Панцьо С. Посесивні прізвища на -ів в антропонімії Лемківщини // Ономастика східних слов'ян. Тези доповідей наукового семінару. – К.: Вид-во НАН України, 1996. – С. 58–59.
184. Паньков А., Барладяну-Бирладник В. Релігія і Боги Давньої Русі-України: Монографія. – 2-е вид. – Одеса: Юридична література, 2004. – 208 с.
185. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 228 с.
186. Пересада І.В. Фонетична структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові (діяхронічне дослідження). Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04/Одеський ун-т. – Одеса, 2003.

В. Г. Таранець

187. Перлини української народної пісні: Пісенник. Вид. 2-е. – К.: Музична Україна, 1991. – 383 с.
188. Перуцци Э. Структура и язык минойских надписей. – Вопросы языкознания, 1960, № 3.
189. Петров В. Походження українського народу. – Київ: МП “Фенікс”, 1992.
190. Пєскова І.В., Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських та слов’янських мов) // Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25–27 вересня 1997). Проблеми зіставної семантики. – К.: Вид.-во КДУ, 1997. – С.231–234.
191. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2001.
192. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис). – К.: Наукова думка, 1988.
193. Предметно-понятийный словарь греческого языка. Критомикенский период. – Л., 1986.
194. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Том. І. – К.: АТ “Обереги”, 1997.
195. Речь. Артикуляция и восприятие // Под ред. Л. А. Чистович, В. А. Кожевникова. – М. - Л. : Наука, 1965.
196. Решетникова И.В. «Свет» как основной компонент биокосмического ритма (на материале восточнославянского фольклора) // Слов’янський збірник. Вип. Х. Міжслов’янські мовні та літературні зв’язки. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 263 – 268.
197. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.
198. Різників Олекса. Словогрона української мови. Вип. 1. – Одеса: СВД Черкасов М.П., 2008. – 180 с.
199. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблема. – Л.: Наука, 1972. – 80 с.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

200. Руделев В.Г. Фонетическая система старославянского языка второй половины IX века: Позднейшие фонетические процессы, отразившиеся в памятниках IX века и отчасти в X веке. – Оренбург, Изд-во пед. инст., 1960.
201. Русская мифология. Энциклопедия. – М.: Эксмо; СПб.; Мидгард, 2006. – 784 с.
202. Русско-латышский словарь для школ / Гиезен А., Гинтере, Жуков Л. и др. – Рига: Авотс, 1984.
203. Русско-румынский словарь. Изд. 2-е, перераб. и доп. (сост.: Н.Г.Корлэтяну, Е.М.Руссев). – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 1056 с.
204. Русско-финский учебный словарь. Изд-е 3-е, исправл. – М.: Русский язык, 1990. – 536 с.
205. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982.
206. Савченко А.Н. О генетической связи праславянского языка с прагерманским // Типология и взаимодействие славянских и германских языков (ред. В.В.Мартынов). – Минск, 1969. – С. 39–48.
207. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М., 1974.
208. Сальнова А.В. Карманный новогреческо-русский словарь. Изд. 2-е. – М.: Русский язык, 1986. – 296 с.
209. Светозарова Н.Д. Тип ударения и тип языка: функции и средства словесного ударения в русском и немецком языках // Фонетические чтения в честь 100-летия со дня рождения Л.Р.Зиндера. СПб., 2004, с. 171–177.
210. Светозарова Н.Д. Фонологические системы контактирующих языков в зеркале заимствований // Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований. К 70-летию Л.В.Бондарко. СПб., 2002, с. 88–96.
211. Свято-Русские Веды. Книга Велеса / Перевод, пояснения А.И.Асова. 3-е изд., испр. и доп. – М.: ФАИР-Пресс, 2005. – 576 с.

В. Г. Таранець

212. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М., 1980.
213. Семчинський С.В. Про походження українського *Дана* та молдавського і румунського *Дойна* // Мовознавство, 1969. – № 5. – С. 63–67.
214. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов (на матеріалі слов'яносхіднороманських мовних контактів). – К.: Вища школа, 1974. – 256 с.
215. Силин В.Л. К этимологии немецкого *Schatz* и русского *скот* // Записки з загальної лінгвістики. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Одеса: АстроПринт, 2001. – С. 53–58.
216. Склад і слово в діяхронії: слов'янські та германські мови. Зб. наук. праць / Ред. кол: В.Г.Таранець (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1994. – 128 с.
217. Словник синонімів української мови. В 2-х томах/ Укладачі: А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1999–2000. – Том 2. – 2000 с.
218. Сминтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха ранньопервісної общини) // Автореф. ... доктора істор. наук/ 07.00.01. – Львів, 2003. – 30 с.
219. Смольянинова С.П. Из глубины тысячелетий // Аккерманские древности. Сборник научно-популярных статей. Выпуск первый. – Белгород-Днестровский: «Ю.Г.-компани», АОЗТ «ИРЭНТТ», 1997. – С. 8–12.
220. Соболевский А.И. Русско-скифские этюды. 17. Названия русских рек и озер. – Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1922, т. 22, с. 258–279.
221. Сокіл Ганна. Перша наукова експедиція Львівського відділення Інституту фольклору на Дрогобищину // Бойківщина. Науковий збірник. У 2-х томах. – Дрогобич-Трускавець: ДП УКРпол, 2002. – Т.1. – С. 218–222.
222. Срезневский И. Запорожская старина. – Ч. 1, 2, 3. – Харьков, 1833.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

223. Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1953.
224. Стеблин-Каменский М.И. Миф. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1976. – 104 с.
225. Стеблин-Каменский М.И. Старшая Эдда. Редакция, вступительная статья и комментарии // Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях (пер. А.И.Корсуна). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 181 – 213.
226. Степанов Ю.С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках // Вопросы языкознания, 1989. – №4. – С. 46–72.
227. Стрижак О.С. Кельти й Україна // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23.
228. Стрижак О.С. Назви Дніпра і так звана «Богиня Дана» // Мовознавство. – 1971. – №5. – С. 65–74.
229. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви. – К., 1967.
230. Субботин Л.В. Создатели древних курганов // Аккерманские древности. Сборник научно-популярных статей. Выпуск первый. – Белгород-Днестровский: «Ю.Г.-компани», АОЗТ «ИРЭНТТ», 1997. – С. 29–52.
231. Супрун А.Е. Введение в славянскую филологию. 2-е изд., перераб. – Минск, 1989.
232. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969.
233. Таранец В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса: Вища школа, 1981 (<http://oridu.odessa.ua/books/energietheorie.zip>).
234. Таранець В.Г. Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв України і Русь. Монографія. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 296 с.
235. Таранець В.Г. Генезис граматичної категорії числа в індоевропейських мовах // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна “Іноземна філологія на межі тисячоліть”. № 471. – Харків: Константа, 2000 – С. 261–272.

В. Г. Таранець

236. Таранець В.Г. Діахронія мови: Збірка статей / За заг. ред. проф. Л.М.Голубенко. – Одеса: Друкарський дім, 2008. – 232 с. (<http://oridu.odessa.ua/books/Diachronie.pdf>).
237. Таранець В.Г. Індоевропейський етимон ‘води’ в гідронімах України // Слов’янський збірник. Вип. V. – Одеса: АстроПринт, 1998. – С. 119–124.
238. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоевропейської прамови). Вид. 2, перероб. і доп.: Монографія. – Одеса: АстроПринт, 1999. – 116 с. (<http://oridu.odessa.ua/books/zahlen.zip>).
239. Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість назв Сонця і Місяця у мовах (на матеріалі слов’янських та германських мов) // Слов’янський збірник. Вип. 6. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 67 – 72.
240. Таранець В.Г. Про спорідненість етимологій слова ‘бог’ в германських та слов’янських мовах // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. – Харків: Вид.-во ХДУ “Константа”, 1996. – С. 177–178.
241. Таранець В.Г. Рефлекси індоевропейського *k^w- в слов’янських мовах // Слов’янський збірник. Випуск I. – Одеса: вид.-во ОДУ, 1996. – С. 79–83.
242. Таранець В.Г., Слободцова І.В. Природа і функціонування фонем R у мові старших рун // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. – № 10. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 44–47.
243. Тарвбян А.С. Русско-армянский словарь. – Ереван, 1968. – 1424 с.
244. Тацит Корнелий. Сочинения. Том I. Агрикола. Германия. История. – С.- Птб., 1886.
245. Телегин Д. О роли носителей неолитических культур Висло-Двино-Днепровского междуречья в этногенетическом процессе // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 97–99.

Трипільський субстрат: походження давньоевропейських мов

246. Терешкин Н.И. Словарь восточно-хантыйских диалектов – Л.: Наука, 1981. – 544 с.
247. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К.: Наукова думка, 1989.
248. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство, 1998, № 2–3. – С. 14–25.
249. Томилина Г.Я. Наблюдения над семантической эволюцией славянских композитов на –мир и –слав в русском языке // Шоста республіканська ономастична конференція (4–6 грудня 1990 року). Тези доповідей і повідомлень. Ч.І. Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – Одеса, 1990. – С. 85–87.
250. Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь А-Д. – М.: Наука, 1975.
251. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
252. Трубачев О.Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике // Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 3–20.
253. Трубачев О.Н. Заметки по этимологии некоторых нарицательных и собственных имен // Этимология. 1971. – М., 1973. – С. 80–87.
254. Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968.
255. Трубачев О.Н. О синдах и их языке // Вопросы языкознания, 1976, № 4. – С. 39–63.
256. Трубачев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования). – М.: Изд-во АН СССР, 1960.
257. Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы. 1. Славяне и Карпаты // Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений. – М.: Наука, 1973. – С. 56–58.
258. Трубачев О.Н. Формирование древнейшей ремесленной терминологии в славянских и некоторых других индоевропейс-

В. Г. Таранець

- ких диалектах // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 14–51.
259. Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4 (I). – С. 10–26.
260. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960.
261. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. – М., 1978.
262. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1986. – Том 1.
263. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1986. Том 2.
264. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 3.
265. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 4.
266. Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Уч.зап. Ленингр. пед. инст. им. А.И.Герцена. т.80 – Л.: Изд-во ЛГУ, 1949.
267. Флоренский П.А. Пределы гносеологии (Основная антиномия теории познания). – Сергиев Посад, 1913.
268. Франко І. [Звідки взялася назва «бойки»?] // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 29. – С. 411 – 415.
269. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1982. – т. 36. – С. 68–99.
270. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. І. Поезія. – 503 с.
271. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

272. Хвойка В. До питання про слов'ян. – К., 1902 // <http://ideya.uazone.net>.
273. Хлебникова И.Б., Колодько В.И. К проблеме передвижения индоевропейского b в германское р // Вопросы языкознания, 1982. – № 6. – С. 115–122.
274. Худаш М. До питання походження назв *бойки, гуцули, лемки* // Народознавчі Зошити. № 3, 1998. С. 299–318.
275. Худаш М.Л. Проблема походження назви 'бойки' // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 38–44.
276. Цапулич Л.Т. Семантична структура іменників середньобаварської богемської говірки Закарпаття (на матеріалі зоосемізмів та соматизмів). – Канд. дисерт. – Ужгород, 2005.
277. Цимбалюк В.І., Пасічник Ю.І. Колиска українського народу. – К.: Видавець Ешке О.М., 2000.
278. Цілуйко К.К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови: Зб. статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 130–154.
279. Чеботарь В.В. Структура слога и особенности ее развития во французском языке: Автореф. дис...канд. филол. наук: 10.02.05 / Київськ. держ. ун-т. – К., 1988.
280. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід): Монографія. – К.: 2003. – 480 с.
281. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка (краткий очерк). – 2-е изд. – М.: Госучпедгиз, 1954.
282. Чесноков П.В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. – Таганрог: Изд-во Таганрг. гос. пед. инст., 1992.
283. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.
284. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. – Ужгород, 2008. – 672 с.
285. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704+XLVIII с.

В. Г. Таранець

286. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971.
287. Шафарик П.И. Славянские древности. Т. II, кн. I. (Пер. с чеш.). Часть историческая – М., 1848.
288. Шафарик П.И. Славянские древности. Т. II, кн. III. (Пер. с чеш.). Часть историческая. – М., 1848.
289. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Петроград, 1916.
290. Швачко С.О. Лінгвокогнітивні параметри конститuentів поля кількості // Швачко С.О., Баранова С.В., Кобякова І.К., Медвідь О.М., Чернюк Н.І. Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти. Монографія /За ред. проф. С.О.Швачко. – Суми: Вид-во СумДУ, 2007. – С.22–46.
291. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови (пер. з англ. С.Вакуленка, А.Даниленка). – Харків: Акта, 2002 (<http://www.acta.com.ua/>).
292. Шеворошкин В.В. Звуковые цепи в языках мира. – М.: Главн. ред. восточн. лит-ры, 1969.
293. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 /репринтне видання: Дрогобич: Бескид, 1992/.
294. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців. – Париж, 1788.
295. Шилов Ю.А. Прародина ариев. История, обряды и мифы. – К.: СИНТО, 1995.
296. Шляхов О. До питання про гуцульсько-бойківські взаємозв'язки в галузі лексики // XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. – К., 1969. – С. 55–56.
297. Шульган Е.А. Фонотактическая модель начала слова, ее функциональная значимость и особенности развития в немецком языке (диахроническое исследование): Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 1990. – 16 с.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

298. Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К.: Наукова думка, 1993.
299. Шульгач В.П. Преформанти *ga-*, *je-* (та їх варіанти) у складі *nomina propria* // Науковий журнал. Том 1, № 1. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 84–91.
300. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 1 (под ред. О.Н.Трубачева). – М.: Наука, 1974.
301. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. – Львів: Вид-во «Світ», 1990. – Том перший.
302. Ягупова Л.М. Мовно-географічна варіативність системи середньовишньонімецьких префіксальних іменників: Монографія (Типологічні, зіставні, діакронічні дослідження. – Т. 4). – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 605с.
303. Ягупова Л.М. Іменниковий словотвір у середньовишньонімецьких діалектах: префіксальна система у динамічному аспекті // Автореф. дис...докт. філол. наук: 10.02.04./ Київський націон. ун-т. – К., 2009. – 33 с.
304. Якобсон Р., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике // В кн.: Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – Вып. 3.
305. Якобсон. Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // В кн.: Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 3.
306. Яценко Б. Україна і Русь у ретроспективі // Індоевропейська Етносфера. Історіософія. Культура. Науково-популярний журнал. – 1991, №1. – С.61–67.
307. Antony D., Telegin D., D.Brown. Die Anfänge des Reitens, in: Spektrum der Wissenschaft, 2/ 1992. – S.88–94.
308. Antony, David. The “Kurgan Culture”, Indo-European Origin and the Domestication of the Horse, A Reconsideration, in: Current Anthropology, Bd. 27, 1986. – S. 291–313.
309. Appel W. Energiebasis – Artikulationsbasis. – Wiener Slavistisches Jahrbuch, 1957–1958, Bd. 6.

В. Г. Таранець

- 310. Augusta J., Burian Z. Menschen der Urzeit. – Artia, Praha, 1860. – 64 S.
- 311. Begriffe aus der nordischen Mythologie (edda_begriffe.htm)
- 312. Bennett W.H. Pro-Germanic /p/ for Indo-European /k^w/ // Language, Volume 45, Number 2. University of Michigan, 1969. – P. 243–247.
- 313. Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch. – 18. Aufl. – Leipzig, 1985. – 880 S.
- 314. Betz W. Lehnbildungen und der abendländische Sprachausgleich // PBB. – 1944, N. 67. – S. 275–302.
- 315. Bieleckij A.A. Akzentologische Voraussetzungen der Theorie der indoeuropäischen Wurzeln // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. – Kiew, 1975. – S. 10–28.
- 316. Caldas Th.F., Schleicher C. Wörterbuch Irisch-Deutsch: mit einem deutsch-irischen Wortindex. – Hamburg: Buske, 1999. – 573 S.
- 317. Caldas Thomas Feito, Schleicher Clemens. Wörterbuch Irisch-Deutsch: mit einem deutsch-irischen Wortindex. – Hamburg: Buske, 1999. – 573.
- 318. Cavalli-Sforza, Luigi L. Genes, Peoples, and Languages . – New York, 2000.
- 319. Cavalli-Sforza, Luigi L., P.Menozzi & A. Piazza. The history and geography of human genes. – Princeton University Press, 1994.
- 320. Child G. The aryaans. – New York, 1926.
- 321. Clyne M. Sprachkontakt // Mehrsprachigkeit. – Тьbingen, 1980. – S. 641–646.
- 322. Dahlke H. Auch Götter sind nur Menschen. – P.M.Perspektive. №4. – München, 2005. – S. 40–46.
- 323. Dittmaier H. Das Apa-Problem. Untersuchungen eines westeuropäischen Flussnamentypus. – Louvain, 1955. – 99 S.
- 324. Ditz Fr. Grammatik der romanischen Sprachen. – Berlin, 1927.
- 325. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963. – 816 S.
- 326. Edda, die. Göttersagen, Heldensagen und Spruchweisheiten der Germanen (in Übertragung von Karl Simrock). 2. Auflage. – Verlag Neues Leben, Berlin, 1988. – 296 S.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

327. Edda, Elder (Old Norse): <http://www.cybersamurai.net/Mythology/nordic-gods/LegendsSagas/Edda>
328. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939.
329. Germanen (Die). Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Band I: Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer Zeitrechnung. 5. Auflage (unter Leitung von B. Krüger). – Berlin: Akademie-Verlag, 1988.
330. Gewaessernamen (http://www.onomastik.com/gn_gewaessernamen.php).
331. Gieselbrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182. – Erster Band. – Berlin, 1843.
332. Gimbutas M. Die Dnjepr-Bug-Kultur, Cucuteni-Kultur, Dnjepr-Donetz-Kultur. Die Kurgan-Kultur, in: Narr (Hg.) Handbuch der Urgeschichte II (Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit). – Bern-München, 1975. – S. 459 – 482.
333. Gimbutas M. Die Ethnogenese der europäischen Indogermanen / Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft Vorträge und Kleinere Schriften 54. – Innsbruck, 1992. – S. 5–29.
334. Gray, Russell D. & Quentin D. Atkinson. Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature 426 (27.Nov.2003), 2003. – S. 435–438.
335. Greule A. Indogermanisch * uod- : * uod- : * ud- ‘Wasser’ in der altgermanischen Hydronymie // Namn och Bygd . Tidskrift för Nordisk Ortnamnsforskning. 93, 2005. – S.5–11.
336. Greule A./ Besprechungen: H.Kaufmann. Die mit Personennamen zusammengesetzten Fluss- und Ortsnamen auf «aha», 1977. In: Beiträge zur Namenforschung, Heft 1 (1978) – S. 116–119.
337. Grigoryan Kh. English-Armenian, Armenian-English Dictionary. – Yerevan, 2001. – 512 p.
338. Grimm J. Deutsche Grammatik. 4 Bde., 2. Auflage. – Gütersloh, 1893–1898.
339. Grimm J. Deutsche Mythologie. – Berlin: Verlag M. Schröder, 1934.

В. Г. Таранець

340. Grimm Jakob und Grimm Wilhelm. Das deutsche Wörterbuch (<http://germazope.uni-trier.de/Projects/DWB/>).
341. Hansjörg H. Der Alltag von zweitausend Jahren. – P.M.Perspektive. №4. – München, 2005. – S. 6 – 20.
342. Haugen E. The Norwegian Language in America. A Study of Bilingual Behavior. Vol. 1. – Philadelphia, 1953. – 417 p.
343. Helmolds Chronik der Slaven (übersetzt von J.C.M. Laurent und W.Wattenbach) 3. Auflage von V.Schmeidler // Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Band 56. – Leipzig, 1910.
344. Hervarar saga (<http://www.hi.is/%7Eeybjorn/ugm/skindex/hrvv.html>).
345. Hvozdyak O., Melika G. Auswirkung der lingualen Interferenz im multiethnischen Karpaten-Theiß-Raum // Germanistik – Traditionspflege und neue Herausforderungen. Festschrift zum 110. Jahrestag der Gründung des Lehrstuhls... der Universität Szeged. – Universität Szeged, 2003. – S.159–166.
346. Jedig Hugo. Laut- und Formbestand der niederdeutschen Mundart des Altai-Gebietes // Akademie- Verlag Berlin, 1966. – 107 S.
347. Jespersen O. Lehrbuch der Phonetik.— Leipzig und Berlin, 1904.
348. Karsten T. E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. – Berlin und Leipzig, 1928. – 241 S.
349. Kelten (<http://de.wikipedia.org/wiki/Kelten>).
350. Köbler Gerhard. Taschenwörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes. - Padeborn-München-Wien-Zürich, 1994. – 399 S.
351. Krahe H. Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie // Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1962, N5. – S. 287-341.
352. Krahe H. Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache. – Heidelberg, 1954.
353. Krahe H. Unsere ältesten Flussnamen. – Wiesbaden Otto Harrassowity, 1964. – 123 S.
354. Krause W. Runeninschriften im älteren Futhark. – Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1937. – 680 S.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

355. Kromer K. Die ersten Europäer. – Innsbruck/Tirol, Frankfurt/Main, 1980. – 300 S.
356. Kuhn H. Anlautend p- im Germanischen // Zeitschrift für Mundartforschung, 28 – 1961. – S. 1–31.
357. Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 1. – Heidelberg, 1956.
358. Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 2. – Heidelberg, 1956.
359. Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 3. – Heidelberg, 1956.
360. Melika Georg. Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine. Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im multiethnischen Raum. – Marburg: O. G. Elwert Verlag, 2002.
361. Meyers Konversationslexikon. – Weichsel. – Bd. 16. 2007. – S. 478–479.
362. Nagy G. Perkūnas and Perunъ // Antiquitates Indogermanicae. Studien zur Indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker (Hrsg. von M. Mayrhofer, W. Meid, B. Schlerath, R. Schmitt). – Innsbruck, 1974. – S. 113–131.
363. Paul H. Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. – Halle (Saale), 1961.
364. Pokorny J. Das nicht-indogermanische Substrat im Irischen // Zeitschrift für celtische Philologie, Bd. XVI, XVII, 1927.
365. Powell T.G.E. The Celts. – London, 1967. – 185 p.
366. Renfrew, Colin. Archaeology & Language: The puzzle of the Indo-European origins. – London: Jonathan, 1987.
367. Russer W.S. De germaansche Klankverschiebung. Eenoofduk Hoofdstuk uit de Geschiedenis der germaansche Taalwetenschap. – Haarlem, 1931.
368. Schachmatov Al. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen/ Archiv für Slavische Philologie (hrsg. von V. Jagic) – Berlin, 1911. – Bd. 33. – S. 51–99.
369. Schildt J. Abriss der Geschichte der deutschen Sprache. Zum Verhältnis von Gesellschafts- und Sprachgeschichte. 3., überarbeitete Auflage. – Akademie-Verlag-Berlin, 1984. – 259 S.

В. Г. Таранець

- 370. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. 4. Aufl. – Weimar, 1876.
- 371. Schmid W.P. Alteuropa und das Germanische // Reallexikon der germanischen Altertumskunde: Band 1: Germanenprobleme in heutiger Sicht. Hrsg. v. Beck, Heinrich. – 1999, 2: S.155–167.
- 372. Schmid W.P. Elbe. II. Philologisches // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2-e Aufl., Bd. 7. – Berlin-New York, 1989. – S. 100–101.
- 373. Schmid W.P. Was Gewässernamen in Europa besagen // Akademie-Journal, N 2, 2001. – S. 42–45.
- 374. Schmid, Wolfgang P. Was Gewässernamen in Europa besagen // Akademie-Journal 2. 2001. S. 42–45. (http://www.akademienunion.de/_files/akademiejournal/2001-/AKJ_2001-2-S-42-45_schmid.pdf).
- 375. Schmidt K.H. Keltisch-germanische Isoglossen und ihre sprachgeschichtlichen Implikationen // Reallexikon der germanischen Altertumskunde: Band 1: Germanenprobleme in heutiger Sicht. Hrsg. v. Beck, Heinrich. – 1999, 2: S. 231–247.
- 376. Schmitt-Brandt Robert. Einführung in die Indogermanistik. – Tübingen und Basel, 1998. – 322 S.
- 377. Schmoeckel, Reinhard. Die Indoeuropäer. Aufbruch aus der Vorgeschichte. 4. Auflage. – Verlag Bastei Lübbe, Ulm, 2004. – 575 S.
- 378. Schumacher W.W. (Badio und) Frege und die Zahlwörter. Statt einer Rezension // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (ZPSK). Bd. 45, H.4. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – S. 387–388.
- 379. Seebold E. Der Übergang von idg. -w- zu germ. -k- und -g- // Indogermanische Forschungen. Bd. 87. – Berlin – New York, 1982, S.172–194.
- 380. Seebold E. Die Konstituierung des Germanischen in sprachlicher Sicht // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 1: Germanenprobleme in heutiger Sicht. Hrsg. v. Beck, Heinrich. – 1999. – S. 168–183.

Трипільський субстрат: походження давньоєвропейських мов

381. Seebold E. Die Vertretung idg. g^u im Germanischen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen (begr. Von Kuhn). Bd. 81. 1./2. Heft. 1967. – S. 104–132.
382. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983. – 780 S.
383. Skopec M. Lautliche Untersuchungen an Urkunden aus dem Kloster Mondsee (14., 15. und 16. Jh.) // Jahrbuch für internationale Germanistik. Reihe 13 (Hrsg. H.-G. Roloff). Bd. 1 (1–39). Germanische Dissertationen in Kurzfassung. – Frankfurt/M., 1975. – S. 75–83.
384. Snorra-Edda: http://www.cybersamurai.net/Mythology/nordic_gods/LegendsSagas/Edda
385. Sordul H. Die Asen (http://www.vampyrbibliothek.de/asen/die_asen.htm)
386. Synonymwörterbuch. Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache /Herausgegeben von H.Görner und G.Kempcke. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1973.
387. Tacitus P.G. Germania. 2. Aufl. – München, 1935.
388. Taranec Valentin G. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals // Studia et exempla linguistica et philologica. Series II: Studia minora, Tom 5, Editor: Klaus Trost. – S. Roderer Verlag Regensburg, 1997.
389. Tesch G. Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodologische Grundfragen zu ihrer Erforschung. – Tübingen TBL Verl. G.Narr, 1978. – 302 S.
390. Trnka B. General laws of phonemic combinations // Travaux du Gerde Linguistique de Prague, VI. Prague, 1936.
391. Udolph J. Oder // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2-e Aufl., Bd. 21. – Berlin-New York, 2002. – S. 546–547.
392. Udolph J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979. – 640 S.

В. Г. Таранець

- 393. Udolph J. Weichsel // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. 2-e Aufl., Bd. 33. – Berlin-New York, 2006. – S. 356–358.
- 394. Veith W. America-Emigranten am Niederrhein. Transferenzen im Wortschatz ihrer Nachfahren // Lexicography and geography, Wiesbaden, 1973. – 241 S.
- 395. Ventris M., Chadwick J. Documents in Mycenaean Greek. – London, 1955.
- 396. Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 4. Aufl. – Leiden, 2000. – 689 S.
- 397. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch /Herausgegeben von Dr. E.Agricola. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1962.
- 398. Wunderlich Dieter. Die Urheimat der Indogermanen// <http://de.wikipedia.org/wiki/Indogermanen> , 2004.

СЕМАНТИЧНИЙ ІНДЕКС СЛІВ

- баба, пані (с. 95, 139–140)
батько (с. 94–95)
бойки (с. 197–204)
Буг (с. 88)
вівця, баран (с. 74–75)
Вісла (с. 166)
вогонь (с. 221–223)
гайворон (с. 62–63)
герм. *Vala* ‘вольви’/ сл. *волхв*
(с. 133–134)
герм. *Tor* ‘бог Тор’ (с. 147–152)
герм. * *guda*– ‘бог’ (с. 123–125)
говорити (с. 63–64)
гуцули (с. 204–206)
дсканд. *hamarr*/ сл. *камень*
(с. 140–141)
Ельба (с. 91)
Карпати (с. 168–171)
кельти (с. 111–113)
коза (с. 73–74)
козаки (с. 211–218)
корова, бик (с. 75–77)
лемки (с. 206–211)
Одер (с. 91–93)
Перун (с. 182–184)
печера (с. 181–182)
півень (с. 224–225)
повітря (с. 224)
поле (с. 44–45)
порося (с. 77–78)
псл. * *bogъ* (с. 125)
псл. * *skotъ* (с. 179–180)
п’ять (с. 93–94)
Сварог (с. 62, 151)
собака (с. 225–226)
Україна, українці (с. 191–194)
човен (с. 225)

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

ав. - авестійська	дісл. — давньоісландська
австр. — австрійський	д.кімр. - давньокімрська
алб. - албанська	д.п. — давньопольська
алем. - алеманський	д.перс. - давньоперська
алт. — алтайські	дпрус. - давньопруська
араб. - арабська	др. - давньоруська
англ. - англійська	дсакс. — давньосаксонська
англосакс. - англосаксонський	дфриз. — давньофризька
бав. - баварський	дсканд. - давньоскандинавська
балт. — балтійські	ест. - естонська
бойк. - бойківське	іє. - індоєвропейська
болг. - болгарська	іон. — іонійський
бр. — білоруська	ір. - іранські
брет. - бретонська	ірл. - ірландська
бургунд. - бургундський	ісл. - ісландська
вал. - валлійська	ісп. - іспанська
вед. - ведійська	іт. — італійська
вірм. - вірменська	каз. — казахська
вл. - верхньолужицька	калм. - калмицька
гал. - галльська	каш. — кашубський
герм. - германські	кельт. - кельтські
гол. - голландська	кімр. — кімрська
гом. — гомерівське	корн. - корнська
гот. - готська	кріт. — крітська
гр. - грецька	крим.-тат. — кримсько-татарська
д.гр. давньогрецька	курд. - курдська
д.євр. — давньоєврейська	лат. — латинська
дє. - давньоєвропейська	лемк. - лемківське
дангл. - давньоанглійська	лит. - литовська
дан. - данська	лтс. - латиська
двн. - давньоверхньонімецька	лув. - лувійська
дінд. - давньоіндійська	м. - македонська

мік. — мікенський
 молд. - молдовська
 монг. — монгольська
 мор. - моравське
 морд. — мордовська
 н.гол. — нижньоголландська
 н.гр. - новогрецька
 н.нім. — нижньонімецька
 нім. - німецька
 нл. - нижньолужицька
 норв. - норвезька
 ос. — осетинська
 оск. - оскська
 п. — польська
 перс. — перська
 піс. - пізньоіндоевропейська
 полаб. - полабська
 порт. - португальська
 пров. - провансальська
 прус. - пруська
 псл. - праслов'янська
 р.-цсл. — русько-церковнослов'янська
 ріс. - ранньоіндоевропейська
 ром. — романські
 рос. - російська
 рум. — румунська
 рун. — мова рунічних (германських) текстів
 сакс. — саксонська
 свн. - середньовіжньонімецька
 сір. — сірійська
 с.ірл. - середньоірландська
 сканд. - скандинавські
 скр. — санскрит

сл. - слов'янські
 слн. - словенська
 слнц. — словінцький
 слц. — словацька
 ср.гр. - середньогрецька
 ср.лат. - середньолатинська
 срб. — сербська
 ср.перс. - середньоперська
 ст.болг. - староболгарська
 стлит. — старолитовська
 ст.п. - старопольська
 стсл. - старослов'янська
 схв. — сербохорватська
 сх.сл. — східнослов'янські
 тат. — татарська
 тірольськ. - тірольське
 тох. А - тохарська А
 тох. В - тохарська В
 тур. — турецька
 тюрк. — тюркські
 уйгур. - уйгурська
 укр. - українська
 фін. — фінська
 фар. - фарерська
 фр. - французька
 франк. - франкська
 фриз. - фризька
 хет. - хеттська
 хорв. — хорватська
 хорезм. - хорезмська
 ч. — чеська
 чаг. - чагатайська
 чув. — чуваська
 шв. — шведська

Summary

Valentin G. Taranets

TRYPILLIAN SUBSTRATE:

Genesis of Old European languages

The study centers on the influence of the Trypillian substrate on Old European languages – the north western branch of the Pto-Indo-European, which has made it possible to trace the origin of those languages and the peculiarities of their development in close connection with the language of the population of Trypillia. The research has enabled its author to arrive at the following general conclusions.

According to the archeological excavations, during the period 6500-3500 B.C. Europe was populated by non-Indo-European tribes representing such cultures as Western European, Southern European and Cucuteni-Trypillian (in the Dniester-Dnieper area), the latter culture characterized by matriarchy and advanced agriculture.

Recent linguistic researches indicate that the origin of the Indo-Europeans (Aryans) was located in the region of Anatoliya in the Near East. After the dissolution of the proto-ethnos, the western branch (Armenian, Greek and Albanian languages) moved from the West to the Caucasus, while the southern eastern tribes migrated in the direction opposite to the Caucasus and settled on the area from the Volga to the Carpathians. In 4000 B.C. the territory of Trypillia was invaded from the east by arians-indoeuropeans who represented the “Kurgan” culture characterized by patriarchy, advanced cattle breeding and combat brigades. The Indo-Europeans began to settle in the southern steppes of Ukraine in several stages, subduing the local population and its culture. Later, during the third millennium B.C. the ethnic organic whole of the old European community split, thus giving rise to the following groups of languages: Indo-Iranian, Slavic, Germanic, Baltic, Italian, Celtic, Frakian and Frigian.

The bilingual situation on the territory of Trypillia that lasted for quite a long time affected the Proto-Old-European (OE) which was subjected to the direct influence of the substrate language - the language of autohtonic population. The present research describes the following phonetic substrate phenomena:

- The tendency towards open syllables of CV type,
- Appearance of the prothetic consonant in the initial part before a vowel,
- Insertion of a vowel sound in the interconsonant combinations of the type: **k^w* > **kw* > **kaw*,
- Ascending articulation tension in new consonant combinations of the type ST-, SR-, TR-,
- Substitution of IE **k^w* with occlusive OE **p*/**b* and **t*/**d*.

Settlement of Indo-Europeans on the vast territory of Trypillia and economic and cultural contact with the local population resulted in a bi-linguistic situation which gave rise to the development of substrate phenomena in Old European languages. This becomes evident when we analyze the etymologies of old words and their development.

The Proto-Slavic language was affected by the Trypillia substrate most of all, as the people who spoke that language lived in that territory longer than other tribes. This is especially so with relation to East Slavic languages, in particular, the Ukrainian language, as the people speaking this language are still inhabiting the same area.

The break-up of the old European ethnic group in due time resulted in the migration of aryaans, in particular, Indo-Iranians returned to the Near East, the Germanic tribes moved to the North West, close to the coast of the North Sea, the celts, the italic and frigidian tribes went to the West, and the Balts to the North. The Slavic tribes extended the areas of their settlement from the Carpathians to the Don to the territory of Tripillia, at the same time migrating to the North up to the Baltic Sea (Venets) and later to the Balkans. It is believed that originally the Slavs lived in the North Carpathians, including the Volyn foot-hills.

Having moved to the North, the Germanic tribes came into contact with the local population which represented the North culture that essentially differed from the Trypillian culture. In the result of a new substrate influence the Proto-Germanic language acquired new characteristics, the major of which were the first consonant shift (Grimms law) and fixation of stress on the root of the word.

The old European languages whose bearers moved to Central Europe were affected by the West European culture. The Balkan peninsula was populated by the people who represented Cucuteni culture, a culture related

to Trypillian culture. This is why the southern Slavic tribes were subjected to a language interference that was similar to other Slavic tribes. Moreover, the Greek and Albanian languages were affected in a similar way as the languages in Trypillia. The analysis of old Slavic etymologies reveals the presence of archaic phonetic and lexical features in the Ukrainian language whose roots go back to one of the dialects of the Proto-Slavic language. The linguistic material points to the fact that the parent ethnical group of the Slavs disappeared in the end of the 3000 B.C., and the beginning of the 2000 B.C. witnessed the split of west Slavic, south Slavic and East Slavic language groups from the common parent language.

Such words as *Ukraine*, *Ukrainians* contain a common ethnonym *Uckry* (*ukri ‘livestock breeders’), related to *Serbs* and *Croats* with the common root *k^wer- ‘livestock breeders, warriors’. A semantically opposite root *k^wel- ‘husbandman’ is present in the ethnonyms *Hutsuls*, *Lemkos*. Another old ethnonym is the combination *k^wej- ‘highlander, warrior’ in the name *Boykos*.

The research reveals that the name *Cossacks* “free people” goes back to *Cossars* ‘shepherd’. It is maintained that the notion *Cossacks* originated from old Ukrainian tribes that lived in the Carpathians, namely from *Uckry* and *Boykos*. The factors that point to it are their common militant character, details of living and lexical cognation of their languages.

Archaic features of the lexemes analyzed in the present research (*wohon* ‘fire’, *povitr’a* ‘air’, *piven* ‘rooster’, *čoven* ‘boat’, *sobaka* ‘dog’, etc) sustain the theory of the existence in the middle of the 2000 B.C. of the Proto-Ukrainian as one of the dialects of the Proto-Slavic language.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1.	
Індоєвропейські племена в Європі	7
1.1. Населення доіндоєвропейської Європи	7
1.2. Індоєвропейці – носії Курганної культури	20
1.3. Арії, їхня прабатьківщина та міграції	29
1.4. Поняття субстрату і наслідки його дії	38
Висновки до розділу 1	47
Розділ 2.	
Давньоєвропейська мовна спільнота і	
Трипільський субстрат	49
2.1. Фонетичні субстратні ознаки	
в давньоєвропейських мовах	49
2.1.1. Тенденція до відкритого складу	49
2.1.2. Висхідна артикуляційна напруга	
на початку слова	53
2.1.3. Субстратний вставний голосний	60
2.1.4. Протетичний приголосний в анлауті слова	65
2.1.5. Субституція в індоєвропейських словах	67
2.2. Розпад давньоєвропейського етносу	
і зародження мов	96
2.2.1. Індіранські мови	97
2.2.2. Балтійські мови	104
2.2.3. Кельтські та інші мови	108
Висновки до розділу 2	115
Розділ 3.	
Походження германців та вплив Трипільського і	
Північного субстратів на їхню мову	119
3.1. Германська давнина в міфах	119
3.2. Період матриархату та кам'яний вік	133

3.3. Первісне помешкання германців	141
3.4. Переселення германців зі Сходу	144
Висновки до розділу 3	158
Розділ 4.	
Зародження слов'янської прамови в Трипіллі	161
4.1. Походження слов'янського етносу та його прабатьківщина	161
4.2. Вплив Трипільського субстрату на загальнослов'янську мову	178
4.3. Витоки праукраїнської мови та особливості її розвитку	190
4.3.1. Праукраїнський етнос та його розвиток	191
4.3.2. Походження етнонімів <i>бойки</i> , <i>гуцули</i> та <i>лемки</i>	194
4.3.3. Архаїчні риси української мови	218
Висновки до розділу 4	229
Загальні висновки	231
Література	235
Семантичний індекс слів	267
Скорочення назв мов, наріч та діалектів	268
Summary	270

Наукове видання

Валентин Григорович Таранець
доктор філологічних наук, професор

**ТРИПІЛЬСЬКИЙ СУБСТРАТ:
ПОХОДЖЕННЯ ДАВНЬОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ**

Монографія

*На обкладинці:
найдавніші поселення людини на території Трипілья*

Підписано до друку .
Формат 60х84/16. Папір друкарський.
Гарнітура «Таймс». Друк цифровий. Обл.-вид. арк. 13,9.
Тираж 300 прим. Зам. № .

Віддруковано у друкарні
«АТЛАНТ» ВОІ СОІУ
м. Одеса, Ольгіївський узвіз, 8
т. 8(048) 777-31-79; т.ф. 8(048) 728-45-71
e-mail: ev_atlant@mail.ru

